

MAAILM JA MÕNDA

N
W
O
S

A – 52786

KLAUS POLKEHN

Sahara kütkeis

Suur kõrb aastatuhandete peeglis

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1972

91 (T)
P 66

Originaali tiitel:

Klaus Polkehn
IM BANNE DER SAHARA
Die große Wüste im Spiegel der Jahrtausende
VEB F. A. Brockhaus Verlag
Leipzig 1969

Tõlkinud A. Kadak
Ümbrise kujundanud E. Järv

TARTU [illegible]IKOOLI
RAAM[illegible]KOGU

2—8—1
239—72

MD 1 RAUDLILLED

Äralend Dar el-Beidast, Alžiiri lennuväljalt, oli pisut ebaharilik. Valjuhääldaja kaudu ei hõigatud välja mitte Hassi Messaudi sõitjaid, vaid reisijaid «sihtkohaga MD 1». Et «MD 1» lõpuks «jõulupuuks» osutus, sellest hiljem.

Ebaharilik oli ka lennukisse kogunenud reisijate grupp, valitud meesteseltskond, keda ümbritses Klondike'i hõng. Seal oli kaks-kolm lõualoti, kontsentreerunud pilgu ja kogukate portfellidega mänedžeritüüpi. Ülejäänud: noored, tarmukad inimesed, kelle uljad ärakortsutatud pihtkuued olid silmatorkavas vastuolus täiesti puhaste, hoolikalt pressitud helebeežide popeliinpükstega. Kui endastmõistetav näis see, et pardal ei teenindanud mitte stjuardess, vaid stjuuard.

Sellal kui Saharat esimest korda külastav reisija kandepindade all möödarulluvat paljulülilist kõrbet silmitses, magasid pooled reisijaist, teised aga lehitsesid pildiajakirju. Mõne tunni pärast tegeleksid nad jälle oma tavalise tööga, ühed puurmeistri, laohoidja, tehnikuna, teised arutaksid hoolikalt jahutatud ruumis tööasju. Nad teeksid seda tööd niisama endastmõistetavalt nagu Alžiiris või Pariisis, Provence'is või Texases. Nad ei mõtleks üldse sellele, et kunagi varem olid šaamba nomaadid nende töökoha ümbruses oma kaameleid karjatanud või tuareegi sõjamehed karavani varitsenud.

Mõtteisse süvenenult möödus meie all igivana Uargla oaas. Juba mõne minuti pärast ilmusid nähtavale hõbedaselt läikivad õlitsisternid, must paks suits, lõõmavad leegid kollase kõrbepinna kohal: Hassi Messaud.

Siis olingi «MD 1» miniatuurses lennujaamas. Alžeeria politseiametnik kontrollis hoolikalt passe, kuigi Alžiirist siialennul mingit riigipiiri ei ületatud. Ta nõudis informatsiooni selle kohta, kas keegi vastas on. See ei olevat sugugi ülearune. Siin ei ole bussiliine ega taksosid. Kes siia tuleb, peab endale eelnevalt abi kindlustama, muidu

on ta niisama hädas kui sada aastat tagasi. Järgmine lennuk aga läheks rannikule alles kolme päeva pärast. Lennuväli on niikaua suletud. Ei kujuta ette, kuidas etteteatamata külaline need kolm päeva küll üle elaks. Nii aga võiks teda sama lennukiga tagasi saata.

Vahepeal oli mind tabanud üks piiblinuhtlustest. Sumin ja pirin, valge särk tipiti mustaks, ähvardati sattuda suhu, silmadesse ja ninasse, sügelus ja kõdi paljastel kehaosadel. Kärbsed! Kärbsed!

Oli datlikoristuse aeg. Siis näivad piinajad kõrgvormis olevat, sest — nii kinnitati mulle veenvalt — teistel aastaaegadel ei olevat asi nii hull. Mustal nuhtlusel ei ole selles kõrbes ilmselt ühtki vaenlast.

Ühes kliimaseadmega varustatud ruumis, kus ma sumisevatest putukatest tülitamatult oma võõrustajaid ootasin ja mõningaid märkmeid kirja panin, meenusid mulle prantsuse maadeuurija Henri Duveyrier ülestähendused, kes 1860. aasta paiku oli selle piirkonna läbi matkanud. «Kärbsed,» märkis ta, «on sellel maal talumatud. Ma ei saa siin kahte ridagi kirjutada kärbseid eemale peletamata. Kui ma päeval magama heidan, mähin pea ja kogu keha hästi musliini sisse, ometi oskavad nad minu ninasse, minu selja ja kaela juurde teed leida.»

Minu võõrustajaks oli *Société Nationale des Recherches du Pétrole d'Algérie*, lühidalt S. N. REPAL. See ühing, asutatud pärast Teist maailmasõda Prantsuse riigiettevõttena, oli üheks naftaotsingu pioneeriks Saharas. 1965. aastal, kui sõltumatu Alžeeria Prantsusmaaga Sahara nafta kohta lepingu sõlmis, muudeti REPAL Prantsuse-Alžeeria segafirmaks, kus mõlemad maad on esindatud võrdsete osadega.

Informatsiooniosakonna vastutav ametnik oli mulle auto lennujaama vastu saatnud. Pealeistumisel pidin end äärepealt auto kere kuuma pleki vastu ära põletama, sest auto oli mõni aeg päikese käes seisnud. Sõit läks mööda esmaklassilist asfaltteed Hassi Messaudi (või läbi selle).

Kes Hassi Messaudi uuemalt Sahara kaardilt otsib, leiab kindla fikseeritud punkti, sama graafilise märgi, millega linnu ja oaase tähistatakse. Aga sel korral kaart petab. Hassi Messaud on lihtsalt väli, naftaväli, mida läbivad tänavad, nafta- ja veejuhtmed ning mis on kaetud reastikku maasse rajatud puuraukudega nagu täpikestega, midagi asulataolist, kaks lennuvälja, kaks käi-

tist, kaks «baasi» — tänapäeva oaasi —, ning kõik see äärmiselt laiale maa-alale hajutatud. See on väli, kus miski ei kitsenda, ei loodus ega plaanid kadastriameti arhiivis. Väli, kus seetõttu geomeetria oli täielikult rakendatav.

Ja mis oli seal enne naftatootjate ja maamõõtjate tulekut? «Guide bleu», omalaadne reisijuht, annab oma 1954. aasta väljaandes informatsiooni maantee kohta Uarglast kaugesse Tamanrassetisse: «109 km kaugusel vasakul teeharu, mis Hassi Messaudi kaevu juurde viib.» See on kõik.

«ÕNNELIK KAEV»

Nomen est omen! Hassi tähendab kaevu, Messaud vastab «õnnelikule». Seega «õnnelik kaev». Õnnelik oli karavan, kes Uarglast tulles pärast sajakilomeetrist rasket rännakut väikese savitellistest võlvi juurde jõudis, mille keskpaigas asetseb kaevuava («joodav vesi 9 m sügavuses,» selgitab Sahara kaart). Sammusin raskelt läbi tuiskliiva mahajäetud, valgeks lubjatud müüristiku juurde, vaatasin kaevuõõne musta sügavikku. Loomulikult ei ole seal midagi, mitte kui midagi näha. Seda teadsin ma ette. Vaatasin siiski. Et see tehtud oleks. On ajaloolise relikti juures oldud, mis ühele fenomenile nime andis.

«Õnnelikust kaevust» sai tõepoolest «õnnelik kaev» 20. sajandile, ühele tervele maale, Alžeeriale, mille edasine areng ei sõltu ju naftast mitte kõige viimases järjekorras. Kaevu veest ei piisa oaasi elutegevuseks. Nafta pani oaasid kasvama.

S. N. REPAL tutvustab kõigepealt oma oaasi, Irara baasi. Selleks on: bürood ja viiesajale inimesele korterid kokkupandud plekkbarakkides, iga tuba endastmõistetavalt kliimaseadmega varustatud; kino (iga päev jookseb kella 14-st kuni 24-ni uus pidevalt demonstreeritav film); kaks siniste kahhelkividega vooderdatud ujulat suurepärase selge veega; klubiruumid, raamatukogud, spordiruumid, baarid. See kõik ei ole mingi luksus, see on eluliselt vajalik. Kes peale karastunud «saharalaste» suudaks siin ilma sellise «luksuseta» kauem kui üks nädal vastu pidada?!

Tõelise oaasi aga moodustavad küpressid, palmid ja

põõsad, hoolitsetud muru ja lillepeenrad. Sajad kuupmeetrid mulda on veoautodega põhja poolt kohale toimetatud, et siin Suure Ida-Ergi serval, seega seal, kus kõrb tõepoolest kõrb tavalises mõistes on, taimedele elu võimaldada. Vahetpidamata, hommikust õhtuni, vuliseb ja voolab vesi voolikutest ja juhtmetest kunstlikku oaasi.

Sest teiseks Hassi Messaudi imeks on vesi. Ihaldatud nafta otsingul satuti sellele. 1425 meetri sügavusel laiub siin võimas maa-alune mageda vee reservuaar, mis on aastatuhandete jooksul tilkhaaval kogunenud ning mida toidavad Saharat piiravate mäestike maa-alused veesooned. 1425 meetri sügavusest pumbatakse vesi üles. Kui vesi päevavalgele ilmub, on see kuum, termomeeter näitab 63° C.

Teine osa imest toimub künkal, mis Irara baasi kohal kõrgub: veevärk. Siin kosutav voolus jahutatakse ja puhastatakse: viis tuhat kuupmeetrit iga päev.

Irara on üheks Hassi Messaudiks. Teise nimi on «Maison verte» — «roheline maja». See on samasugune baas, ainult et see ei kuulu mitte REPAL-ile, vaid Prantsuse naftakompaniile CFP(A), mis Hassi Messaudi naftavälja REPAL-iga jagab. Tähelepanuväärseim on aga kolmas Hassi Messaud.

Kahe laia tänava vahel on maatükid ära tähistatud. Üksteisest kaugel eemal asuvad barakid ja tsehhid, vanaraud ja masinad. Kui poleks liivast silmapiiri ja kõrvetavat tulekera taevas, võiks arvata, et ollakse kullaotsijateaegses Alaskas — täpsemalt: kullaotsijate aja lõpu Alaskas. Autoremonditöökojal, mis kogu tarvitamiskõlbmatu vanaraua lihtsalt kõrbesse viskab, on naabriks «Epicerie», koloniaalkauplus. Baar «Le Tombouctou» osutub pimedaks urkaks, mis on berberi ornamentide ja neegrimaskidega aafrikalikult kaunistatud.

«Tänavanurgal» reklaamib end üks kiosk luitunud rohelisele tagapõhjale maalitud punaste tähtedega kui «Bar Américain». Kuid sigarette ei õnnestunud mul siit osta. Ma vaevugu «põiktänavasse» minema, ütles mees, kes «Bar Américaini» ees varjus kükitas. Läksin näidatud suunas ja jäin mõne meetri järel veidi nõutult kõrbes seisma. «Otse!» hüüti kioski juurest.

Kõheldes läbisin vanaraua-, prügi- ja prahivöötme, mis seda Hassi Messaudi vallina ümbritseb. Siis äkitselt avanes mu jalge ees üsna väike vadi, tillukese jõe kuivanud

säng, kus see kunagi — kes teab millal? — voolas. All oli väike barakk. Läksin alla, astusin sisse. Kolme või nelja tomati- ja sibulakorvi vahel kükitas vanamees, pea üleni rättidega kinni kaetud. Seinariiulil oli kolm karpi sigarette, mõned pudelid limonaadi.

Küsisin sigarette, võisin valida kolme karbi — kolme erineva sordi vahel, maksin ja lahkusin. Vanamees lukustas minu järel ukse ja läks pikkamisi otse üle välja, et ostetu uue kaubaga asendada. Kui nüüd ostja tuleks, see ootaks. Siin on aega laialt.

See on Sahara naftaime teine külg: buumile järgneb vältimatult seisak, kui ettenägelik ei olda. Alžeeria Sahara departemangude tähelepanuväärselt kõrges töötute arvus on ka nafta ohvrid. Siin Hassi Messaudis seisid nad bensiinijaama juures, kust tee viib «Klondike'ist» «Maison verte'i» juurde, sealt edasi Uarglasse ning lõpuks Alžiiri. Nad seisid sildi ees, mis näitab kaugusi sadades kilomeetrites. Need olid noored, tugevad mehed, mitte eurooplased nagu lennukis, mis mind siia tõi, vaid erandtult kohalikud, alžeerlased. Kõrged palgad olid neid kunagi siia meelitanud. Nad olid loobunud vähenõudlikust, rahulikust elust kuskil oaasis, et Hassi Messaudi noorusaastail maju ehitada või teid rajada. Siis aga said ehitusobjektid valmis. See on naftatootmise omapära, et pärast vaevarikaste ja suureulatuslike eeltööde lõpetamist toimub kõik nagu iseenesest. On naftat sisaldav kiht küllaldase surve all, ei vajata isegi mitte pumpi. Nafta tuleb iseenesest, naftajuhtmete pumbamehhanismid, ümbertöötamiskäitised, kõik töötavad suurelt osalt automaatselt. Lõpp. Inimesi — igatahes paljusid neist — siin enam ei vajatud.

Nüüd seisid nad ükskõikselt bensiinijaama juures ereda päikese käes, kõrval kohvrike kogu varandusega. Vahetevahel, kui silmapiiril ilmus nähtavale must punkt ja kiiresti lähenes, tõstsid nad käe ja viipasid. Autostopp Saharas.

Vaenulik kõrb tekitab omamoodi solidaarsuse. Polnud autot, mis poleks peatunud, oli see siis mõne inseneri kilomeetriteõgija või pikkade torudega laaditud platvormauto. Kuid ootajail polnud õnne. Ükski auto ei sõitnud põhja poole. Keegi ei saanud neid peale võtta. Nad kehitasid ükskõikselt õlgu. «Inš-Allah — nagu Allah tahab.» Võib-olla läheb homme mõni auto Alžiiri. Alžiiris taht-

sid nad tööd otsida. Nad teadsid, et ka seal ei ole seda kerge leida. Kuid siin kõrbes olid šansid veel väiksemad.

KÜLASKÄIK JÕULUPUU JUURDE

Läksin tagasi, hotelli. Milline banaalne sõna siinse kohta. Mõned plekkbarakid moodustasid karree, kujundasid kollase tuiskliivaga kaetud õue, kus kõrgusid üksikud tamariskid, mille ülikõhn lehestik andis väga vähe varju. Suur traataiaga piiratud ala oli saanud koduks kahele fenekile, neile naljakaile suurekõrvalistele kõrberebastele, kes päeval kerratõmbunult omauuristatud liivaaugus magasid, varahommikul ja õhtu eel aga seda elavamalt ringi kihutasid.

Raudlattidest sõrestik, mida katsid roogmatid, ühendas kõik barakid üksteisega. Siin võis varjus majast majja käia. Varsti pidi saabuma pimedus. Saharas saab päevast peaaegu üleminekuta öö. Tundsin end üsna ärakuivanuna. Seejuures ei märganud ma higi. Kõrbes on õhk nii kuiv, et ta higi pooridest korrapäraselt välja kisub, nii et mingit niiskust ei tunne. Niiskusekaotus on seejuures ennekuulmatult suur. Enne sööki dušši võtta — see oli õige samm. Läksin oma tuppa, pisikesse ruumi kaks korda kaks ja pool meetrit, kuhu mahtusid parajasti voodi, seinakapp ja dušš. Seina sees vurises ventilaator ning puhus ruumi jahedat tuult, mis pärast kohutavat kuumust väljas peaaegu lõdisema pani. Kui ma veekraani avasin, voolas vesi, ihaldatud jahe märjuke, peaaegu keevana välja. See oli kogu päeva ühes nendest torudest seisnud, mis siin maapinnale paigutatuna kõrbet läbivad, päike oli torusid ja vett kuumendanud. Võttis tükk aega, kuni vee temperatuur talutavaks muutus, vesi keha meeldivalt jahutas ja punaka liiva maha loputas.

Õhtusööki saab ühest teisest barakist, häid toite enormsete hindadega (mida tuleb aktsepteerida — toiduained tuuakse ju autode ja lennukitega kaheksasaja kilomeetri kauguselt). Kelner asetas minu ette kõigepealt poolteiseliitrise pudeli mineraalvett, ja kulus ainult minuteid, kui ma teise pudeli palusin. Oleks nagu valanud vett liivale, kus see otsekohe maasse imbus.

Hotellikülalised olid eranditult naftatööstusest. Auto-

rongijuhid, kes siin teel ühte puurimiskohta peatusid, tehnikud ühest kaugelasuvast naftaotsimiskohast, kellel oli «Maison verte'is» või Iraras asjatoimetusi. Vaenulik ümbrus oli kaotanud tarbetud konventsionaalsused. Iga uus nägu on huvitav vaheldus. Ei tseremoonitseta, tahetakse alustada vestlust.

Ilma pikema jututa kutsusid mind kaks neist oma lauda: naftatööstuse töötajad umbes saja kilomeetri kaugusel olevalt teiselt väljalt, prantslane ja šveitslane. Millest me rääkisime? Kõrbest! Uustulnuk sai teada (mida ta oleks võinud isegi arvata), et tõeliselt olevat kõik hoopis teisiti kui siin mugavas Hassi Messaudis. Ta kuulis talvest, mil naftatöölised pärast päevatööd lõõmavas kuumuses end magama minnes soojalt sisse mähivad. Et nad hommikuti pesuveelt jääd katki toksima, keskpäeval aga jälle palavuse käes kuivama peavad. «Sahara on külm maa, kus väga sageli on palav,» ütleb araabia vanasõna.

Plekist hotellihoonete ees klõpsusid rauast buulipallid, mis liivas kokku põrkasid. Laterna valgusel mängiti seda mõlemal pool Vahemerd nii armastatud mängu. Tööst vaba aeg Saharas. Taevas punetas. «Centre Industrieli» kohal lõkendasid leegid. Põletati maagaasi.

Taamal läbi kõrbe kumasid neljanda Hassi Messaudi tuled: selleks on grupp moodsaid Le Corbousier' stiilis betoonehitisi, elamud, mõned kauplused ja selle nii laialdasele maa-alale levinud asula administratiivkeskus.

Järgmisel hommikul tuli mul valida kahe ebameeldivuse vahel. Kui jätsin autoakna üles, ähvardas mind küpsemine nagu leivaahjus (oli 40 kraadi varjus, aga kus leidus siin varju?). Kui ma selle alla keerasin, ohustas mind liivaprits. Sest vinge tuul ajas enda ees peenikest kõrbeliiva. Liiv kihutas lainetena mööda musta asfaltlinti, ja kus iganes teel madalam koht oli, püüdis luideteks kuhjuda. Suured kollased skreeperid ja labidameeste kolonnid olid väljas, et teed sõidukorras hoida — teepuhastus kõrbes. Olime teel ühte ajaloolisse paika. Pidime külastama seda väikest maatükki ääretus kõrbes, mille nime ma olin kuulnud Alžiiri lennuväljal: «MD 1». Niisama proosaline nagu nimi oli ka selle kandja. Mehekõrguse traatvõrega on tarastatud kuusnurkne tükk kõrbemaad. Keskpaigas ulatub liivast välja jäme toru. Pärast mõningaid ventiile ja suuri rattaid algab teine toru, mis jällegi maasse kaob. See siis ongi «MD 1», metallist seade, mille

naftatöötajad on hellitavalt «jõulupuuks» ristinud. Need on 20. sajandi keskpaiga Sahara tõelised sümbolid: «jõulupuud».

Seda «jõulupuud» eraldab oma vendadest mälestustahvel traataia küljes. See teeb teatavaks, et siin algasid 15. jaanuaril 1956 puurimistööd ja et 4. juunil 1956 jõuti 3300 meetri sügavusel naftani. Et selle naftaallika nimi on «Jean Riemeri šaht», nimetatud nii naftatehniku järgi, kes siin töötades õnnetult surma sai.

Kui 21. märtsil 1899 Briti ja Prantsuse valitsus Aafrika omavahel ära jaotasid ja oma asumaade piirid ära tähistasid, kui selle kokkuleppe tulemusel suur osa Saharast Prantsusmaale langes, juubeldas Tema Briti Majesteedi tolleaegne peaminister lord Salisbury: «Andsime Gallia kukele liiva, koonerdamata. Laskem tal siblida, niikaua kui tahab.»

Gallia kukk ei mõelnud kaua aega siblimisele. Ta rahuldus vabadustarmastavate nomaadide ja oaasielanike alistamisega. Mees aga, kellele esimesena tuli idee, et siblimine peaks end tasuma, ei saanud mingit tänu. Kahekümne kolme aastasena oli ta tulnud suurde kõrbesse, et otsida ühe fantaasia kütkes oleva suurkapitalisti ülesandel oletatavat peidetud vara. Vara ta ei leidnud, see-eest aga sai teada, et tollal Sahara geoloogilise ehituse kohta kehtinud teooriad ei olnud õiged. See oli vahetult pärast Esimest maailmasõda. Noormees, Conrad Kilian, oli Ahaggaris ringi hulkunud, oli liiva- ja kaljukõrbe avarused läbi käinud, nomaadide keskel elanud. Kõrb oli teda kütkestanud.

1926. aastal läks ta uuesti liivamerele. Aastaid ei kuuldud temast enam midagi. Seekord oli tema eesmärgiks too piirkond, kus tänapäeval kulgeb piir Alžeeria ja Liibüa vahel. Tollal polnud piir igal pool kindlaks määratud. Liibüas sõdisid suguharud islami usku senussiitide sekti juhtimisel itaallaste vastu. Noor Kilian, kes beduiiniks riietatuna Ghati oaasi jõudis ning kelle poolehoid kõrbeelanikele, mitte aga itaalia okupantidele kuulus, võeti sõbralikult vastu. Ghatis tehti talle kummaline ettepanek. Kümme tuhat sõdurit alluks talle, kui ta nõustuks laskma end kuulutada Fezzani sultaniks ja hakkaks itaallasi välja ajama.

Kilianil polnud ambitsioone sultanitiitlile. Kuid oma Prantsuse kodumaale tükikest sellest planeedist vallutada,

seda ta tahtis. Ghatist põhja pool asus Tummo oaas, keset piirkonda, mis Prantsuse-Itaalia 1919. aasta piirikokkuleppes oli arvestamata jäänud. Siia tuli noor seikleja beduiinidest sõjameeste jõugu eesotsas. Oma ratsakaameli koormasadulast võttis ta omaõmmeldud trikoloori ja heiskas selle.

TULUTOOV JUHUS

Mõne aja pärast sai valitsus Pariisis imeliku teate. Selle saatis üks mees kaugest Saharast. See mees viitas Prantsuse seadusele 18. sajandist, mille järgi igaühel, kes eikellegimaad omal kulul uurib ja oma kodumaale hõivab, on õigus *explorateur souvérain*'i tiitlile ning saab automaatselt suursaadiku diplomaatilise auastme. Kirjas oli: «Mina, François Théodore Conrad Kilian, suveräänne maadeavastaja, võtsin täna Tummo oaasi oma kodumaa Prantsusmaa valdusse ning määrasin kindlaks Alžeeria piiri teisel pool oaasi. Oma otsuse ja vallutustõendid müürisin ma oaasis koos Prantsusmaa lipuga sisse, et vallutus ja minu kink Prantsusmaale alatiseks seaduslikuks teha.»

Heatahtliku muigega anti dokument Pariisis arhiivi. Arhiividesse sattusid ka teised Conrad Kiliani kirjad, mis tundusid tookord Pariisi ministeeriumibürokraatidele niisama fantastilistena. Nii öeldi ühes Teaduste Akadeemiale Pariisis 1936. aastal saadetud kirjas: «Üldiselt on teada, et Saharas on varjul paks lagunud mereloomade lade varematest ajajärkudest, mis loomulikult pidi aja jooksul naftaks muutuma; keemiline protsess, mida ka teistes kohtades maakeral tõestada võib. Plaanid ja kaardid seesuguse lademe ulatuse kohta Saharas lisan juurde. Petrooleum võiks Prantsusmaale tohutut rikkust tuua. Valitsus peab otsekohe alustama Sahara uurimist!» Järgnes allkiri, mis adressaatide nägudel muige esile kutsus: «Conrad Kilian, suveräänne uurija ja avastaja».

Pärast Teist maailmasõda leidus siiski geolooge, kes tulid samasugustele järeldustele kui Kilian. 1948. aastal algasid esimesed süstemaatilised uuringud, mis tõendasid, et geniaalne individualist Kilian oli ilma suuremate abivahenditeta tõepoolest tähtsa avastuse teinud. Otsingud ei olnud veel lõppenud, kui vaesunud ja üksildaseks muu-

tunud Kilian 1950. aastal suri. Tema surma asjaolud on salapärased või tehti salapärasteks. Ametlikult konstateeriti enesetappu. Maadeuurija leiti Prantsuse provintsis hotellitoas pooduna ja läbilõigatud tuiksoontega. See kahekordsus äratas kahtlust. Mõrv konkureeriva naftamonopoli ülesandel? Teiste kuulduste järgi saanud saatuslikuks vaimuhaigus, põhjustatuna mürgistusest saladusliku droogiga, mida tundvat ainult kõrbeelanikud ja mida nad olevat Kilianile sisse andnud.

Kaks aastat pärast Kiliani surma andis Prantsuse valitsus välja esimesed naftakontsessioonid Saharas. Ta päästis sellega valla võiduajamise. Sest katsepuurimisteks antud kontsessioonide tähtajaks oli viis aastat. Kui kuni 1957. aastani maavarale ei satutud, kaotasid kontsessioonid kehtivuse. 1954. aasta märtsis teatati esimesest edust. Ei satutud küll veel naftale, kuid leiti maagaasi. Trumme põristati 6. jaanuaril 1956: esimene naftaleid Edželes. Ja see oli suurepärane trummipõrin. Leiukoht asus nimelt tolle koha lähedal, mille «suveräänne uurija» Conrad Kilian 1927. aastal oli vallutanud.

Punasel savipinnasel, millest sai ideaalne looduslik maandumisväli lennukeile, tekkis baas «Maison rouge». See asetses tol 1956. aastal õieti Liibüa pinnal, sest Kiliani vallutus oli jäänud lepinguga kinnitamata. Seda tehti nüüd ülepeakaela tagantjärele. Prantsuse väed, mis pärast Teise maailmasõja lõppu ikka veel Liibüa Fezzanis asusid, lahkusid nüüd sealt. Liibüa oli selle eest piirikülimustes vastutulelik. Piiriks määrati vana kaamelirada. Edžele kuulus nüüd Prantsusmaale; ainult kolmandik «Maison rouge'i» lennuväljast asetses veel Liibüa pinnal, mille eest Prantsuse naftakompanii maksab Liibüa kuningale iga aasta sümboolselt kümme marka renti.

Järgmine trummipõrin Saharas kostis Hassi Messaudist, punktist, mida praegu ümbritseb mehekõrgune traatvõre. Aeg möödub kiiresti ja koos sellega elustuvad legendid. Muinasjuttu «MD 1-st» jutustatakse nüüd juba kolmes versioonis. Üksmeel valitseb loo alguse suhtes: Siin oli tehtud juba rohkem kui kolm tuhat meetrit eelpuurimisi ja ikka veel mitte midagi leitud. Siis saabus REPAL-i peakorterist Alžiiris korraldus: telgid kokku panna, edasi minna, teises kohas otsinguid jätkata. Sellest momendist alates lähevad jutud üksteisest veidi lahku.

Versioon A: Peapuurmeistril oli järel veel üks üheksa meetri pikkune puurvarras. Ta ignoreeris Alžiirist saadud korraldust, puuris üheksa meetrit sügavamale ... ja puuraugust purskas välja nafta.

Versioon B: Puurimissalga geoloog palus luba võtta puuriga veel üks «karott», silindrikujuline pinnaseproov, et ta saaks oma geoloogilist kaarti täiendada. See viimane «karott» sisaldas aga nafta jälgi.

Versioon C: Rasked platvormautod, mis puurtorni ära vedama pidid, olevat teel siia liiva sisse kinni jäänud ja kulunud tükk aega, kuni nad jälle liikuma saadi. Et igavust peletada ja aega ära kasutada, olevat meeskond puurimist jätkanud ja naftat leidnud.

Kõik kolm versiooni on üksmeelsed selles, et «MD 1» leidmine oli juhus — tulutoov juhus.

Sest praegu on Hassi Messaudi lõunaväli, seega REPAL-i kontsessioon, aastatoodangult Alžeeria Sahara kahekümne nelja naftavälja eesotsas. 1964. aastal moodustas see väli oma 7,3 miljoni tonnise aastatoodanguga ligemale neljandiku Alžeeria 32,6 miljoni tonni suurusest naftatoodangust. Hassi Messaud kuulub maailma kümne kõige rikkama naftaleiukoha hulka; hinnangute järgi on siinkohas kõrbe all kolm miljardit tonni naftat.

SURVE ALL OLEV NAFTA

Olles jällegi alternatiivi ees, kas leivaahi või liivaprits, sõitsime «MD 1» juurest ühte musta kulla lõppjaamadest — Centre Industrieli. Teelt ei olnud võimalik eksida. Liigset gaasi ära põletavad kõrged terastorud oma kollakaspunaste leekidega näitasid teed. Sigaretid ja välgumihkel tuli väravas ära anda. Siis möödusin torujuhtmetest ja kolonnidest, sädelevast, välkuvast, sumisevast, sisisevast uusimast tehnikast keset seda kuumaastikku. 21. sajandi oaasina näis mulle juhtimiskeskus, kus kolm inimest arvukaid mõõteaparaate jälgides automaatselt kulgevaid keemilisi ja füüsikalisi protsesse kontrollisid. Kliimaseade levitas meeldivat jahedust, suured, siniseks värvitud klaasist aknaruudud lasksid eredat päikesevalgust ainult nõrgalt sisse tungida, ja muutsid destilleerimisseadmed väljas veidi ebareaalseiks.

Kuuekümnest «jõulupuust» voolab Hassi Messaudi

lõunaväljal nafta. Kakssada viiskümmend kilomeetrit torujuhtmeid tuli paigaldada, enne kui nafta nendest kuuekümnest «õnnelikust kaevust» töötlemiskeskusse jõudis. Neli vägevat hõbedaläikelist tsisterni on valmis vastu võtma 15 000 kuupmeetrit naftat. Väike destilleerimistehas toodab vedelkütust oma tarbeks. Töötlemiskeskuse peaülesandeks on aga seada reisivalmis vastsaadud vedel süsiniku ja vesiniku ühend, millega miljonite aastate eest kõrge surve all ja põrguliku temperatuuri juures ühinesid väikeste mereelukate müriaadid.

Kes Saharasse reisida tahab, peab laskma ennast troopika talumise suhtes läbi vaadata ja lubama endale mõned süstid teha. Miks peaks sellel paremini minema, kes Saharast lahkub! Neitsilik nafta surutakse kaks korda läbi kaheteistkümne separaatori. Ta peab välja kannatama kõrge surve ja 72-kraadise kuumuse, pärast seda soojendatakse ta madala surve all veel kord 60 kraadini. Seejärel on ta reisivalmis ja — raskem.

Sest Hassi Messaudi nafta on looduslikus olekus kerge, liiga kerge. Ühe kuupmeetri nafta kohta tuleb kakssada kakskümmend kuupmeetrit maagaasi. Kahesaja kahekümne kuupmeetri rõhuv enamus oskab end armetusse nafta kuupmeetrisse ära peita. Surve ja kuumusega teevad separaatorid peitemängule lõpu. Nafta on nüüd tõeline valmisnafta. Ta voolab mõned kilomeetrid edasi Haud el-Hamrasse suurde pumbajaama. Uuesti kasutatakse survet. Sest naftajuhtme teel Vahemere äärde asuvad Hodna mäed ja tuleb ületada 1033 meetrit kõrge Selatna kuru, enne kui nafta Skikdas tanklaevale laaditakse ja tarbija kätte toimetatakse.

Gaasil ei ole aga peitemängust mingit kasu. Tal tuleb pimedasse sügavikku tagasi minna. Centre Industrielis on ühes pikas hallis hiiglasuured kompressorid, mis gaasi uuesti naftat sisaldavasse kivimikihti suruvad. Niiviisi jääb seal surve enam-vähem konstantseks (et täpne olla: 478 kilopondi ruutsentimeetrile) ja naftakompaniil pole vaja teha vaevarikast tööd — naftat maa seest välja pumbata. Siin voolab ta surve tõttu iseenesest.

Surve all ei ole ainult nafta, vaid ka naftakaubandus ja naftapoliitika. Kui puurauk «MD 1» 1956. aastal avati, oli Alžeeria rahvas juba kaks aastat relvastatud vabastusvõitlust pidanud. Kui esimene nafta Hassi Messaudist põhja poole saadeti (naftajuhe ulatus tookord ainult

Tuggurti oaasini, edasi toimetati naftat raudteel), pidid tuhanded Prantsuse sõdurid piki «naftateed» valvepostidele asuma, et kaitsta hinnalist vedelikku, mis Alžeeriale kuulus ja Prantsuse monopolide huvides ära transporditi. Esimene saadetis saabus tervelt Vahemere rannikule, teine lasti õhku... Puurimiskolonnidele Lääne-Saharas, kes oma kaitseks võõrleegionäre olid kaasa toonud, tungiti kallale. Monopolid tegid naftaallikate julgeoleku kindlustamiseks suuri kulutusi. Ent nad ei suutnud takistada Alžeeria rahva võitu, maa vabanemist.

Tollal polnud puudu häältest, kes nõudsid Sahara nafta kohest natsionaliseerimist. Kuid vaevalt sel alal Alžeeria spetsialiste leidus. Puudus müügivõrk. Prantsusmaa oli rahvusvahelisel naftaturul valitseva terava konkurentsi tõttu kindel ostja. Ja Prantsusmaa, kes püüdis ennast ka naftaga varustamise alal ülivägeva Ameerika Ühendriikide surve alt vabastada, oli kontsessioonist huvitatud. Detsembris 1965 ratifitseeriti nende maade vaheline naftakonventsioon, mis on mõlemale soodus. Prantsusmaa garanteerib Alžeeriale olukorrast maailmaturul mitteoleneva kindla hinna. Kasumimaksud, mida Prantsuse naftakompaniid Alžeeriale pidid maksma, suurenesid 50 protsendilt 53 protsendini 1966. aastal, 54 protsendini 1968. aastal ning moodustasid 1969. aastal 55 protsenti. Prantsuse naftakompaniide seniseid kontsessioone pikendati viiekümneks aastaks. Töid uute leiukohtade kasutuselevõtmiseks teeb kas Alžeeria-Prantsuse segaettevõte või Alžeeria riiklik naftaühing SONATRACH. Välismaiseid kompaniisid kohustati investeerima suurema osa oma kasumeist uuesti Alžeerias ja müüma Alžeeriale siseturu tarviduseks naftat igasugusel hulgal omahinnaga.

Alžeeria Saharas tegutses kolmkümmend naftakompaniid, üheksateist neist olid Prantsuse ühingud. Teiste suhtes rakendati samu tingimusi, Ameerika Ühendriikide monopolidele kuuluvad kompaniid riigistati 1967. aasta suvel. 1968. aastal võttis Alžeeria ka teised välismaised kompaniid üle. Tal on oma nafta üle täielik kontroll.

Hassi Messaud on ainult üks paljudest naftaväljadest, kuigi tähtsaim. Mitte kaugel (Sahara arusaamade järgi muidugi!) siit asub El-Gassi leiukoht, Edžele kaugemas ümbruses võeti kasutusele Zarzaitini ja Tiguenturini naftaväljad. In Salahi lähedal avastati uus naftaala. Nõukogude geoloogid otsivad naftat Tindufi piirkonnas.

Esimesele naftajuhtmele lisandus teine Edželest Tuneesia sadama Sehirani. 1966. aastal anti ekspluatatsiooni kolmas naftajuhe, see, mille üle Alžeeria eriti uhke on. Sest kui esimesed kaks on välismaiste kompaniide poolt kavandatud, ehitatud ja ekspluateeritavad, siis kolmas kuulub täielikult Alžeeriale. Seitsmekümnesentimeetrise läbimõõduga terastorud ühendavad Haud el-Homrat kaheksasaja kilomeetri kaugusel asuva Arzeviga Orani juures. Üks Briti firma ehitas juhtme ja õpetas ühtlasi välja Alžeeria spetsialistid, kes hakkasid naftajuhet iseseisvalt ekspluateerima.

Sellega ei ole hoopiski kõik probleemid lahendatud. Sest Alžeeria naftatoodang on jäänud 1964. aastast saadik peaaegu samale tasemele, kasv on ebapiisav. Mitte et sügavuses poleks küllaldaselt musta kulda. Aga transpordivahendite võimsus on ammendatud. Peaaegu sama lugu on maagaasiga. Ammu on möödas ajad, kus suurel hulgal gaasi ära põletati, kuna polnud kasutamisvõimalusi. Arzevis, väikeses kalasadamas põhjarannikul, Oranist bussiga sõites tunnitee kaugusel, tekkis üks meie sajandi tehnikaimesid. Hassi Rmelist torujuhtmete kaudu saabuv maagaas jahutatakse siin maha — veeldatakse — ja pumbatakse sellises olekus spetsiaallaevadele. Sihtkohas sulatatakse see uuesti üles ja on siitpeale kasutamiskõlblik. Kuna vedelas olekus võtab gaas ruumist enda alla endisega võrreldes ainult murdosa, on kogu asi väga rentaabel. London on juba täielikult Alžeeria Sahara gaasile üle läinud. Ka siin pidurdab Sahara kaugus edasist toodangu suurendamist. Alžeeria otsib uusi võimalusi. 1967. aasta novembris asutati Alžeeria-Itaalia gaasiühing. Itaalia tahab gaasi osta, aga eksperdid peavad veel aru parima kohaletoimetamisviisi üle. Veeldamine ja tanklaevadega transportimine nagu Arzevis? Või tuleb ehitada läbi Vahemere veealune gaasijuhe kuni Sitsiiliani?

Nõukogude Liidu abiga kerkib Alžeeria põhjarannikul Annabas suur terasetehas. See hakkab juhtme kaudu energiat saama kõrbe põuest. Arzevisse ehitatakse naftakeemiakombinaat — üheks esimeseks tooteliigiks on lämmastikväetised; sünteetilised ja muud tooted järgnevad. Sahara naftaajalugu ei ole veel midagi, võrreldes tema tulevikuga.

Tulevik aga — see ei ole mitte ainult puurpingid ja torujuhtmed, kolonnid ja turbiinid...

Centre Industrielist sõitsime välja kõrbesse, algul mööda teed, seejärel otse üle kõrbe, autokummijälgi seirates. Maastik muutus künklikuks, viimaks kaljuseks. Käänasime ümber ühe kaljunuki ja nägime otse enda ees neljajalgset hiiglast. Puurtorni kõrval tillukeses transporditavas hütis istusid geoloogiliste kaartide kohal kaks prantsuse tehnikut. Puurtorni vints kriiksus. Kuus Alžeeria naftatöölist olid ametis väsitava tegevusega, puuri vahetamisega. Vardad, mis puurvarrastiku moodustavad, on üheksa meetrit pikad. Saja niisuguse toruga saab puurida üheksasaja meetri sügavuseni. Kui puur on ära kulunud, tuleb need sada või rohkem toru üles tõmmata, lahti kruvida, kõrvale panna, ikka ilusasti üksteise järel.

Eredast päikesest hoolimata kandsid mehed puurtorni juures jämedakoelisi riideid ja kaitsekiivrit. Tuhandekordsest tegemisest vilumuseks saanud võtetega hoidsid nad ülestõmmatud puurvardaid, kruvisid neid üksteise küljest lahti. Iga kord, kui torud üksteisest eraldusid, paiskus puurpingile kollakaspruun vedelik: kogu puurimistöö A ja O — «uhtelahus». «Uhtelahus» pumbatakse puurimise ajal ülalt puurvarrastiku õõnesse ja tuleb all kolmekohalisest näritspuuripeast jälle välja. Ta puhastab puurauku, õlitab puurvarrastiku liikuvaid osi, tihendab puuraugu seinu ja tänu oma raskusele takistab sügavikus gaasi, nafta või vee äkilist purset. Arvestades selle tavalise porise vedeliku rohkeid tähtsaid ülesandeid, osutavad puurijad temale erilist tähelepanu. Igal puurmeistril on oma rangelt salajane retsept. Vesi ja savi on põhiained, enamasti lisatakse veel veidi tsementi, ülejäänu on salajane. Häda aga, kui puuripea maapõues õõnsusele satub. Siis voolab uhtelahus ära, ja edasine takistusteta tootmine on ohustatud. Nüüd peab puurmeister rakendama kõiki kogemusi ja suurt fantaasiat, et kinni toppida auk, mille suurust ja asendit ta ei tea. Koos uhtelahusega rändab nüüd alla puurauku kõik mis vähegi võimalik: saepuru ja õlgi, vanu tsemendikotte ja tsellofaaniribasid, käsni ja heinu ning lisaks rohkesti tsementi.

Näritspuuripea, mille puurtorni meeskond viimaks üles tõi, koosnes kolmest koonusest, täis hambaid, mis olid kunagi teravad, praegu aga nägid välja nürid ja väsinud. Sügavpuurimisel kulub tingimustest olenevalt kuni sada

sellist puuripead. Sügavpuurimistest Hassi Messaudis jäi tohutul hulgal maha seesuguseid äratarvitatud puure ning inimesed leidsid neile hea rakenduse. Nad seadsid neid ümberpöördult üles kõikjale, kus nende ilumeel seda dikteeris, ning pintseldasid nad üle lakkvärviga. Ikka ühe ja sama retsepti järgi: üks koonus punaseks, üks koonus kollaseks, üks koonus roheliseks. Nii õitsevadki kõikjal neljas Hassi Messaudis kunagisest teravast terasest kirjud lilled, milledest igaüks mitte vähe ei ole kaasa aidanud selleks, et Hassi Messaudist lõpuks Hassi Messaud sai.

Hassi Messaudi kirjute raudlillede keskel ei ela ainult prantsuse tehnikud, vähesed Alžeeria töölised, töötatöölised, keda buum siia meelitas. Siin elab ka naftaasjanduse õppijaid, palju, palju erksaid, õpihimulisi noorukeid. Sattusin nende juurde, kui nad Irara baasis ühte pimendatud ruumi kogunesid ja kui ekraanil võbises värvifilm, mis tehniliselt tõetruult kujutas naftatulekahju puhkemist ja selle kustutamist. Filmi ei vaadatud lõbu pärast, vaid õppeotstarbel. Need inimesed kuulusid ühte õppekursusse. Neile õpetati kõike, mida peab teadma, kui Centre Industrieli käigus hoida tahetakse. Kursus pidi kestma üks aasta. Samal ajal tutvustati paralleelklassile puurimistehnika erialasid. Peale selle töötasid veel õhtused täienduskursused — peaasjalikult õpetati keemiat ja füüsikat — ning põhikursus neile, kes veel lugeda ega kirjutada ei osanud.

Ka see oli Alžeeria-Prantsuse naftaläbirääkimiste tulemus: naftakompaniidele «kaadri alžeeriastamise» lubamine. Teiste sõnadega — samm-sammult asendatakse välismaised spetsialistid Alžeeria ekspertidega. Ka see on tee raskuste ületamiseks. Sest ikka veel on Alžeerias — kolonialismi tagajärjel — töötute arv suur.

Varsti pärast maa iseseisvumist asus Alžeeria rannikul Bumerdesis (endises Rocher Noiris) majadesse, mis Prantsuse kindralkuberneri valitsus oli lasknud endale peakorteriks ehitada, «Centre Africain des Hydrocarbures», «Aafrika Süsivesinikekeskus» — naftatootmise ja -töötlemise kõrgem tehniline õppeasutus. Ja kui veel Alžeeria naftaekspertide esimene «põlvkond» sotsialistlike maade kõrgemates koolides, eriti Nõukogude Liidus, aga ka Saksa Demokraatlikus Vabariigis üles kasvas, alustas siin nõukogude ekspertide juhtimisel õppimist teine «põlvkond». Sellest üksinda aga ei piisanud.

1963. aastal asutati Alžeeria naftatööliste ametiühing ning see kandis palga- ja töötingimuste parandamise kõrval erilist hoolt Alžeeria naftaspetsialistide väljaõpetamise eest. Ametiühing võitles streikide abil alžeerlaste õiguse eest töötada oma naftatööstuses, hakata kvalifitseeritud tööd tegema, saada eriharidust. Ametiühing korraldas 1964. aastal ise esimesed õppekursused ja saavutas, et seadusega 3. augustist 1964 anti naftakompaniide kutsehariduse asutused tema kontrolli alla. Tollal oli naftatööstuse tuhandete kvalifitseeritud töötajate hulgas kõigest kakskümmend neli alžeerlast. Tänapäeval on see suhe juba muutunud ja muutub edaspidi veelgi.

Õhtu eel istusin hotelli ees. Siia oli pink pandud; kõrbepinnal olid mõned ruudud kividega tähistatud ja mulda täis puistatud, kus nüüd hõre muru kasvas. Mõned põõsad olid mehekõrguseks kasvanud ja andsid, kuna päike horisondile ligines, veidi varju. Tasus mõtteid mõlgutada selle üle, millest Alžeeria ajaleht «El Moudjahid» kirjutas:

«Välismaiste «vaatlejate» šabloonilised kirjutised «kõrbe müsteeriumist» ja «lõksudest», kuhu huvireisijad harilikult satuvad, ei leia meie maal kõlapinda ega ole, välja arvatud nende vaatlejate kujutluses, tõeliselt iialgi eksisteerinudki.»

Ka meie päevil on osa maailma ajalehti veel Sahara-müsteeriume täis. Seejuures on ometi võitlus äraelamise pärast — sõna otseses mõttes — küllaltki fantastiline. Pole vaja «peidetud oaaside» ja «jäljetult kadunud rahvaste» müsteeriume. Jäägem parem tõsiasjade juurde — need on küllaltki erutavad.

Mõnest päevast Hassi Messaudis piisas šabloonidest vabanemiseks. Ka sellest igavesti kuiva, päikeselõõmalise kõrbe šabloonist. Sest sel ajal, kui ma pingil kõrbehotelli ees istusin, kerkis läänes üles must sein. Müristas, välgud sähvisid. Siis järsku — kiiresti põgenesin oma kohalt — oli äike meie kohal. Võrratu vihmavaling kallas taevast alla.

Kõigest kümme minutit vältas ebatõeline vaatepilt. Siis paistis jälle päike, nagu poleks midagi juhtunud. Õhuke, niiske koorik oli katnud liiva, ent selle all olid liivaterad täiesti kuivad. Kosutav vihm — mõjuta nagu mittelõhkev pomm.

Ainult üks asi oli nüüd teisiti: kärbsed olid kadunud...

KÕRB LINNULENNULT

Neljamootoriline C-54 lendab umbes kolme tuhande meetri kõrgusel. Enamik reisijaist tukub. Neil ei tasu väikestest ümmargustest akendest sügavusse piielda, kus hommikuudu kontuurid ähmaseks muudab. Neile on maa tuttav. See teelõik ei paku neile mingeid üllatusi.

Varsti jõuame taas Põhja-Aafrika rannikumäestikuni, kuid veel on kõrgendikud madalad ja kulunud. Seejärel laiub uuesti liiv kuni silmapiirini. Ent nagu lehesooned hargnevad all süvendid, kollase ja ookri kõrval esinevad punane ja pruun. Soonekesed voolavad üksteise poole, üksteise sisse, ühinevad, laienevad, kattuvad hallroheliste täppidega.

Lõputult laiub paljulüliline tühi maa. Väikesed nelinurksed kivimügarikud meie all peaksid majad olema. Seal all on elu! Valkjas lint lookleb mööda maad — küllap vist autotee.

Kaljudest murenenud kivipuru nihkub üksteise otsa, kuhjub kõrgendikeks, lõpeb orus, kus kaks rohekat oaasi hämmastunud silmadena meie poole üles vaatavad. Terrassid — küütlevad värvid lubavad neil oletada taimekasvu — looklevad nagu samakõrgusjooned maakaardil.

Seal ta on, Sahara, «liivameri» tavalises ettekujutuses, millest kuuldi Euroopas üksikasjalisemalt alles saja aasta eest ja mida nii pikka aega ei mõistetud. «Kõrb on suur ja viljatu tasandik, mida kauguses piiravad väikesed punased liivakünkad ja mis on kaetud mitte väga tiheda okastaimede padrikuga,» jutustas 1715. aastal Prantsuse maadeuurija Brüe pärast reisi Senegali jõe kallastele. Kui Prantsuse sõdurid möödunud sajandi keskel Kirde-Alžeerias Aurèsi mäed olid ületanud ja El-Kantara juures üle vana rooma silla minnes «Foum es-Saharani», «Sahara väravani» jõudsid, laius nende jalge ees Suure Ida-Ergi liivameri. Ka esimesed euroopa uurijad, kes 18. sajandil Egiptusest või Liibüast kõrbesse teed otsisid, olid liivast

ja luidetest jutustanud. Seega oli üldlevinud ettekujutus sellest meie planeedi külalislahkuseta osast täielik.

Selline ettekujutus püsis kaua, kuni meie päevini, kuigi ausameelsed rändurid juba sada aastat tagasi sellele legendile vastu astusid. «Meil on kõrbest reeglina täiesti väär ettekujutus, sest see arvatakse olevat lõputu elaniketa liivalagendik, kus võivat päevade kaupa ringi ekselda, inimolendile või külale sattumata. Ei ole midagi vääramat kui see...,» kirjutas juba 1862. aastal Gerhard Rohlfs.

Alati on suur kõrb kujutlusvõimet tiivustanud. Ühest Prantsuse «Ajaloo ja geograafia universaalleksikonist» aastast 1555 võib lugeda «enormsetest madudest» ja «verejanulistest jõukudest», kes Saharas elavad. Isegi basiliskid ja draakonid pidavat seal elutsema. Portugali rändurid 15. sajandist kinnitasid, et nad olevat Mauretaania lääneranniku koerapeaga inimesi näinud.

HÖÖGAV KÕRB

Seal, Sahara lääneserval, avaneb paeluv vaatepilt, kuidas liiv ja vesi kokku põrkavad, kõrb ja ookean teineteisega kohtuvad. Praeguse ranniku juurest alates kõrgub ürgaegadest peale Lääne-Aafrika kilp, kunagine gneissimäestik, mis on ammu ära kulunud ja mille varasemat olemasolu ainult veel kõrgmaad ja mäetüükad, kohalikus keeles guelbid, tõendavad. Kaks nõva viivad kõrbest mere poole, Draa vadi ja sellest lõuna pool Seguit el-Hamra, kuivanud jõesängid, viimane kujutab endast koguni paljuharulist vadide süsteemi, kus sügiseti on vesi. See, mida siit ida poole üldiselt Saharaks peetakse, koosneb paljudest kõige erisugusematest maastikest. Lõuna pool Draad, mis kulgeb täiesti rööbiti kõrbe põhjapoolse piiriga, Maroko Antiatlasega, asub üks arvukaist liivameredest, Igidi erg, millele lõunas Šeši erg järgneb. Ida pool katkestab neid liivameresid teine lai nõva. Atlase mägedelt voolab lõunasse — vähemalt mõnedel lõikudel ja ka ainult aeg-ajalt — Saura, mille viljakandev oaasidevööde Igidi ergi ja Suurt Lääne-Ergi teineteisest lahutab ning end Šeši ergi ja Tademaiti platoo vahele kiilub. Tademaiti platood, mis püüab lõuna pool Muidiri mägedega ja lõpuks Ahaggariga (Hoggariga) ühineda, lahutab oma

mägistest vendadest Tidikelti tasandik, kus asub terve oaasideahelik. Lõuna pool Tidikelti, Muidiri mägedest ja Ahaggarist lääne pool laiub aga kõrbede kõrb, kohutav Tanezruft. Tanezrufti ja lõuna pool asuva Niigeri käänu vahele on end surunud veel teine mäestik, Ida-Adrar.

Ahaggari mägismaa valitseb kõrbe. Kunagi purskasid siin võimsad vulkaanid. Kuid need on ammu kustunud. Erosioon on neid aastatuhandeid järanud, on järele jätnud tardunud sammaste, püstloodis kõrguvate kaljuseinte ainulaadse maastiku. Kolme tuhande meetri kõrguseni ulatub Ahaggari kõrgeim tipp. Lõuna suunas alanevad kahe tuhande meetri kõrgused mäeharjad Ahaggari Tassili, Ahaggari mitte vähem maalilise ja ulja lisandi poole, kirdes Asdžeri Tassili poole, mille harjad tõusevad samuti rohkem kui kahe tuhande meetri kõrguseni.

Ahaggari mägismaalt said kunagi alguse võimsad jõed, mille jälgi on veel praegugi näha. Lõuna poole voolas Tafassasset, põhja poole, Tademaiti platoost mööda, Ighargar, võib-olla Suurde Ida-Ergi suubudes ja seda uhtliivaga täites. Suure Ida-Ergi ja Suure Lääne-Ergi vahel aga on oma koha leidnud teine oaasideahelik, Msaab.

Ja ikkagi ei ole veel suure kõrbe lõppu näha. Kes Suurest Ida-Ergist edasi ida poole rändab, peab läbima kohutava Hamra Hammaada, mille kohta saksa maadeuurija Heinrich Barth kirjutas: «Et elutu kivikõrbe nukrat loomust veelgi talumatumaks teha, hakkas sel päeval puhuma palav läänetuul, mis muutus üha hirmuäratavamaks. Tuulest üles keerutatud liiv paiskus meile näkku ja muutis õhu läbipaistmatuks... 22. aprillil jõudsime Hassi kaevu juurde. «Hõõgav kõrb», palav, veeta ja peaaegu taimkatteta kivine kiltmaa, mis rändurit kuue pika päevateekonna jooksul puhkuseta ja janu kätte suremise ohus edasi sunnib minema, ja «kaev», igavesti veerikas kaev, mille juurde ta lõpuks jõuab, niisugune on elu selles ilmakaares.»

Sellest kivikõrbest lõuna pool laiuvad Edeien Ubari ja Edeien Murzuki liivaväljad, mida lõunas lahutab Tenerest mäeahelik. Ka tohutu suur Tenere lausmaa asub kahe mägismaa vahel; nendeks on Air läänes, mis Ahaggari Tassilile toetub, ja Kauar.

Hamra Hammaadast kirdes ulatub Liibüa kõrb peaaegu Vahemereni, lõunas piirneb ta Tibesti mägismaaga, mille kõrgeim hari Emi Kussi oma 3415 meetriga trumpab üle

isegi Ahaggari. Tibestist kagus kõrgeneb Sahara veel kord Ennedi mägismaaks, ida poole aga muutub kõrb tasasemaks, ühtlasemaks. Ta alaneb nõvaks, kus on koha leidnud Harga ja Dakhla oaasidevööde, ning siis ei ole ka Niilus enam kaugel, mille org nagu üksainus suur oaas rohelise ja viljakandvana läbi Sahara kulgeb.

Lõunas aga ulatub kõrbe serval üle kogu kontinendi laiuse stepivöönd, millele araablased on andnud tabava nime «sahel». Sõna «sahel» tähendab araabia keeles randa, ning kas antud juhul ei olegi stepp liivamere rand?

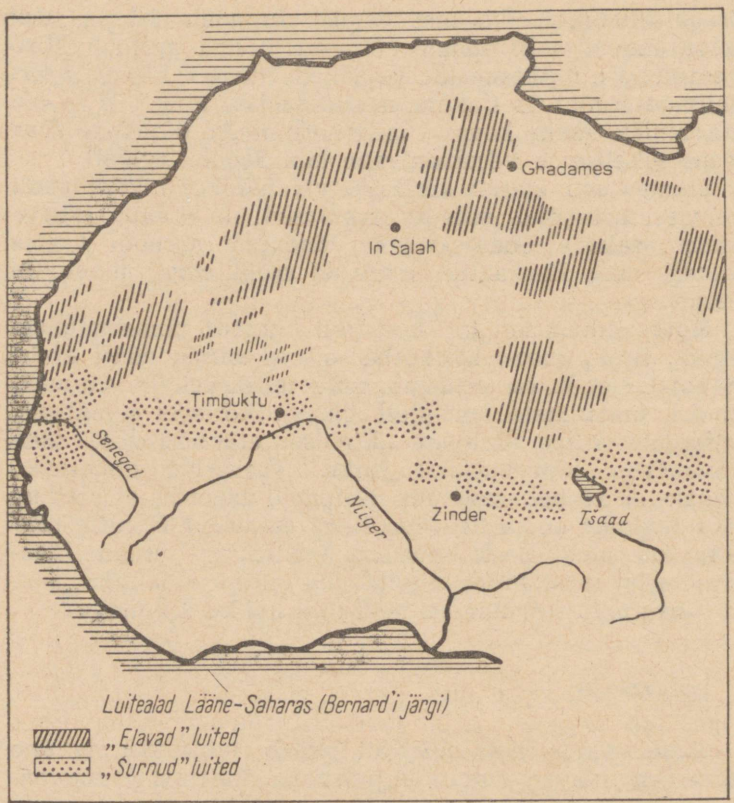
Kuid vaevalt suudab maastike nimetus pinnavormide, liiva-, savi-, rusu-, kivikõrbe mitmekesisust edasi anda. Sahara elanik on leidnud selle mitmekesiste vormide jaoks, mida meie harilikult lihtsalt kõrbeks nimetame, diferentseeritud sõnavara. Erg on araabiakeelne sõna liivakõrbe, luitemaastiku jaoks. Tuareegid nimetavad sedalaadi kõrbet edeieniks. Kaldume arvama, et suurem osa Saharast on taoliste luidetega kaetud. Ent mitte rohkem kui viiendik või kuuendik Saharat on luiteline. Teadusele on need luited huvitavaks uurimisobjektiks. Kuidas nad tekkisid? Kas on neid tuul kokku kuhjanud?

LIIVATORMIS

Tuul, enam-vähem püsivalt puhuv tuulevinu, ja äge liivatorm näivad olevat kujutlusega Saharast lahutamatult seotud. Kes poleks lugenud lugusid suurtest karavanidest, mis liivatormist täielikult kinnituisatuna lämbusid.

Araabia vanasõna ütleb: «Saharas tõuseb tuul üles koos päikesega ja läheb temaga koos magama.» Tegelikult tekivad tuuled kõrbes tugevast päikesekiirgusest tingitud äkilise õhu soojenemise tõttu. Suurte õhuvooluste koostoime tulemusena tekivad ägedad tormid, mille ohtlikkus on küll sageli liialdatud. Maadeuurijad ei usu, et liivatorm tervet karavani kinni tuisata võiks. Seevastu palju ebameeldivam olevat tormiga kaasnev lämmatav kuumus ja katmata kehaosade vahetpidamatu pommitamine välkkiirelt lendavate liivateradega.

Elava kirjelduse liivatormist andis egiptuse Sahara-uurija Hassanin-bei:

«Peagi tõuseb jahe tuul ja puhub tasa üle kõrbeliiva. Märkamatult suurendab ta oma tugevust, esialgu ebameeldivusi tekitamata. Kui nüüd maha vaadata, siis selgub, et kõrbe pind on märgatavalt muutunud. Maapinda nagu läbiks torustik, millest tuhanded pihustid väikseid aurujugasid üles purskavad. Liiv hüpleb ja keerleb. Kõrbepinda nagu raputataks altpoolt. Varsti hüppavad väikesed ränikivid vastu sääri, vastu põlvi ja vastu reisi. Liivakeeris ronib mööda keha üles, tungib näkku ja matab viimaks üleni enda alla. Muutub pimedaks, üksnes kõige lähemad kaamelid on veel uduselt näha; maailm täitub rabistavate, näpistavate ja torkivate piinajatega.

Tuul kihutab liiva lõhedesse ja pragudesse... Järsku aga, nagu oleks mingi kõrgem võim tõstnud käskiva sõrme, vihin lakkab. Lähema kahe tunni jooksul langeb liivatolm pikkamisi maha nagu udu.»

Luidete tekke kohta võisid üksikute piirkondade araabiakeelsed nimetused olulisi pidepunkte anda. Nii tundsid Sahara elanikud Atšani Ergi, «janusse surnud kõrbet», samuti Erg er-Raduid, «viljakat kõrbet». Tehti kindlaks rabav fakt, et eksisteerib «elavaid» ja «surnud» luiteid, luiteid, mis on aastasadu muutumatult paigal ja on oma sisemusse vett tagavaraks kogunud, ning luiteid, mis on alalises liikumises. Mõõdeti tuult, hinnati tema tugevust ja jõuti arvamusele: tuul üksi ei ole suutnud luiteid üles kuhjata. Mis aga siis? Prantsuse teadlased uurisid vadisid, suuri ärakuivanud jõesänge. Nad arvasid liivakõrbed kindlate vadide juurde. Nad leidsid, et vadid olid kunagi suubunud sinna, kus nüüd laiuvad ergid. Nad oletasid, et mitte ainult kohapeal murenenud kivid ei olevat liivaks kokku kuhjunud. Kunagi pidi ka vesi vadides liiva juurde transportinud olema. Tuul tegi ülejäänu, andis liivale kohapeal tema lainja profiili.

Liivaluiteid on kõige mitmesugusema kujuga. On mõõgakujulisi luiteid, mida nimetatakse sifideks, pikad kooldunud liivaharjad. Esineb ka sirgeid luiteid, mis võivad paikneda eri suundades. Terved maa-alad on pikiluiteid täis, teised on täis põikluiteid. Satuvad mõlemad vormid kokku, siis on meie ees võrkluitekõrbed, mida rändurid eriti kardavad. Sageli on ergi serval luiteid kõige rohkem. Siin kuhjuvad nad kõige kõrgemale, mõnikord kerkivad taolised luited kuni kolmsada meetrit oma ümbruskonnast kõrgemale, nagu Oghurd-Torba piirkonnas. Kuid ka edeieni siseosas leidub taolisi luitemassiive, mida nimetatakse ghurdideks. Nende uurimisel avastati suureks üllatuseks, et neil on kõva kaljusüdamik. See tõendab, et need luited on tekkinud kalju murenemise tulemusel.

Taoline luide edasi ei liigu. Tuul teeb nende pealispinnal oma tööd, kuid jätab nad kohale. Rahvusvaheline Sahara-ekspeditsioon, mis 1955. aastal Tanezruftis ühest kitsasteega sarnanevast läbikäigukohast keset luitemaastikku läbi läks, konstateeris, et juba sada aastat tagasi oli Heinrich Barth Saharast läbiminekul kasutanud sama teed ja et luited ei olnud vahepeal üldse kohalt nihkunud. Jah, luiteorgudest leiti ka kiviaja tööriistu, mille

vanuseks hinnati ligi kaks tuhat aastat. Ja veevarudega luidete keskel esineb kaevusid, mis ei ole aastasadade jooksul ära kuivanud ega ummistunud. Igatahes on nende taasleidmiseks vaja Sahara elanike teadmisi. Maadeuurija von der Esch jutustas elamusest Liibüa kõrbes:

«Vanad, peaaegu täielikult kinnituisanud kaamelijäljed kulgesid mööda liivast nõlva pooles kõrguses; lähemal vaatlemisel märkasin nende kõrval teisi ja kolmandaid... Ühe kilomeetri järel oli liivas nähtav jälgede «sõõr», koht, kus oli palju jalajälgi. «Tjaa,» ütles Abu Saleh. «Ja siin ongi vesi.»

Poole tunni pärast olime põlvili umbes poolemeetrise läbimõõdu ja sügavusega augu kaevanud ja ajasime end uuesti püsti... «Noh ja mis edasi?» ütles Pritchard. «Ma ei näe veest jälgegi, ainult vaevu märgatavat niiskust päris augu põhjas.»»

Ekspeditsiooni araablastest saatjad lõid nüüd, auguga rohkem tegelemata, veidi eemal laagri üles. Poole tunni pärast tulid nad aga augu juurde tagasi. See oli vahepeal veega täitunud, liivaluite pooles kõrguses! Von der Esch kirjutab:

«Põhjapoolne raian-allikas on liibüa imbveeallikas. Imbveeallikad tekivad kohtades, kus veesoon liivasel kõrbepinnal päevavalgele ilmub. Pinnase niiskus allika vahetus ümbruses tekitab rändliiva, ning kui tuul ümberkaudse pindmiku aastatuhandete jooksul ära kannab, jääb niisutatud ala üksinda künkana paigale. Allikas voolabki seetõttu välja kõrgendikul. Põhjapoolse raian-allika puhul on pindmiku ärakandmine toimunud ühepoolselt, allikas asub seepärast veerjal nõlval sügava moldoru kohal.»

LIIVAROOSID JA KÕRBELAKK

Puht liivakõrb ei ole kohalikule elanikule kõige hirmsam. Palju ebameeldivam näib talle olevat rusukõrb, hammaada. See asub kas suure mäestiku servadel või kunagise mäemassiivi kohal. Tema välimus oleneb sellest, mis liiki kivimit on tuul, vihm ja väga vahelduv temperatuur siin aastatuhandete jooksul murendanud. Hamra Hammaada näiteks koosneb lubjakivist; kuid esineb teisi kaljukõrbeid, mis koosnevad liivakivist. Lubja-

kivihammaada on enamasti helepunakas, liivakivihammaada kivikildudel on aga enamasti punakaspruun välimus. Niisiis tõenäoliselt mitte ergid ei andnud Saharale nime, vaid hammaadad. Sest sõna «sahara» tähendab algselt «punakad».

Lubja- ja liivakivihammaadad on rändureile õige ebameeldivad. Teravaääreliste kivikildude vahel on halb liikuda. Ent veelgi halvem on basaldihammaadas. Mustad ja tumepruunid kivid ning kaljurusud asetsevad korratult läbisegi ja hõõguvad päikese käes. «Hammaada» tähendab «viljatu», ja tegelikult siin ei kasvagi midagi, mitte kui midagi. Nikolaus B. Richter kirjutab ekspeditsioonist läbi Haurudži, ühe basaldihammaada Liibüas:

«Annan ennast isesuguse, sügavmusta leinamaastiku mõju alla. Vaatevälja piiratus ja tumedad värvid on harjumatud ning rusuvad. Hilisele tunnile vaatamata kiirgavad mustjaspruunid kivid veel tohutult kuumust. Õhk voogab siia-sinna ja tekitab vahetevahel silmapettena justkui suuri veeloike kivide vahele... Kuhu me ka ei vaata, ees, mõlemal pool kõrval, taga, kõikjal tohutud basaldiväljad, mis tükati on vägevateks rusuhunnikuteks kokku kuhjunud. Rahnude suurus ületab kõik senini nähtu... Me ei orienteeru ammu enam kaardi järgi, see on oma otstarbe täielikult kaotanud. Meid ei aita enam miski, ei ükski arutlus, arvestus ega navigatsioon. Meil tuleb sõiduvahendeist hoolimata läbi tohutute basaldiväljade minna ja kurss lihtsalt läände hoida, kuni ükskord mustast põrgust välja jõuame. Kui ainult bensiin enne otsa ei lõpe! Siis oleme kadunud. Kuid tagasiteed nüüd enam pole...»

Jääb veel seriirkõrb (araabia keeles «seghir» = väike; Lääne-Saharas nimetatakse seda ka regiks), kruusakõrb, laudtasane, ilmetu, ainult tükati veidi laineline kõrb. Ränikivid ja rähk on liivasse mattunud, leidub ka terveid piirkondi, mis on nagu pargitee peenikese kruusaga ühtlaselt kaetud. Hammaadad ja seriirid katavad Saharast seitsekümmend protsenti. Hammaadadest ja seriiridest ohtlikumad on aga väikesed tolmukõrbe alad, kus tuul on rohekat merglitolmu tõeliseks surmalõksuks kokku puhunud.

Nende pinnavormide kõrval tuleb mainida ka veel vadi (ehk, nagu Lääne-Saharas öeldakse, ued). Seejuures ei ole tegemist lihtsalt kuivanud jõesängiga, vaid isesuguse

maastikuvormiga. Mõned vadid on kuni kolmkümmend kilomeetrit laiad ja nelisada või rohkem kilomeetrit pikad. Lääne-Saharas voolab vähemalt tema ühes osas lühikest aega vesi. Fezzani vadides pole aga, niikaua kui inimmõistus mäletab, vett enam nähtud. Kuigi vadid on enamasti kuivad, on neil Sahara veemajanduses erakordne tähtsus. Mitte juhuslikult ei asu enamik oaasiasulatest vadides, ka nendes, kus vett kunagi ei ole. Sest kuivanud jõesängi all voolab pidevalt ihaldatud märjuke, seal asuvad vett sisaldavad kihid. Vadid koguvad vett. Seejuures on sellest põhjaveest ainult väga väike osa sinna nõrgunud vihmavesi. Vadideta poleks paljudes Sahara osades elu võimalik. Fezzanis asub ainult üks protsent kõigist kaevudest väljaspool vadisid.

Peale nende mitmekesiste pinnavormide on kõrbel veel muudki pakkuda. Igas paremas suveniiridekaupluses Alžiiris võib näha neid kummalise kujuga roosasid kivimoodustisi, mida hea raha eest mälestuseks ostetakse — liivaroose. Neid leidub Sahara põhjapooles osas. Põhjavesi on mineraalid, kipsi, lubja- ja sideriidikristallid lahustanud ning maapinnale kandnud, kus need rosettidena välja kristalliseerusid. Ja veelgi ühe fenomeni lõi põhjavesi. Ta lahustas kivides sisalduvaid raua- ja mangaanisooli, tõi need tänu kiirele aurumisele maapinnale, kus nad moodustasid musta mangaani- ja rauakooriku. Silikaadid annavad kõigele oma läike. Imestunult seisab rändur selle nähtuse, «kõrbelaki» ees.

UPPUNUD — SAHARAS

Me oleme harjunud nägema Sahara maastikku täiesti kuiva ja viljatuna, kuigi kõrbes on kakskümmend kuus järve, kogupindalaga kaheksakümmend ruutkilomeetrit. Tegelikult on sademete hulk aastas väga väike. Ent probleeme tekitab üks teine asi. Nimelt mõnikord ei saja aastate kaupa ühtki piiska vihma, siis aga langeb äkki mitme aasta keskmine veehulk ühekorraga taevast alla. Sõnades, et Saharas sureb uppumise läbi rohkem inimesi kui janusse, on ka veidi tõtt.

Inglise rändur Angus Buchanan oli 1922. aasta juulis koos oma tuareegidest saatjatega laagris ühe väikese kuivanud jõe kaldal Kauaris. Valitses kohutav kuumus.

Kohe pärast lõunat kerkisid järsku edelas mõned pilved üles ning enne veel, kui ette valmistuda jõuti, algas tugev torm; lõi välku ja müristas ning äge vihmavaling kallas taevast alla. Buchanan kirjeldas sündmusi järgmiselt:

«Selle aja jooksul muutus maa ilme kiiresti. Hakkasid kujunema ojakesed, mis sulisesid kõikjal ja suurenesid ohtlikult. Küngastel meie taga tõusis nõrk vulin ning tuli järjest lähemale, meie aga jälgisime väikese jõe hoogsat, kiiret paisumist. Nagu tõusulaine pikal liivasel rannal tormas ta lähemale, ent murdumise ja kaldale veeremise silmapilku ei saabunud. Tagant pealetungiva vee surve all kihutas ta meie laagrist mööda lõuna poole ja jättis endast maha tulvil jõesängi... Päikeseloojangu ajal taevas selgines ja torm rauges. Üleujutatud maad vaadates ja sellele mõeldes, et alles mõne tunni eest olime jõesängis head vett otsides kaevanud, asjatult kaevanud, näis see kummalise unenäona.»

Suured üleujutused on sügavalt Sahara elanike mällu sööbinud. 21. oktoobril 1904 maksis üleujutus Ain Sefras kakskümmend viis inimelu. 17. jaanuaril 1922 sai Tamanrassetis tulvalaine läbi surma kakskümmend kaks inimest. 1958. aastal purustas paduvihm Uarglas nelisada kakskümmend seitse elamut. Oktoobris 1957 nõudis vihm Seguit el-Hamras neliteist inimelu.

Ühes Kesk-Sahara punktis kümne aasta jooksul läbi viidud täpsete vaatluste põhjal on seal aastas keskmiselt viiskümmend millimeetrit sademeid. Vaatlusperioodil oli aga kolm aastat täielikult ilma vihmata; viiel aastal sadas vihma nii vähe, et sademete hulk oli vaevalt mõõdetav. Kogu ülejäänu aga — nelisada kaheksakümmend millimeetrit — langes alla ülejäänud kahel aastal ajaliselt ja territoriaalselt väga täpselt piiritletavate valingutena.

Seejuures ei lange sademed Saharas mitte alati vihmana, vaid tihti ka rahena, mõnikord isegi lumena. Prantsuse teadlane Henri Duveyrier võis möödunud sajandil oma jahmunud kaasmaalastele jutustada, et ta olevat Ahaggaris lumega kaetud mägesid näinud. Tegelikult võib küll juhtuda, et selles mäestikus rohkem kui kahe ja poole tuhande meetri kõrgusel on mõne päeva kestel lund.

Detsembris 1967 teatas üks Alžeeria ajaleht Laghuati oaasist: «12. detsembri keskpäeval oli Laghuati linn

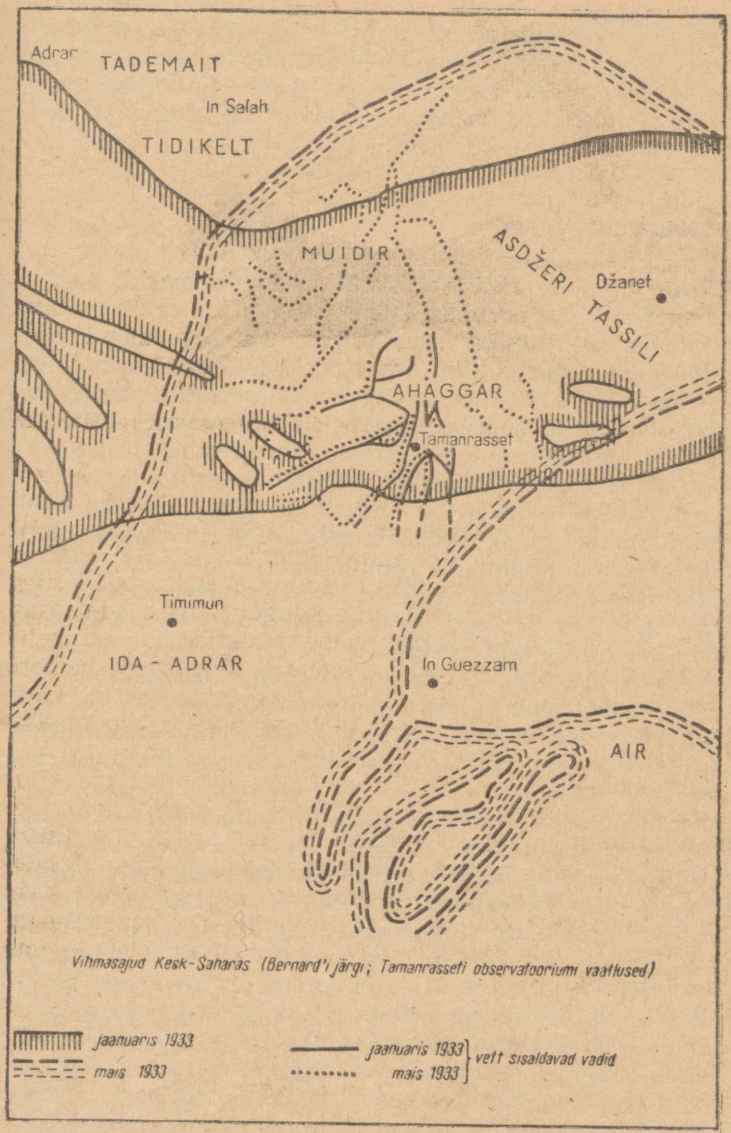
pärast erakordselt tugevaid lumesadusid välismaailmast ära lõigatud, pealiiklusteed olid suletud, lumi oli kuuskümmend kuni kaheksakümmend sentimeetrit paks ja halvas liikluse... Esialgne bilanss on järgmine: kannatada sai kaks tuhat viissada inimest, neist sada kaksküm-mend jäi täiesti ilma peavarjuta; need tuli evakueerida. Kolm tuhat lammast läks kaduma. Elanike hulgas on kaks ohvrit, kaheteistkümneaastane tüdruk ja kolmeaastane poiss. Praegu ähvardab peamine oht ümbruskonna nomaade, kelle saatusest ei ole veel midagi täpsemat teada saadud.»

Kõigile neile äärmuslikele looduslikele tingimustele vaatamata on kõrb täis elu. Taime- ja loomariiki esinda-vad vormid, mis on kuumuse ja kuivusega igati kohanenud. Arvatakse, et kogu Saharas on kõige rohkem tuhat eri taimeliiki, neist nelisada viiskümmend Kesk-Saharas. (Teised andmed räägivad tuhande kahesajast liigist ja neljasaja kaheksakümnest liigist Kesk-Sahara nel-jal miljonil ruutkilomeetril.) See näib palju olevat. Kuid mõeldagu sellele, et üksnes Saksamaal on 3179 soonik-taime.

Sahara taimestik ei jagune kõrbes ühtlaselt, vaid esi-neb «saartena» vastavalt pinnase struktuurile, vastavalt pinnase veeimavusele. Taimed on enamasti lühiealised. Pärast harva sadavat vihma tekib õilmitsev taimkate, mis varsti jälle kaob. Esineb taimi, mille vegetatsiooniperiood tärkamisest kuni seemnete valmimiseni kestab kokku kaheksa päeva. Kauemaks vett ei jätku. Seeme kukub maha ja peab ootama — mõnikord aastaid — järgmist vihma.

Kõrbetaimed on keskkonnaga suurepäraselt kohanenud. Neil on pikad juured, et sügavusest hästi palju vett üles imeda. Mõnikord ümbritseb neid juuri kõvasti üksteise külge paakunud liivateradest kaitsekest. Üldiselt on kõrbetaimedel väga väikesed lehed, et kõrvetavas kuu-muses oleks võimalikult vähe aurumispinda. Sageli on need lehed okasteks kahanenud. Mõned taimed on oma lehed aurumise kaitseks karvadega katnud või on neil võime lehti ülisuures kuumuses kokku rullida. Ent Saha-ras esineb ka taimi, millel on eriti lihavad varred ja lehed, kus nad vett rasketeks aegadeks säilitavad.

Okaspõõsas on neis tingimustes Sahara jaoks taim number üks. Suurtest, puutaolistest taimedest kiratsevad

Vihmasajud Kesk-Saharas (Bernard'i järgi; Tamanrasseti observatooriumi vaatlused)

kuivades orgudes ainult kaks — akaatsia ja tamarisk. Tänu kõigile neile taimedele on nomaadidel võimalik nende «elukutse»: karjakasvatus. Taimestiku hõredus ja vihma juhuslikkus määravad nende elu, sunnivad neid laial maa-alal ringi rändama.

SÕBRALIKUD MAOD

Peale taimede eksisteerib kõrbes ka loomariik. See ei ole samuti kuigi arvukas. Peale viiesaja kolmekümne ühe mitmesuguse putuka (sealhulgas seitsekümmend viis mitmesugust sipelgaliiki) ja seitsmeteistkümne skorpioniliigi arvatakse kõrbes olevat ligikaudu kuuskümmend viis imetajat ja seitsekümmend neli linnuliiki. Need on pidanud karmi kliimaga kohanema. Enamik neist elab joomata. Nad saavad vajaliku vedeliku koos taimetoiduga. Ent kuivades taimedes on vedelikku vähe. Seetõttu tuleb neil loomadel oma veetarviduse katmiseks väga palju süüa. See on muide ka rohutirtsude tohutu isu põhjus. Mitte ainult putukad, vaid ka kõrbes elutsevad imetajad, nagu gasellid, jänesed ja hüpikhiired, muudavad oma toidu keemilisel teel veeks.

Teiseks Sahara loomariigi elanike iseärasuseks on nende harukordne kohastumine maastikuga. Neil on peaaegu kõigil ühesugune värvus: kõrbe helepunakaspruun värvus. Seetõttu on nad isegi lühikese maa tagant raskesti märgatavad.

Kõrbefaunas on esikohal gasellid. Samal ajal kui lõunapoolses stepivöötmes Sahara serval esineb arvukalt gaselli- ja antiloobiliike, elutseb kõrbe sisemuses üksnes dorkasgasell. Ta esineb väikeste, kahest kuni kümnest loomast koosnevate rühmadena. Vadides ja Lääne-Sahara rikkalikuma taimkattega madalikel, daiades, leiab ta toitu. Päevaajal, kui kuumus on suur, tavatseb gasell endale veidi varjulisema koha otsida ja seal puhata, olles kaitstud oma liivavärvi karviku tõttu.

Kesk-Sahara mäestikus — Ahaggaris, Airis, Ida-Adraris ja Tibesti mägismaal elutseb kartlik mufloon, metsik mägilammas. Gasellil ja mufloonil on ainult kaks vaenlast: inimene ning kogu aasta kõrbes elav röövloom, šaakal põhjas ja gepard lõunas. Veel kahekümnendatel aastatel tungisid vihmaperioodil lõunast kuni Ida-Adrarini

ka lõvid ja tollal elutsesid lõvid aasta ringi ka veel Airis. Sahara jätkuv kuivenemine on aga lõvid ära peletanud. Ka jaanalind on Saharast kadunud. Eelkõige langes ta ohvriks edasitungivate eurooplaste jahikirele.

Loodus on Saharale imetajate jagamisel kokkuhoidlik olnud. Üheks tema sünnitiseks on fenek, kõrberebane. Fenek on rebane miniväljaandes, väike väle röövloom, kes kasvab kõigest neljakümne sentimeetri pikkuseks ning kelle eriliseks tundemärgiks on tema ebatavaliselt suured kõrvad. (Muide, sellist kõrvade ülearenemist esineb paljudel kõrbeloomadel, nii näiteks ka kõrbe-hüpikhiirel; arvatavasti on seda põhjustanud vajadus, silmas pidades suuri kaugusi, vaenlasi või saaki hästi kuulda.) Fenek on ebatavaliselt julge ning väsimatu kütt. Seejuures ei tarvitse ta väga nõudlik olla, ta ei põlga ära ka putukaid, ämblikke ega jooksiklasi. Nagu paljud röövloomad, muutub ta alles õhtuhämarikus liikuvaks, päeval aga tukub peiduurkas. Muide, kui väike fenek majja võetakse, muutub ta kiiresti taltsaks ja truuks koduloomaks.

Kõrberebasega on kõrbes elutsevate imetajate nimestik peaaegu ammendatud. See-eest aga valmistab roomajate perekond mõningaid üllatusi. Kõige hämmastavam kõrbeolevus on uromastiks, keda ka okassabaks nimetatakse. See sisalik, Alžeerias nimetatakse teda dobiks, meenutab väikest ürgajast pärit draakonit. Tema sugulane kõrbevaraan võib soodsatel tingimustel 1,8 meetri pikkuseks kasvada. Varaan on ohtlik kõigile teistele Sahara loomadele. Tal on nagu dobilgi ainult üks ohtlik vaenlane — inimene. Sahara elanikud kasutasid (ja võib-olla kasutavad veel praegugi) tema mõningaid kehaosi arstimina; seepärast peeti varaanile halastamatult jahti. Tänapäeval on täistopitud dobid nõutavateks suveniirideks Põhja-Aafrikas.

Arvukalt on madusid. Sarvrästikut ja üht kobrateisendit esineb sageli. Neid on nii ohtralt, et Pasteuri instituut Alžiiris, kus ussiseerumit valmistatakse, saab Sahara maopüüdjailt iga aasta mitusada elusmadu. Sellisele arvukusele vaatamata on juhud, et maod inimesi hammustavad, Saharas väga haruldased. Muidugi võib see madude suure arvu juures oleneda inimeste väikesest arvust kõrbes. Prantsuse teadlane Henri Lhote andis Tassilist madude kohta järgmist informatsiooni:

«Mis rästikutesse puutub, siis neid nägime rohkesti. Tassili lausa kubiseb rästikutest. Kõrvalised kaljualad on nende valdusteks, nad elavad lossihärrastena vadides või koobastes, kaevudes päevaks sooja liiva sisse ning minnes öö tulekul jalutuskäikudele. Nende ohvriteks on sisalikud, gekod ja linnud, kes ei oska karta väikest liivahunnikut, mille all rästikud end varjavad. Nende suurimaks vaenlaseks on inimene, ning tuareeg on halastamatu. Seda roomajaliiki on juba ammu vihatud. Ei leidu ainsatki Saharat käsitlenud autorit, kes poleks kirjeldanud sarvrästikut erakordselt vastiku, hirmuäratava loomana, kellel on «surmav hingus». Kas see ei olegi antiikrahvaste «hüdra»? Milline narrus. Ta on tegelikult maailma kõige rahulikum loom, muidugi kui teda ei puudutata, ning isegi äärmiselt arg loom. Veenduge ise: Timenzuzini laagris elas suurepärane, kaheksakümne sentimeetri pikkune rästik mitu päeva minu magamiskotist kahe meetri kaugusel. Me kõik mõõdusime temast kolmekümne sentimeetri kauguselt, ilma et ükski meist oleks teda märganud. Vaene «hüdra» ei liigutanud end kordagi. Ta käitus isegi väga tagasihoidlikult. Märkasin teda lõpuks ühel hommikul. Ta lebas kerratõmbunult ümmarguse kivi kõrval, keha liivas, nii et ainult jupike peast välja paistis. Mina olin see, kes katkestas meie rahuliku kooseksisteerimise, sest kartsin õnnetusjuhtumit. Djébrine juubeldas. Ta vihkab neid loomi pärast toda saatuslikku päeva, millal üks neist teda jalga salvas. Sellest on hulk aega tagasi, kuid jalg on siiani kergelt halvatud, mis on tal heaks ettekäändeks — olgu see omavahel öeldud — mitte täita ramadaani nõudeid.»

Eriti rikkalik on Sahara linnuriik. Esineb rändlinde, kes talveks asuvad elama Sahara kõige soodsamatesse paikadesse, kuigi seal on mõnikord külmem kui Lõuna-Euroopa aladel, kust nad tulevad. Siin talvituvad tuuletallaja, vainukägu ja linavästrik. Kohaliku linnuriigiga on seotud paljud Sahara elanike ebausklikud kujutelmad. Asharat, üht varblase liiki, peetakse surmalinnuks. Kui see lind õhtul häälitseb, siis sureb järgmisel päeval inimene — nii usuvad tuareegid. Asgišit nuguri hüüdnimeks on «šaakalilind». Saharas räägitakse, et «niipea kui ta šaakalit märkab, tõstab ta valju kisa ja häälitseb niikaua, kuni meie karjade vaenlane minema on kihutatud».

«Hoiatuslinnuks» loevad tuareegid ka üht madude eest hoiatavat lindu, keda nad tagišit ašieliks nimetavad. «Kui ta madu märkab, karjub ta ägedalt ja vahetpidamata. Kuuleme oma telkides tema kisa, jookseme välja, leiame mao üles ja lööme ta surnuks, sest madusid kardame me oma laagripaikades väga.»

Sahara fauna juures äratab tähelepanu, et harulduseks on maa sees elutsevad loomad — ussid ja mullabakterid, seega need mullaelanikud, kes etendavad huumuse tekkimises olulist osa. Euroopas leidub kuupmeetris heas põllumullas mitusada miljonit bakterit ja mikroobi. Saharas seevastu nad puuduvad. Ilma varjuta pinnasel on temperatuur selline, mis teeb nende olendite eksisteerimise võimatuks. Üksnes vähestes kohtades on neid veel viimasest niiskusperioodist säilinud. Nii näiteks avastati Ahaggaris Tazeruki oaasis tohutul hulgal vihmausse, kellel siin vaevalt vaenlasi on ja kes seetõttu intensiivselt paljuneda võisid. Samal ajal on piiratud eluruumi tõttu tekkinud «ülerahvastus», alaline toidupuudus, mistõttu Tazeruki vihmaussidest on kujunenud normaalsete vihmausside taandvorm. Ka ei saa Tazeruki ussid endile lubada talveund nagu nende sugulased Euroopas, kuigi ka siin on talvel küllalt külm. Toidupuudus sunnib neid ka talvel toitu otsima.

Niiskete vööndite fauna ja floora väikevormide esinemine oli üheks fenomeniks, mis teadlasi pikka aega köitis. Teiseks sellega seotud probleemiks oli küsimus selle piirkonna minevikust. Kuidas tekkis hiiglaslik kõrb? Kas see piirkond oli kunagi merepõhi, mis hiljem kerkis? Või katsid Saharat kunagi paksud ürgmetsad?

EBAKINDLAD PIIRID

Viimased aastakümned on Sahara kohta rohkesti uusi andmeid andnud. Algas selle hiiglasliku piirkonna kasutuselevõtmine, mille pealispinna all on peidus rikkalikud maapõuevarad. Esialgu toimus see üksnes koloniaalse röövkasutuse tähe all. Vahepeal on Sahara ümber — ja koos sellega ka Saharas — iseseisvad riigid tekkinud. Inimesed kõrbes alustavad kujutlematult rasket võitlust palavuse ja kuivusega.

Sealjuures abistavad neid 20. sajandi tehnika ja aasta-

tuhandete jooksul kogunenud teadmised. Ettekujutus ajaloota, omaette unelevast liivamerest on muutunud.

Kus kulgevad Sahara piirid? See küsimus tekib autoril, kes tahab jutustada lugejaile suure kõrbe ajaloost ja tänapäevast, liivamerest ja mäestikest, oaasidest ja kuivanud jõgedest, haruldastest loomadest ja vähenõudlikest taimedest, mehistest maadeuurijatest ja südametunnistuseta seiklejatest, kuningatest ja vabariikidest, orjadest ja vabadest talupoegadest, rüütlitest ja karavanidest, kaevudest ja kooperatiividest, vabadusvõitlustest ja nende mahasurumistest, naftaotsijatest ja teedeehitajatest.

Geograafid ei ole päris üksmeelsed. Põhjas (Alžeeria ja Maroko geograafid kaasa arvatud) loevad nad praegu piiriks Sahara Atlast. Araabia geograafid valisid aga sellest põhja pool asuva Telli Atlase, sest kiltmaadel mõlema mäestiku vahel on täiesti kuiv kliima ja Sahara nomaadid külastavad neid korrapäraselt. Prantsuse geograaf Robert Capot-Rey võttis aluseks botaanilised ja hüdrograafilised tunnused. Ka tema jääb põhjas Sahara Atlase juurde ja tõmbab lõunapoolse piiri joonele Nuakšott — Tidžikdža — Kaleta — Asselar — Ida-Adrar — Agades — Fadà (Ennedi mägismaal).

Sahara ei ole praegu kindel suurus. Ta rändab — ikka veel — lõuna poole, iga aasta ühe kilomeetri kogu oma pikkuses. Kuna oleks raske ühe naljahamba nõuannet järgides Sahara täpset piiri sinna märkida, kus kirpe enam ei esine (zooloogia õpikus on öeldud: «Kirp väldib absoluutselt kuiva õhuga piirkonda»), pidi autor need piirid selle raamatu jaoks ise looma. Läänes valis ta Atlandi ookeani ranniku, idas Niiluse, põhjas võttis ta endale õiguse sobival juhul ka teisele poole Sahara Atlast vaadata ja Liibüas Vahemere rannikut riivata, lõunas valis ta aga umbkaudu 16. laiuskraadi, Niigeri käänukoht ja Tšaadi järv kaasa arvatud. Muide, selle aja jooksul, mis lahutab käsikirja lõpetamist silmapilgust, kui lugeja raamatu kätte võtab, on kõrb jällegi vähemalt ühe kilomeetri võrra lõunasse edasi nihkunud.

GARAMANTIDE TEE

Kirjutati aasta 1847. Üks Prantsuse sõjaväeüksus marssis üle Alžeeria kiltmaade Džebel Ksuri poole. See oli Põhja-Aafrika vallutussõjale tüüpiline operatsioon, *razzia*, kiire edasitung ühe suguharu mahasurumiseks, kes oli Prantsuse võimudele vastu hakanud. Kolonn liikus Ain Sefra, «Kollase allika» suunas. Ta ületas esimesed luited Sahara serval ja pöördus seejärel väikese Tiuti oaasi poole, kus punaste liivakivikaljude keskel viissada palmi end üksteise ligi surusid.

Sel ajal kui sõdurid pärast oaasi vallutamist aedadesse laagrisse asusid, ronisid kaks ohvitseri teisel pool oja kaljudele. Seal üleval pidi olema midagi erakordset. Oaasi elanikud nimetasid seda «hadžerat mektubatiks», «täisjoonistatud kivideks». Pärast küllaltki vaevarikast ronimist seisid sõjaväelased seina ees, mis oli kaljujooniseid täis. Seal oli kütt noole ja vibuga — peas sulgedest ehe —, loomad, milliseid siin pole üldse esinenud...

Euroopas ei pööratud sellele kahe ohvitseri avastusele peaaegu üldse tähelepanu. Saharast oli olemas kindel ettekujutus. Ei vajatud mingeid uusi avastusi.

Kaljujooniseid ei olnud üksnes Džebel Ksuris. Kümme aastat hiljem kirjutas saksa rändur Heinrich Barth Gothas ilmuva «Geographische Mitteilungen» väljaandjale leiust Fezzanis. Siin oli ta ühes orus samuti kaljumaalinguid näinud.

«Need ei koosne kritseldustest, vaid olid kindla, sellises töös vilunud käega sügavalt sisse uuristatud, ning neil on kõigest, mida varem selles maakohas leitud, hoopis erinev iseloom,» kirjutas Barth. «Neist skulptuuridest kõige tähtsam demonstreerib kolmest indiviidist koosnevat rühma. Vasakul on suur inimesega sarnanev figuur isesugust liiki härja või antiloobi peaga. Vasakus käes on tal nool ja vibu ning tõenäoliselt on ta noolt lendu laskmas. Selle iseäraliku figuuri vastas on teine, samuti inim-

kuju loomapeaga, mis meenutab egiptuse iibist, ei ole aga siiski sellega identne. Ka sellel on ühes käes vibu, ent noolt, nagu näha, ei ole. Nende kahe figuuri vahel, kes on nähtavasti võitlusseisakus teineteise vastas, on kummaliselt teravaotsaliste jalgadega veis, kes ennast parempoolse figuuri poole pöörab ja nähtavasti selle vibu katki murda tahab.»

Ka Tibesti mägismaa kaljuseinad olid joonistustega kaetud. Gustav Nachtigal avastas need 1869. aastal. Ta kirjutas: «Sattusime kummalistele joonistustele, mille jooned olid kindla käega kivisse uuristatud. Nad kujutasid peaaegu üksnes veiseid, peale selle üht üksikut kaamelit, üht fantastilist looma ning peaaegu elusuurust tubu sõdurit piigi ja kilbiga; kilp on ristiga imelikul moel neljaks osaks jaotatud. Nende skulptuuride tekkeaja ja tähenduse kohta ei olnud minu saatjad võimelised mingeid teateid andma, nad pidasid neid mõne jõudeoleva kitsekarjuse töödeks.»

1909. aastast alates leiti kaljumaalinguid ka mitmel pool Tassilis. Järjest kõrvalisemaid Sahara piirkondi hakati uurima, ja ikka suuremale arvule iidse aja kunstiloomingu tõenditele satuti Mauretaania—Sudaani kõrgmaal, Ahaggaris ja ka Liibüa kõrbes. Kütid, veised, antiloobid — sellised kujutised olid juba küllalt sensatsioonilised. Aga veel rohkem äratas tähelepanu Prantsuse leitnandi Brenans'i jutustus oma avastusest.

Brenans viibis — oli 1933. aasta — ühe ratsakaamelite väeosaga järjekordsel luureretkel Tassilis, Džerati vadis. Patrull oli laagris ühes kaljukuristikus, kus kasvasid mõned taimed. Selle kuristiku seintelt leidis Brenans uskumatuid kujutisi: tõstetud londiga lähenevad elevandid, kehakad jõehobud, näotud ninasarvikud ja kaelkir-

Sefari massiivis avastas Henri Lhote veisekarjuste joonistel ka koera

jakud. 1937. aastal avastati Lääne-Saharas, Fum el-Hassani lähedal, rühm kaljujooniseid. Arheoloogid loendasid siin kaksteistkümmend elevanti, viis ninasarvikut, ühe kaelkirjaku, ühe tantsiva mehe ja neli sõjavankrit.

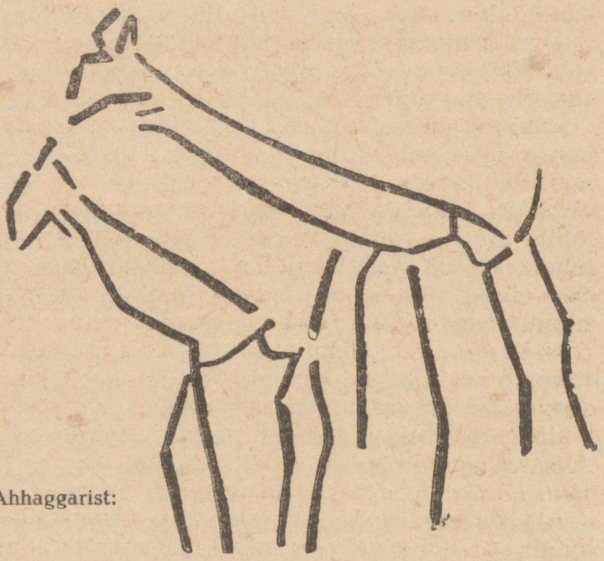
Sellised leiud tekitasid fantastilisi arutlusi. Kui keset kuiva, eluvaenulikku kõrbet elasid kunagi inimesed, kes elevante ja kaelkirjakuid, jõehobusid ja ninasarvikuid maalisid, siis pidid need loomad ka siin kunagi esinema. Nüüd asendas lõplikult senist ettekujutust, mille kohaselt Sahara olevat mitte kuigi kaua aega tagasi suure mere põhi olnud, tees, et seal, kus praegu on kõrb, olevat kord laiunud tihedad troopika ürgmetsad.

Kõik see pidi jääma vaid teooriaks. Ei teatud, kes olid kunstnikud, millal nad oma teosed maalisid. Ei tuntud nende maalingute ulatust ja levikut.

Nüüd suundusid Sahara kaljumaalingute juurde spetsiaalsed ekspeditsioonid. Nii näiteks leidis Itaalia professori Mori ekspeditsioon rohkesti kaljumaalinguid Fezzanis. Vahest tähtsaim neist ekspeditsioonidest alustas prantslase Henri Lhote'i juhtimisel oma tööd 1956. aastal. Lhote oli juba varsti pärast Brenans'i avastust ohvitseriga koos Džerati vadi üles otsinud. Ta oli vaadelnud jooniseid, mida ohvitser toonase laagrikoha juures kuristikus kõigepealt oli näinud. Seejärel oli ta koos oma saatjatega «vastuvoolu» kuristikku tunginud. Metsistunud palmid tõkestasid tema tee, tõeline liaanide džungel astus uurijaile vastu. Võsanoaga raiusid mehed endile teed; veristena, okastest katkikistud riietes vallutasid nad loodusliku kindluse. Jõesängi ülaosas, seal, kuhu eurooplase jalg veel kunagi varem polnud jõudnud, asus karavan väikese järve lähedale laagrisse. Kõveraks painutatud nõelaga püüti õhtusöögiks kalu.

Siis uuriti läbi kaljukoopad, kus kunagi ürgajal selle mäestiku elanikud võisid kaitset otsida. Ka siin leidus punase värvitooniga maalinguid. Selles paigas tekkis Lhote'il idee Tassili kaljujoonised süstemaatiliselt pildistada, nad täielikus originaalsuuruses kopeerida, teaduslikuks kasutamiseks kättesaadavaks teha.

Lhote'i 1956. aasta ekspeditsioon andis rikkalikku materjali Sahara muistse kunsti kohta ja uusi teaduslikke järeldusi. Ekspeditsioonist osavõtjad talusid ennekuulmatuid raskusi. Nad pidid võitlema kuumuse ja januga, valmistama koopiaid lamades ja rippudes, kõige ebamugava-

Kaljujoonis Ahhaggarist: kaelkirjakud

mates tingimustes, mida iganes kujutleda võib. Töö läbiviimise tehnika kohta kirjutas Lhote: «Suhteliselt on protseduur küllaltki lihtne. Kõigepealt tuleb asetada otse kaljuseinale kalka ning kinnitada see nii, et ebaühtlane kaljupinnas koopiat ei moonutaks. Seejärel tuleb taastada freskode tagapõhi, teiste sõnadega — esiajalooliste grottide seinte värvitoon. Lõpuks asetatakse kalka juba valmis joonisega paberile ning kujutised värvitakse nende loomulikus toonis. Selliselt toimides ei saa kunstnik ühtegi kriipsu tõmmata oma suva järgi ning fresko kopeeritakse kõige täpsemalt.»

MINEVIKU JÕED

Peale kaljujooniste oli ka teisi arheoloogilisi leide, mis lubasid Sahara varase ajaloo mosaiigi tükkhaaval kokku panna. Kuid arheoloogiliste leidudega oli alati iseäralik lugu. Meie laiuskraadidel võib arheoloog orienteeruda

maakihtide järgi, kust tema leiud pärinevad, ning leiu vanuse üsna täpselt kindlaks teha. Saharas on asi teisiti. Üks 1953/54. a. rahvusvahelisest Sahara ekspeditsioonist osavõtja jutustas:

«Kui mu auto liiva sisse kinni jäi, kaevasime sissevajunud rataste alt välja jaanalinnumunade kooretükke ja leidsime noorema kiviaja tööriistu. Ka siinsel hammaadal otsis dr. Rockie igal peatumisel esiajaloolisi jälgi ning leidis mitmel korral tulekive, mis olid vanema kiviaja tehnikas rohmakalt töödeldud. Humiidses kliimas on esiajaloolised kultuurid peaaegu alati aastatuhandete erosioonirusuga kaetud, Saharas aga puhub tuul kõik kihid paljaks. Seetõttu leidub kivist tööriistu ka maapinnal. Mõnikord asetsevad vanema ja noorema kiviaja jäänused kõrvuti. Kuna samavanused pinnahorisondid puuduvad, tekib piiritlemisel ja vanuse määramisel suuri raskusi. Avastasime peagi, et enamiku leidudest andsid ikka ja jälle nähtavale ilmuvad madalad kivikünkad . . .»

Arheoloogid ja kunstiajaloolased püüdsid koos hüdroloogide, bioloogide ja geoloogidega ühiselt rekonstrueerida Sahara kõige vanemat ja vana ajalugu. Geoloogid püüdsid välja uurida mäetekke perioode. Hüdroloogid ja geograafid uurisid kuivanud jõesängide kulgu, kus tänapäeval peaaegu või üldsegi enam vett ei ole. Bioloogid analüüsisid õietolmu terakesi, mikroskoopiliselt väikseid moodustisi, mida ka keset kõrbet leida võib ning mis võisid kunagise fauna kohta selgitust anda. Klimaatilised muutused meie planeedi teistes osades võeti arvesse ja seostati Saharaga. Kliimat analüüsiti põhjalikult. Niiviisi kristalliseerusid vähehaaval välja teatavad vihjed, mis selgitasid meile ligikaudselt, kuidas ja miks see määratu suur kõrb tekkis.

Eelkõige tuli lahti saada lihtsustavatest ettekujutustest. Inglise teadlane Richard Baker oli varasema teesi sõnastanud järgmiselt: «Tänapäeval loetakse tõestatuks, et esiajaloolisel ajal oli Sahara kaetud troopikametsadega. Ent siis muutus kliima. Sademete hulk vähenes ning troopiline looma- ja taimeriik hävis. Miks? Rändsuguharud raiusid aja jooksul maha puud, põletasid ära põõsastiku ning rajasid niiviisi endale teed Aafrika sisemaale. Loomakarjad aitasid samuti taimkatte hävitamisele kaasa. Süsteemitu põllundus suurendas järjest enam pinnaseerosiooni. Väljakurnatud maad jäeti saatuse hooleks ja uued

metsad raadati põldudeks. Kõigel sellel olid aga hukatuslikud tagajärjed. See tähendas järjest vähemal hulgal vihma.»

See ei ole aga kogu tõde — arvestades seda, mis me tänapäeval teame. Seitsekümmend miljonit aastat tagasi, ülemkriidi geoloogilisel ajastul, oli Sahara veel meri, millest tõenäoliselt üksnes Ahaggari mägismaa välja ulatus. Pärast seda kui tertsiaari ajal oli praegune Sahara-ala välja võlvunud, hakkasid tekkima kurdmäestikud. Ka vulkaanipursked aitasid sellele kaasa. Sahara mäestikud kuuluvad geoloogiliselt Aafrika kontinendi juurde. Põhja-Aafrika Atlase mäestik seevastu on osa alpi mäetekkest. Aafrika mandri tuumik, geoloogide poolt Gondvanaks nimetatud, eraldus Euroopa juurde kuuluvast Atlasest vajumise teel, mida veel tänapäevalgi Draa vadis, Dželidi vadis ja Tuneesia šottide ahelikus märgata võib.

Oletatakse, et hallil esiajaloolisel ajal, tertsiaari lõpul, oli Saharas «normaalne kliima». Üldiselt ei pooldata tänapäeval teesi, nagu oleksid tollal seda maa-ala katnud paksud ürgmetsad. Pigem läbisid seda maad — mäestikest tulles — võimsad jõed, mille kallastel galeriimetsad laiusid, kus krokodillid ja jõehobud elasid, troopika fauna ja floora eluruumi leidis. Jõgedest eemal aga oli maal savanni, rohtla iseloom, kus esines ka üksikuid puid ja puude rühmi.

Mis kinnitab sellist ettekujutust?

Jõgede sängid on praegu veel igale maakaardile märgitud. Kõige tähtsamaks ja tuntumaks neist jõgedest pidi küll olema Ighargar, mis Ahaggarist tulles põhja poole voolas, tänasesse Suurde Ida-Ergi või sellest läbi, ning arvatavasti Vahemerre suubus. Põhjast, Atlase mäestikust tuli ja tuleb veel praegugi Saura. Ahaggarist lõunasse kuni Niigeri praeguse alamjooksuni voolas Tafassasset. Niiger aga ei pöördunud varem mitte nii nagu tänapäeval ära kagusse, vaid võis selle asemel, et endale vaevaliselt läbi kaljude teed teha, niisama hästi põhja poole voolata, praegusele Džufi kõrbealale. Niigeri ja Džufi vahelises piirkonnas leiti aastakümneid tagasi sellist liiki mudakarpide jäänuseid, nagu neid veel praegugi Niigeris esineb. Veel tänapäevalgi moodustab Niiger oma ülemjooksul Mopti asula juures imelikul kombel soise ala, enne kui ta Tosaie kaljubarjääri läbib.

Imelikul viisil lõpevad esiajaloolised jõesängid erandi-

tult luitekõrbetes, ergides. Selle põhjal on teadus järeldanud, et liivamassid nendes ergides on algselt jõgede poolt erodeeritud triivmaterjalina siia uhutud. Prantsuse geograaf Capot-Rey, üks parimaid Sahara tundjaid, kirjutab: «Liivameredes laiusid tollal luidetest ümbritsetud veeväljad. Alamikes ja luidetevahelistel teedel kohtab sageli halli või musta liiva. Värvus on tingitud orgaaniliste ainete lisandumisest. Need on turvast sisaldavad liivad pilliroo lagunemisproduktidega, pikitud molluskite, mudakukkede ja labatigude karpidega, mida leidub rikkaliku taimestikuga seisvates vetes. Needsamad liigid elutsevad tänapäeval Põhja-Aafrika ja Sudaani magedaveelistes lompides. Arvukalt leidub ümbruskonnas kvartsklaasist torusid. Need niinimetatud piksetorud tekivad, kui välk liiva sisse lööb ja seda sulatab. Nad võivad olla mitu meetrit pikad ja annavad tunnistust intensiivsest piksetegevusest. Imelikul kombel ei anna tulemusi nende otsimine noortes luidetes.»

1910. aastal oli Prantsuse kaptenil Niégeril muinasjutuline jahiõnn. Ta surmas krokodilli. Sensatsiooniks oli aga koht, kus ta looma tulistas: Mihero vadis Tassilis. Seal keset Saharat eksisteeris üks veeauk, guelta, suurelt osalt kuivanud jõesängi keskel. Taolisi gueltasid leidub Tassilis, Tibestis ja Ahaggaris kohtades, kus vesi ei saa ära nõrguda ja kus ümbritsevate kõrgete kaljuseinte tõttu ka aurumine ei ole nii suur kui teistes kohtades.

Kapten Niéger sai kohe aru oma jahisaagi tähtsusest. Ta vedas korjuse osad endaga kaasa Alžiiri. Kolm maailmakuulsusega zooloogi klassifitseerisid selle üksmeelselt niiluse krokodilliks. Umbes kahe meetri pikkuse looma nahka säilitatakse veel praegugi Alžiiri ülikoolis. Ligikaudu niisama suur eksemplar surmati 1924. aastal samas kohas. Ka Iheriri vadis leiti krokodillide jälgi. Ennedi mägismaal leiti samuti krokodille.

Sahara krokodillid igatahes ei kasva kunagi nii suureks kui nende sugulased Kesk-Aafrikas. Ent nad elavad ju ka äärmuslikes tingimustes. Nad peavad oma elu alal hoidma mõne kalaga. Harva, kui mõni kits kaldale eksib ja saagiks langeb. Fenomenaalsus on lihtsalt selles, et see krokodilliliik, äralõigatuna muust maailmast, on suutnud tuhandeid aastaid kõrbes säilida. Nende olemasolu tõestab, et kõrb ei ole alati olnud kõrb.

Peale kaljujooniste on ka teisi tõendeid. Nii näiteks

leiti Tassili gueltast kala, mida muidu kohtab ainult veel Niiluses.

Ahaggarist leitud õietolmu uurimine viis teistsugustele järeldustele. Taimede mikroskoopiliselt peenel õietolmul on kaks tähtsat omadust. Esiteks on see väga vastupidav. Teiseks on iga taime õietolm täiesti isesugune. Ahaggaris otsiti õietolmu erinevatest pinnakihtidest. Kõige alumine kiht, mille vanuseks loetakse 8000 kuni 15 000 aastat, sisaldas pärnade ja tammede õietolmu. Kõige ülemine uuritud kiht, umbes 5000 aastat vana, tõi seevastu päevavalgele oliivipuude ja küpresside õietolmu. Uurimiste tulemus: umbes 1000 aastat e. m. a. leidis aset järsk kliima halvenemine.

KIVIAJA REVOLUTSIOON

Geoloogid hindavad diluuviumi, jääaegade ja jäävaheaegade alguseks miljon aastat tagasi. Sellel jääaja perioodil olid kindlasti ka Põhja-Aafrika mäed, Atlas vähemalt, liustikega kaetud. Tollel jääaegade ja jäävaheaegade perioodil pidi Sahara olema jõgede ja galeriimetsade, asustatud savannide maa. Niisamuti kui jääajad ja jäävaheajad vaheldusid Saharas ka niiskemad ja suhteliselt kuivemad perioodid. Seejuures kalduvad mõned teadlased oletama, et Sahara sajuperioodid ei ühtinud mitte liustike tekkimisega, vaid pigem jäävaheaegadega.

Diluuviumi geoloogilisse ajajärku langeb ka ürgahvi üleminek kõrgemasse vormi, inimeseks arenemine. Jaava saarel leiti ühe olendi jäänused, kes pidi olema elanud umbes 700 000 aastat tagasi. Sellele pandi nimeks pitekantroop, mis sõna-sõnalt tähendab «ahvinimest». Ilmselt oli see pitekantroop otsustav üleminekuvorm ürgahvilt inimesele. Temaga algas ka vanem kiviaeg, too revolutsiooniline sündmus, millest pidi algama inimese eraldumine loomast: tööriistade kasutamine ja valmistamine.

Teadus oletas algul, et see üleminek toimus ainult väga vähestes soodsates kohtades, nagu näiteks Kagu-Aasias (seega ka Jaaval). Alles hiljem lisandusid teised leiud. Sensatsiooniks oli arheoloog Arambourgi avastus, kes leidis 1954. aastal Mauretaanias Ternifine'is pitekantroobi jäänused. Sellega oli tõestatud: ka Saharas toimus tolleaegsetes soodsates tingimustes inimese kujunemine.

Püüdkem kujutleda, kuidas see üleminek kulgeda võis. Lihtsustame asja.

Esialgu peamiselt puudel elutsenud ürgahvid olid sunnitud mingitel asjaoludel toitu ja kaitset pakkuvatest metsadest lahkuma. Uus ümbrus, stepp või ehk savann, sundis neid hukkumise ähvardusel otsima uusi toidu hankimise ja looduslike vaenlaste vastu kaitsmise vahendeid. Ainult need jäid ellu, kes hakkasid «tööd tegema». Töö kaudu, abivahendite valmistamise kaudu toimus inimeseks arenemine. Neid asjaolusid arvestades on ilmne, et tolleaegne Sahara oma paksude galeriimetsadega jõgede ääres ja laiade savannidega pitekantroobi kujunemiseks päris ideaalseid tingimusi võis pakkuda.

Ternifine'i leiul oli veel üks teine huvitav aspekt. Nimelt leiti koos luujäänustega väga primitiivseid kivist tööriistu, mida võis Chelles'i kultuuri juurde arvata. Chelles'i kultuur (nimetatakse ka Abbeville'i kultuuriks) ja Acheuli kultuur on vanema kiviaja kõige vanemad kultuuriastmed. Chelles'i kultuuri (nimi on pandud Prantsusmaal asuva leiukoha Chelles'i järgi) kivist tööriistade

Võibukütid võitlemas
(detail; Tin'n Tazarift)

juures paistab silma juba arenenud tehnika ränikivi töötlemisel. Ainsaks tööriistaks sel perioodil oli mõlemast küljest töödeldud peaaegu ümar käsikiil. Acheuli kultuuri perioodil seevastu oli käsikiilul juba «elegantsem», otstarbekam kuju. Senini piirduvad pitekantroobileiud Saharas küll ainult Ternifine'iga — raskustest Sahara arheoloogias on juba juttu olnud —, ent laialipillatult kogu tohutul kõrbealal leiti ikka ja jälle Chelles'i kultuuri tüüpi kivist tööriistu. See näitab, et vanemal kiviajal oli Sahara väga tihedasti asustatud.

See oli aastatuhandeid kestev vaevarikas protsess, mille vältel tehnika täiustus ja vanema kiviaja kultuurid noorema kiviaja kultuurideks muutusid. Ajavahemikul 8000. kuni 3000. aastani e. m. a. elas Sahara läbi veel kord kliimaoptimumi. Vihma sadas mõnevõrra rikkalikumalt. Tol ajal toimus see, mille ajaloolane Jean Suret-Canale «neoliitiliseks revolutsiooniks» nimetas. Tegelikult toimus kaheksa tuhande aasta eest päris korralik revolutsioon toiduainete tootmises. Seda põhjustas vana, jahil põhineva tootmisviisi kriis. Vanema kiviaja tehnika kõrge arengutaseme tõttu hakkas vähehaaval tekkima puudus suurtest jahiloomadest. Kliimamuutused kiirendasid seda protsessi. Inimene oli sunnitud uusi toiduainete allikaid otsima. Sellesse ajajärku langesid tähtsad «leiutised»: põlluharimise «avastamine» ja tule kasutuselevõtmine. Just stepiala, nagu tookordne Sahara, kus kiviaja inimene algul metsikult kasvavate heintaimede seemneid korjas, kuni ta külvamise ja lõikamise saladuse avastas, võis neile muutustele eriti soodus olla. John D. Bernal ütleb oma raamatus «Teaduse ajalugu» «neoliitilise revolutsiooni» kohta: «Sisuliselt oli see ühiskonna ümberkujunemine teda ümbritseva elava looduse ekspluateerijast selle valitsejaks; see oli esimene samm tõeliselt produktiivse majandamise poole.»

Sellal kui Lõuna-Aafrikas vana, paleoliitiline eluviis edasi kestis, kujunes klimaatiliselt soodsas Saharas välja esimene tööjaotus. Tekkisid põlluharimine, karjakasvatus ja pottsepatöö. Esmakordselt läks inimene kõige primitiivsemate elutarvete otseselt rahuldamiselt üle tootmise eelvormile, mis sai eelduseks kogu progressile ja ka järkjärgulisele lisaprodukti loomisele ning pani sellega nurgakivi klassiühiskondade kujunemisele. Suret-Canale oletab nüüd uuemate avastuste põhjal, et Saharas asus neoliiti-

lise revolutsiooni «kolle». Küttide kõrval esinesid siin nüüd ka veisekarjused. Savannides oli palju metsikute heintaimede liike, milledest vähehaaval kasulikke taimi võis aretada.

Ungari ajaloolane prof. Károly Borsanyi läheb veel sammu võrra kaugemale. Ta arvab, et Saharas toimus areng varem kui maailma vanimas kultuurriigis Mesopotaamias. Ta deklareerib, et vanema kiviaja lõpul oli Sahara tihedasti rahvastatud ja võib-olla isegi ülerahvastatud ning et juba kümne tuhande aasta eest algas liigse rahvastiku väljarändamine sellest soodsast piirkonnast. Nooremal kiviajal aga olevat see reegliks muutunud. Seejuures piiranud väljarändamist läänes ja põhjas meri, lõunas ebalahked džunglialad, nii et kõige väiksemaks takistuseks oli Suessi maakitsus. Rahvad olevat üksteist järjest kaugemale itta tõrjunud. Nad olevat kaasa viinud tolleaegse kõrgelt arenenud tehnika ja ühiskonnakorralduse, mille tulemuseks oli Lähis-Ida esimeste riikide tekkimine. Seejuures juhib Borsanyi tähelepanu ka sugulusele etruski (Itaalias), sumeri (Mesopotaamias), draviidi (Indias), uraali-altai, indo-euroopa, semiidi ja hamiidi keelte vahel.

Nõukogude teadlased on oma ungari kolleegiga ühel arvamusel selles suhtes, et nad peavad Kesk-Saharat semiidi-hamiidi keelkonna tekkekohaks. Prantslane Cornevin jällegi on seisukohal, et suur osa Põhja-Aafrika ja Egiptuse rahvastikust pärineb Kesk-Saharast.

Keele- ja muu suguluse põhjal teevad mõned teadlased muidugi ka teistsuguseid järeldusi. Nende arvates polevat mitte Sahara lähtepunkt, vaid pigem Ees-Aasia, kust olevat ka suguharud tollal Saharasse rännanud.

Kes olid need inimesed, millisesse etnilisse tüüpi nad kuulusid? Kivist tööriistade põhjal ei saa selle kohta täpset vastust anda. Luuleiud piirduvad seniajani pitekantroobi ja «Asselari inimesega». Asselaris põhja pool Niigeri käänukohta leidsid Théodore Monod ja tema kolleeg Besnard 1927. aastal vanema kiviaja lõpust pärineva fossiilse inimese jäänused. Oma konstateeringut, see olevat olnud «negriidset tüüpi» inimene, kinnitasid nad viitamisega samal ajal leitud kivist nooleotstele. Põhja-Aafrika berberid polevat kunagi oda ja vibu tundnud, neid relvi kasutasid ikkagi musta Aafrika rahvad.

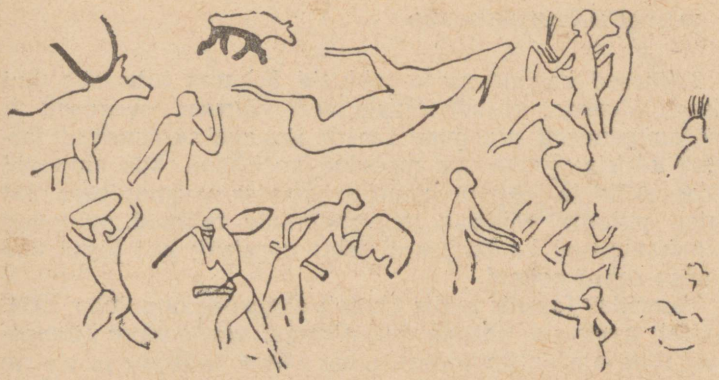
Ka Põhja-Aafrikat puudutavas antiikkirjanduses on

väga sageli juttu «mustadest», ja teatakse, et viimase kahe tuhande aasta jooksul on must elanikkond sammsammult lõuna poole tõrjutud. Muidugi on siin vastuolu selles, et Monod' arvamist mööda mustadega asustatud Kesk-Saharast ei saanud vastavalt Borsanyile hoopiski mitte mustanahalised Lähis-Ida rahvad välja rännanud olla. Probleemi ei ole täpsete tõendusmaterjalide puudumise tõttu veel lõplikult lahendada suudetud.

Seevastu peaks olema kindel, et Niiluse oru asustasid Sahara noorema kiviaja elanikud, kes lõid Vana-Egiptuse kõrgeltarenenud kultuuri. Oletatakse, et see asustamine toimus 5. ja 2. aastatuhande vahel e. m. a. Ja algas see arvatavasti Faijumist.

Praegu asub Faijumi linn kolmkümmend kilomeetrit lääne pool Niilust, sada kilomeetrit edela pool Kairot. Faijum on samanimelise provintsi pealinn, mis laiub oaasina Liibüa kõrbes. Nimi, tuletatud vanaegiptuse sõnast «fiom» (mis tähendab «järv»), kajastab imestusväärset nähtust. Keset kõrbet, Faijumi loodeserval, laiub kahesaja kahekümne viie ruutkilomeetri suurune Birket al-Karuni järv. See järv on madal. Kunagi varises siin sisse tertsiaari lubjakiviala. Kitsa kaljukünnise, mis nõgu Niilusest eraldas, murdis jõgi läbi ning täitis madaliku veega. Hilisematel aegadel võideti sellelt mudaladestustega järvelt maad tagasi ning tekkis väga viljakandev lausmaa. Vaaraode ajal tekkis siia Krokodilopolise linn, kus valitses krokodillipäise jumala Suhhose kultus. 1700 ruutkilomeetri suuruses jõeorus elab tänapäeval üle 600 000 inimese.

Birket al-Karuni pind asub praegu rohkem kui nelikümmend meetrit allpool merepinda. Ent varem pidi see, nagu mitmete pidepunktide põhjal võib otsustada, ümmarguselt kuuskümmend viis meetrit kõrgemal olema. Tollal asusidki esimesed noorema kiviaja maaharijad selle järve kaldale elama. Veel praegugi jutustavad reisijad, et El-Faijumi ümbruses võib liiva seest ilma vaevata leida arvukaid kivist tööriistu. Esimesed asukad ei elanud üksnes põlluharimisest, vaid ka jahipidamisest, kalapüügist ja karjakasvatusest. Nende kunagistest elamispaikadest leiti puust sirpe ränikivist hammastega. Nad tundsid juba pottsepatööd ja punumist. Faijumist vististi algas Niiluse oru asustamine, sest Badari-kultuuri (nimetatakse selliselt Kesk-Egiptuses asuva Badari leiukoha järgi) jäänused vih-

Kaljujoonise reproduktsioon leitnant Brenans'i märkmikust (Henri Lhote'i järgi)

javad Faijumi noorema kiviaja kultuuri edasiarenemisele. Ajavahemikul 3300—3000 a. e. m. a. kujunes Niiluse orus välja esimene riiklus, ligikaudu kaks tuhat aastat pärast seda, kui esimesed noorema kiviaja suguharud Saharast siia elama asusid. Jõeorgude veerikkus suurendas tootmist ilma mingi uue tootmistehnika rakendamiseta kiiresti ja võimaldas klassiühiskonna kiiret tekkimist. Niisutuse reguleerimine aga nõudis korda ja organisatsiooni ning soodustas riigi kujunemist. Kõik varased tsivilisatsioonid tekkisid sellistes piirkondades, kus — nagu Eufrati ja Tigrise läheduseski — Sahara serval (seega Egiptuses) kõigepealt neoliitiline revolutsioon toimuda ja seejärel varane kultuur mingi veerikka jõe kallastel õitsele puhkeda võis.

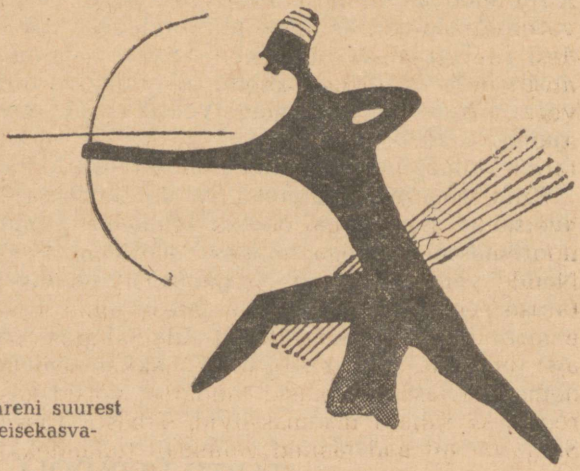
Et vanaegiptuse kultuuri lätted asusid Saharas (nagu hiljem, vastupidi, egiptuse kultuur kõrbesse tungis), selle kohta on tänapäeval küllalt tõendeid. Fezzanis leiti esiajaloolistest matusepaikadest muumiaid — kõige vanematest teadaolevatest egiptuse muumiatest vanemaid. Vanaegiptuse jumal Amon pärinevat — nii väidab üks teooria — Saharast ning muistsed Sahara elanikud olevat ta niihästi Niiluse orgu kui ka Kartaagosse «eksportinud».

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

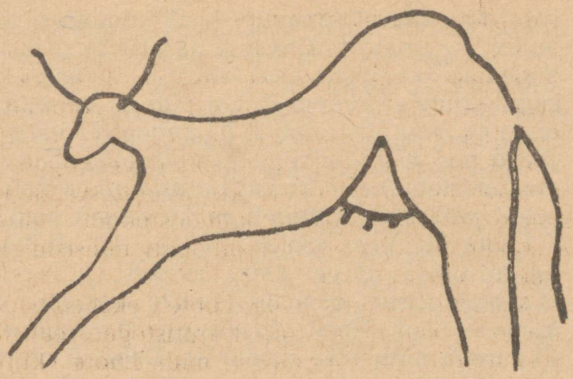
Esimesed kaljujoonised tekkisid Saharas juba siis, kui keset hilisemat kõrbet laiusid veel võimsad, suuruselt ja väljanägemiselt praeguse Tšaadi järvega sarnanevad järved, kõrkjatega kaetud madalad veekogud, kus elutsesid krokodillid ja jõehobud; kui avaratesse savannidesse olid laiali pillatud väikeste mimoosipuude rühmad, milledelt pikakaelalised kaelkirjakud lehti näpsisid; kui lõvid end paksu rohtu peitsid.

Tamritist Tassilis leidis Lhote'i ekspeditsioon juba 1934. aastal freskosid küttide kujutistega, realistlikke joonistusi tolle aja antiloopidest, mida Lhote «küttide ja suurte hirvede perioodiks» nimetas ning noorema kiviaja algusega (8000 kuni 6000 a. e. m. a.) dateeris. Lhote kirjutas Tamriti kohta:

«500 m kaugusel laagrist leiame oma üllatuseks Tassili kõige võimsama kärestiku. See on peaaegu 600 m kõrge ning selle alumises osas asuvad väiksed, hõbedase helgiga järvekesed. Kogu see maaliline ümbrus lausa juhib mõtted elule tollel perioodil, millal nood kunstnikud kaunistasid kaljuseinu jahistseenide või härjakarjade kujutistega. Sageli õhtuti, laagritule ääres, pärast päevatöö lõppu, kui oleme tagasi koobastest, kus iga päev leiame uusi freskosid, kerkivad meie silmade ette rohurikkad orud, galeriidega sarnanevad metsad, järvekesed ja kõik

Vibukütt Žabbareni suurest jahistseenist (veisekasvatajate periood)

Kaljumaal Ennedist: veise kujutis (Kollmannspergeri järgi)

kunagi selles paradiisiaias elanud loomad. Näeme tasakaalukaid elevante oma suuri kõrvu liigutades kogunemas karjadena vee äärde, kartlikke ninasarvikuid liikumas piki kitsaid radu, mis viivad nende varjupaikadesse, kaelkirjakuid peitmas pead mimoosipõõsastesse, antiloope ja gaselle jalutamas rühmadena ühest orust teise, kas rohtu süües või puude lehestiku varjus puhkepaika otsides. Kujutleme ka inimesi, kes elasid kaljuõõnsustes: mehi, valmistamas jahileminekuks relvi või õmblemas nahkadest riietusesemeid ning nende naisi tegelemas majapidamistöödega, küürimas keedupotte või suplemas lähedases veekogus. Kujutleme samuti karjaseid valvamas karju, ajamas härgi joogikohtade juurde või õhtul koju, varbtarade taha, mis kaitsesid neid kiskjate rünnakute eest.»

Kuid karjased kuulusid juba teise ajajärku, mille Lhote «veisekasvatajate perioodiks» nimetas, ning mis kuulub nooremasse kiviaega, umbes 6000 kuni 1200 a. e. m. a. Nende veisekasvatajate puhul seisis teadus jällegi mõistatuse ees. Cornevin püstitas teesi: enne 4. aastatuhandet e. m. a. olid veisekasvatajad Ida-Saharas paiksed. Näib aga, et 4000. a. paiku e. m. a. hakkas seal kuivus suurenema. Karjased hakkasid rändama, võtsid kasutusele suured Kesk-Sahara mäemassiivid: Tibesti, Tassili, Ahaggari. Sinna olevat nad jäänud vähemalt tuhandeks aastaks pai-

gale. Siis olevat alanud edasiliikumine lõuna poole, kus leidus paremaid karjamaid. Järelikult oleksid nad Lääne-Sudaanis praegugi veel elavate fulbede karjakasvatussuguharude esivanemad. On püütud veisekasvatajate rändude geograafilist ulatust ligikaudselt fikseerida. Tassilisse jätsid nad maha eriti palju kaljujooniseid. Oletatakse, et maalimistehnika ja kunstitraditsioonid võtsid nad üle siinsetelt paiksetelt küttidelt ja arendasid neid edasi.

Lhote kirjutas: «Selle ajajärgu kunstnike lemmiktööks on kujutada härga. Härg esineb kaljuseinal tuhandete eksemplaridena, enamasti suurte, karjaste poolt aetavate karjade näol. Need härjad on maalitud suure meisterlikkusega ning otse loodusest. Detailid on välja töötatud väga hoolikalt, eriti sarved, kõrvad, sõrad ja saba. Täpselt on edasi antud härja harmooniline kehakuju: täpid ta nahal on ära toodud erivärvilistena, enamasti valgetena... Esines ka rohkesti majapidamistöid kujutavaid maale ning need andsid ülevaatliku pildi tolleaegse inimese kodusest elust. Elati koonusekujulistes onnides, naised jahvatasid käsikividega viljateri, sõideti kaksiratsa härgadel, naised istumas meeste selja taga.»

Veis tasapinnalises kujutuses (Ennedi mägismaa; Kollmann-spergeri järgi)

Lhote'i vististi kõige tähtsam tähelepanek sellega seoses oli järgmine: «Meid hämmastas inimtüüpide rohkus: neid oli freskodel esileulatuvate põsenukkidega ja ka europiidse näokujuga, mistõttu võib oletada, et siin elas kõrvuti mitu rassi... Riietusesemete mitmekesisus — pikast tuunikast kuni niudevööni või kiudainest riietuseni — kinnitas samuti seda seisukohta.»

Tassili mitmevärviliste jooniste hulka kuulub Žabbarenis leitud neljast linnupeaga naisest koosnev rühm — nõndanimetatud Žabbareni jumalannad, milles on esimesel pilgul ära tuntav Egiptuse mõju. Osutus tõeks, et tollal eksisteerisid kultuurisidemed Vana-Egiptuse ja Kesk-Sahara vahel.

KÕRBESSE TULEB HOBUNE

Egiptuse kultuuri areng oli vahepeal suure hüppe teinud, kuna Kesk-Sahara halvenevate looduslike tingimuste tõttu neoliitilise revolutsiooni kunagine keskus nüüdsest peale stagneerus. Egiptuses tekkis kiri, tähtsad sündmused märgiti üles. Kas leitakse siin lõpuks kirjalikud allikmaterjalid Vana-Sahara ajaloo kohta?

Vastavaid andmeid on Vana-Egiptuse ehitiste raidkirjades selles suhtes enam kui kasinalt. 3. aastatuhandest e. m. a. mainitakse ainult üks kord Liibüamaad. Vaarao Thutmosis III (Pundi kullamaale ekspeditsiooni läkitanud kuulsa kuninganna Hatšepsuti mehe) valitsemise ajal pidid Liibüa kõrbe oaasid Egiptusele tribuuti maksma. Teebas asub kuninga ühe sugulase hauakamber ja selles kujutis, mis näitab, kuidas lahkunu oma kuningliku valitseja nimel tribuuti vastu võtab. Kaks põlvili olevat meest suudlevad maad, nende vastas on kirjutaja ja kiri: «Oaasipiirkonna tribuudi ülesmärkimine». Ka põlvitajate juures on selgitav pealkiri: «Lõuna- ja põhjapoolse oaasipiirkonna pealikud». Selle aja kohta on teada, et vaaraodele olid kohustatud tribuuti maksma seitse oaasi. Kindlasti kuulusid nende hulka Harga ja Dakhla, mis pidid nisu andma; Sivast saadi datleid ja Natruni vadist soola.

Raidkirjas vaarao Seti I (valitses 1318. kuni 1298. a. e. m. a.) hauakambris mainitakse «barbareid datlipalmide maalt». Ühes raidkirjas Philai saarel räägitakse «Tehennu

berberitest, kes vihmaveest elavad». Vana-Egiptuse teadmised Saharast piirdusid seega otseste naabritega, liibüalastega. Vanades dokumentides on küll öeldud, et nad elasid karjakasvatusest, kuid nende elutingimuste ja tavade, nende ühiskondliku korralduse kohta pole ühtki viidet. See-eest aga on teada, et Liibüa suguharudega peeti sageli sõda. 1220. a. paiku e. m. a. ja 1150. a. paiku e. m. a. tungisid Liibüa suguharud Egiptusesse. Varsti aga teenis Liibüa palgasõdureid ka arvukalt vaaraode sõjavägedes, viimaks viisid need palgasõdurid 950. aastal e. m. a. läbi sõjaväelise riigipöörde, tagandasid vaarao ja panid vaaraode troonile oma juhi. Viimane, Šešonk I, rajas esimese Liibüa dünastia Egiptuses, kes valitses kakssada aastat.

Juba enne liibüalaste viimaseid sissetunge oli Põhja-Aafrikas toimunud midagi niisugust, mida me veel tänapäevalgi üksikasjadeni ei tea. Vaarao Merneptah oli lasknud ühte võiduepigraafi Karnakis märkida: «Liibude vilets pealik Meriai, Dedi poeg, tungis Tehennumaale koos oma vibuküttidega,... šerdide, šekeleššide, akavaššide, lukude ja turšadega.» Üks Merneptahi järglastest, Ramses III, sai võidu Liibüa suguharude ja Merneptahi poolt kirjeldatud liitlaste üle, kes seejuures olevat kaotanud 12 500 meest.

Kes olid need liitlased? Üldiselt räägitakse «mererahvastest». Mererahvasteks peetakse suguharusid, kes tulid põhja poolt. Need mererahvad, nende hulgas tõenäoliselt kreetalased, sardid ja etruskid, pidid olema tol ajal Põhja-Aafrikasse sisse rännanud. Ühel Liibüa suguharul paistab õnnestunud olevat põliselanikud ja uustulnukad koalitsiooni ühendada ning ise selle liidu etteotsa asuda. Seda Liibüa suguharu nimetatakse vanaegiptuse raidkirjades «mašau ašaks».

Mererahvaste sissetungil, nende segunemisel liibüalastega olid kaugeleulatuvad tagajärjed. Uustulnukad ilmselt olid kaks Saharas senitundmatut asja kaasa toonud: hobuse ja vankri. Igatahes leidub vanaegiptuse kroonikates sellest ajast alates viide, et liibüalased ründasid kaherattaliste sõjavankritega. Liibüa suguharude lüüasaamise tagajärjeks sõjakäigus Ramses III vastu oli see, et ilmselt liikusid liibüalased ja nende liitlased nüüd lääne poole. Sahara kaljumaalingutesse tekkis uus motiiv. (Lhote räägib «kaarikute ja ratsudega karjaste ehk hobuse perioodist» 1200. aasta paiku e. m. a.) Sõjavank-

ritel, mille kujutisi Tassili kaljuseintelt leiti, on üks iseärasus: hobustel on seesugune kõnnak, mida looduses ei esine. Vanas kreeta kunstis aga kujutatakse hobuseid just selliselt — see on küll kõige tähtsam tõend mererahvaste päritolu kohta.

TUNNISTAJA ÜLEKUULAMINE

Kui ajalooteadus tolle aja sündmuste uurimisel on enamasti veel sõltuv puht kaudsetest tõendlitest, siis järgnevaks ajavahemikuks on õnnelikul kombel olemas kompetentne «tunnistaja». Alustame ülekuulamist. Kõigepealt andmed isiku kohta.

Nimi: Herodotos. Sündinud 484. aastal e. m. a. Halikarnassoses Väike-Aasia edelaosas. Elukutse: ajaloolane. Eritunnused: hüüdnimi — «ajaloo isa».

Tunnistaja väidab, et on läbi reisinud Egiptuse, Babüloonia, Sküütia, Foiniikia ja Alam-Itaalia ning seal ajalugu uurinud. Selle kinnituseks on kõrge kohtu käsutuses paljud tunnistaja raamatud.

Asja kohta ütleb tunnistaja Herodotos:

«Põhjamere ääres Egiptuse juurest alates kuni Kap Soloeisini, kus Liibüa lõpeb, elavad eranditult liibüalased ja liibüa rahvad, arvestamata maa-alasid, mille on asustanud kreeklased ja foiniiklased. Merest ja selle ääres olevast asustatud alast kaugemal asub loomaderikas Liibüa. Sellest lõuna pool laiub liivane, täiesti ilma veeta ja paljas kõrb.»

Tunnistaja, kas te võiksite meile anda lähemaid andmeid teie poolt mainitud liibüa suguharude kohta?

«Esimeseks liibüa rahvaks Egiptusest lääne pool on adürmahhiidid, kellest enamik elab egiptuse tavade järgi, riietub aga liibüapäraselt. Nende naabriteks on giligammid, kes elavad lääne pool kuni Afrodisiase saareni. Giligammidest lääne pool elavad asbüstid, kelle elukoht asub Küreenest edasi, mis aga mereni ei ulatu. Asbüstide elukohaga külgneb läänes aušiiside elukoht. Neist lääne pool elavad nasamoonid.»

Sellel suguharul me viivuks peatuksime, tunnistaja. Kas te võiksite midagi rääkida nende inimeste elutavadest?

«Nasamoonid on arvukas suguharu, kes suvel oma

karja rannikule jätab, ise aga Augilasse datleid korjama läheb. Augilas on rikkalikult päris suuri datlipalme, mis kõik head saaki annavad.»

Teie kõrgeausus, see tunnistaja ütlus on veenev tõend tema usaldatavusest. Kuigi tema poolt mainitud koha Augila nimeks on 20. sajandil Audžila. Ent selle oaasi olemasolu ja tema datlipalmide olemasolu on arvukad maadeuurijad piisavalt tõestanud. Jätkake palun.

«Nasamoonid püüavad ka rohutirtse, kuivatavad neid päikese käes ja puistavad siis piima sisse, mida nad joovad.»

Lubage katkestada. Võib-olla näib see tunnistaja Herodotose avaldus veidi ebausutavana, kuid meil on võimalus ühe meie kasutuses oleva uurimisaruandega selle õigsust kinnitada. Tsiteerin Henri Lhote'i:

«... Nägime õhust langemas rohutirtse. Esimesed parved polnud veel suured, kuid tuareegidele rõõmu tegemiseks täiesti piisavad. Varavalgest saadik püüdsid tuareegid neid puudelt, kuhu nad olid laskunud. Rändrahvastele on rohutirtsud lausa taevamannaks. Araablased, tuareegid ja maurid — kõik peavad neist väga lugu... Ausalt öeldes pole rohutirts just maiusroog..., kuid neile alati näljastele inimestele, kes on harjunud sööma sisalikke ja närilisi, on nad rohkem kui vastuvõetavaks toiduks. Kui rohutirts on küps, tõmmatakse tal küljest hüppejalad, mis on varustatud hambulise liistuga, ja veel kõrbemata tiivajäänused; pea eraldatakse kehast, tõmmates samaaegselt välja ka söömiseks täiesti kõlbmatu, rohelist ainet sisaldava seedetrakti. Seejärel krõbistatakse neid süüa täpselt nagu väikseid krevette... Mis minusse puutub, siis mulle rohutirtsud maitsevad, olen mõnikord toitunud nendest nädalate kaupa, kuid nõustun, et igaühele see toit meelepärane ei ole.»

Nüüd on sõna jälle härra tunnistajal.

«Nasamoonide juures kehtib komme, et igal mehel on mitu naist [vahelehüüe: «Nagu tänapäevalgi!»], kellega kõik perekonnaliikmed läbi käia tohivad. [Elevus kohtusaalis. Kohtunik: «Kui kohe ei saa rahu, lasen ma publiku eemaldada!»] Oma vandeid annavad ja ennustusi kuulutavad nasamoonid meeste nimel, kes on olnud nende suguharus kõige õiglasemad ja paremad, kusjuures nad nende haudu puudutavad. Kui nad ennustada tahavad, lähevad nad oma esivanemate kalmudele, loevad seal

palve ja heidavad magama. Unenäod, mida nad siis näevad, on neile ennustusteks. Nasamoonide naabriteks olid psüllid, kes hukkusid selle tõttu, et vali lõunatuul nende veehoidlad ära kuivatas.»

Teie kõrgeausus, juhin teie tähelepanu sellele, et tunnistaja tegi just praegu äärmiselt tähtsa avalduse, mis viitab Sahara järjest suuremale kuivenemisele. Herodotos, palun jätkake!

«Nasamoonidest lõuna pool elavad gamfasandid, kes väldivad igasugust läbikäimist teiste inimestega, kellel pole sõjariistu ja kes ei oskagi ennast kaitsta. Lääne pool külgneb nasamoonide piirkonnaga makkide oma, kes püüavad oma juukseid selliselt, et ainult pealae keskpaika tutt jääb, muu on aga kõik ära lõigatud. Sõjas kannavad nad kaitseks jaanalinnunahku.»

Härra tunnistaja, täname teid erakordselt väärtuslike seletuste eest. Kuna te siiski piirdusite peamiselt rannikulähedaste aladega, oleksime tänulikud, kui te räägiksite midagi ka lõunapoolsemate piirkondade elanikest.

«Lõuna pool nomadiseerivaid liibüalasi, kes mereannikul elavad, asub loomarikas Liibüa, sellest alast kaugemal aga laiub liivaküngaste ahelik, mis ulatub Egiptuse Teebast kuni Heraklese sammasteni. Selles liivaküngaste ahelikus asuvad ligikaudu kümne päevateekonna kaugusel üksteisest soolalademed jämedateralise soolaga küngastel ja iga künka tipus paiskub soolalademe keskpaigast üles külm, mage vesi.»

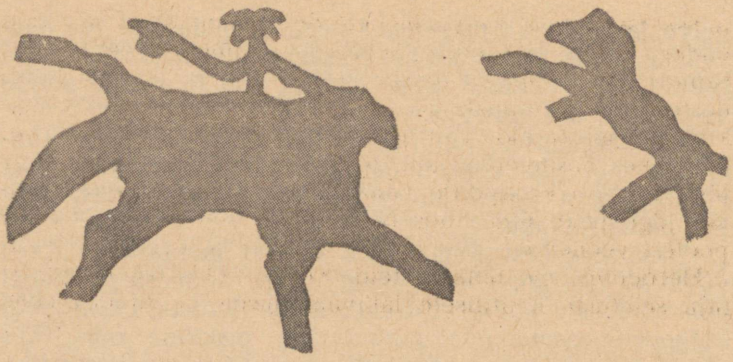
Vastuväide, teie kõrgeausus. See kirjeldus kõlab siiski üpris ebausutavana.

Vastuväide on tagasi lükatud. Sahara katab tõepoolest kogu maa-ala Niiluse ja Atlandi ookeani vahel, seega Teeba ja Heraklese sammaste vahel. Soolalademete olemasolu on vahepeal saanud vaieldamatuks tõsiasjaks.

Mis puutub mageda vee allikatesse soolaküngaste tipus, siis ei maksa nii noriv olla. Teil on uuesti sõna, Herodotos.

«Kümme päeva Augilast lääne pool kõrgub jälle soolaküngas vee ja paljude viljakandvate palmidega. Siin elavad garamandid, väga võimas suguharu, kes soola peale mulda kogub ja selle vilja kandma paneb.»

Herodotos, kas te ei räägiks meile garamantidest üksikasjalikumalt. Ei? Kahju. Kas teil on oma seletusele veel midagi lisada? Palun!

Liibüa ratsanik ründab lõvi (kaljumaal Ennedi mägismaalt; Kollmann-spergeri järgi)

«Ma kuulsin Küreenest pärit mehi jutustamas järgmist: «Läksime kord Amoni oraakli juurde ja vestlesime seal Etearhhosega, Amoni kummardajate kuningaga. Muu seas läks jutt juhuslikult Niilusele, mille lätet keegi ei tea. Etearhhos jutustas meile, et kunagi olevat tema juurde tulnud nasamoonide suguharu, ühe liibüa rahva inimesed. Nendelt nasamoonidelt olevat tema, Etearhhos, küsinud, kas nad ei võiks Liibüa kõrbete kohta midagi rohkemat teatada. Siis jutustasid nad talle, et nende suguharus olevat ettevõtlikud noormehed, pealikupojad, kes hulljulgeid plaane sepitsevat, kui täisealisteks saavad. Nii olevat nad kord viis inimest enda keskelt liisu teel välja valinud, kes pidid Liibüa kõrbeid tundma õppima ja püüdma midagi rohkemat näha saada kui need, kellel senini oli olnud võimalus laiemalt ringi vaadata.»»

Ja mis sellest ettevõtmisest sai?

««Seejärel kui noorukid,» nii jutustasid nasamoonid edasi, «olid oma eakaaslastest lahutatud ning söögi ja joogiga küllaldaselt varustatud, rändasid nad kõigepealt läbi asustatud maa; pärast seda jõudsid nad loomarikkasse piirkonda ning sealt edasi läbisid nad kõrbe lääne suunas. Kui nad pärast paljusid päevi olid tohutust liivakõrbest läbi rännanud, märkasid nad äkki ühel madalikul puid. Nad läksid lähemale ja just siis, kui nad tahtsid hakata nendelt puudelt vilju noppima, ilmusid kesk-

misest väiksemat kasvu mehed, võtsid nad kinni ja viisid endaga kaasa. Kääbuste keel oli nasamoonidele võõras, samuti nende oma kääbusinimestele. Nad viidi läbi laialdaste soode ja viimaks jõuti ühte asulasse, kus kõik elanikud olid musta nahavärviga ja just samasugust kasvu kui need, kes nasamoonid siia tõid. Läänest itta voolas suur jõgi, kus oli krokodille näha. Seda asulast möödavoolavat jõge peab Etearhhos Niiluseks ja see väide on tõepoolest veenev.»»

Herodotos, me täname teid. Kõrge kohus asub tunnistaja seletuste kriitilisele läbivaatamisele ja hindamisele.

EBAJUMALAKUJUD DŽERMAS

Moodne ajalooteadus on pärast kauaaegset kahtlemist hakanud kreeka ajaloolast ja maailmarändurit Herodotost suurel määral usaldama. Seda, mis ülesköetud fantaasia sünnitisena varem tagasi lükati, tõestasid uuemad uurimused, vaatamata sellele, et asjad, mis Herodotos kolmandast või neljandast allikast teada sai, muinasjutulisi lisandeid sisaldasid.

Tänapäeval kaldutakse noorte nasamoonide matka täiesti tõenäoliseks pidama. On kindlaks tehtud, et Herodotose ajal oli Saharal küll juba kõrbe iseloom, kuid ta oli täielikult läbipääsetav. Teiseks on kohaandmed Herodotose aruandes väga veenvad. Kõigepealt on seal jõgi, mis läänest itta voolas ja kus krokodille oli. Muidugi teame me nüüd, et jutt ei saanud olla Niilusest. Kuid peaks olema kindel, et selleks jõeks oli Niiger ja just Niigeri suur käänukoht, kus ta on kõige kaugemale põhja tunginud ning Sahara serval täpselt läänest itta voolab.

On nähtud palju vaeva, et Herodotose poolt mainitud suguharusid lokaliseerida, nendest ja nende ajaloost midagi lähemalt teada saada. Ühel juhul kroonis uurimistöid edu: garamantide puhul. See, mida Herodotos meile sellest rahvast teatas, on õige napp. Ta kirjutab ainult veel: «Need garamandid peavad jahti seal koobastes elavatele etiooplastele, vankri ees neli hobust. Sest etiooplased, kes koobastes elavad, on kiireimad jooksjad kõikidest inimestest, kellest me iganes kuulnud oleme. Kuid need koopaelanikud söövad ikka veel usse ja sisalikke

ning teisi nendetaolisi roomajaid. Nende keel ei sarnane ühegi teisega, vaid nad piiksuvad nagu nahkhiired.»

Ka see teade ei ärata nüüd enam kahtlust. Kuid ikka veel pole üksmeelt selles, kes need «etiooplased» olid, kas Sudaani rahvad, kelle keeled on mitmesuguse häälekõrgusega, või oli tegemist tibbude esivanematega, millele võiks viidata «etiooplaste» eluviis. Garamantide sõjavankrid, mida Herodotos mainib, juhivad aga uuesti meie tähelepanu mererahvaste sissetungile. See-eest on muide olemas veel teine — muinasjutuline — põhjenduš. Apollonius Rhodoselt, Aleksandria raamatukogu hoidja, kes elas 2. sajandil, kirjutas vanade ürikute põhjal «Argonautika», kus on ühes kohas öeldud: «See oli ju Akokullis, päritolult Minose kõrgeauline tütar, pagendatud Liibüasse raske jumaliku ihuvilja pärast. Foibosele sünnitas ta kõrgeaulise poja Amfithemise, keda kutsuti ka Garamaseks.» Siin on Minos, Kreeta legendaarne kuningas, ja Garamas, garamantide legendaarne esiisa, teineteisega otsesesse sugulussidemesse viidud.

Sahara geograafilisel inventeerimisel selgus veel üks huvitav fakt: Fezzanis asub Džerma oaas. See nimi on tõenäoliselt muistse Garama moonutis. Seejärel leiti just sellest piirkonnast huvitavaid arheoloogilisi materjale. Ghadamese oaasi lähedal on üks varemetes koht, mida ghadamsid «hiiglaste kalmistuks» nimetavad. Siin kõrgusid iidsete hauasammaste vormitud varemed. Ghadamsid pidasid neid muistsete ebajumalate sümboolseteks kujutisteks. Prantsuse teadlane Henri Duveyrier klassifitseeris nad esimesena garamantide ehitisteks, sest ta oli taolisi ehitisi ka Džerma läheduses näinud.

Heinrich Barth uuris Murzuki lähedal üht sellist muinasaja ehitist ja kirjutas selle kohta: «Ma kasutasin seda vaba aega selleks, et üht muinasaja mälestusmärki üles otsida, millest oli jutustanud mulle minu araablasest teener. Taolise mälestusmärgi olemasolu on piisavaks tõendiks, et see maakoht ei saanud muistsel ajal nii inimlage olla, et, vastupidi, siin pidi olema elanud rahvas, kes oli küllalt haritud, et taolistest kunstiteostest lugu pidada ja nendest rõõmu tunda. Pärismaalased peavad neid kõrgusse pürgivaid muinasaja hauasambaid ebajumalateks või paganate kultusepaikadeks ning nimetavad neid sanemiteks (araabia keeles «ebajumalakuju»). Minagi ei suutnud nende kunstipäraste ja sihvakate ülespoole kõrguva

kujuga justkui heade vaimude poolt toetatavate monumentide juures teatud õudustunnet tagasi tõrjuda.»

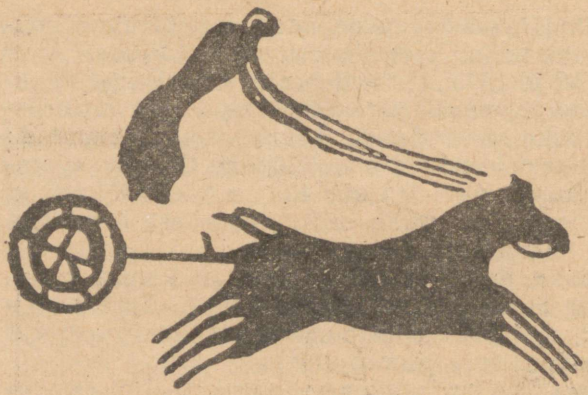
Aastail 1932 ja 1933 alustasid itaalia arheoloogid väljakaevamistöid kõigepealt Džerma ümbruses. Nad lokaliseerisid üle viiekümne tuhande kalmu. Leidis kinnitust: Džerma oli tõepoolest kord mütoloogiline Garama, «garamantide pealinn» olnud. Siit olid Rooma väed läbi läinud ning veel praegugi teatab sellest punakast liivakivist nelinurkne monument. Siin nimetati seda «printsess Lucilla hauaks», ent tees, et tegemist on Rooma kaupmeeste hauaga, peaks tõele lähemal olema. Kuid esineb ka arvamusi, mis tahavad monumendis Foiniikia mõjusid näha ja seostavad seda garamantidega.

Džerma, mis oma surnutelinna suuruse järgi otsustades pidi olema kord mitte ainult tähtis, vaid ka suur, rahvarikas asula, hääbus pikkamööda, aastatuhandete jooksul. Tibbud vallutasid ta — ei teata täpselt millal. 13. sajandil kutsusid elanikud tibbude vastu appi ühe maroko šeriifi, kes pani siin aluse uuele dünastiale. Ent see dünastia lahkus varsti Džermast ja rajas uue pealinna Murzuki. Džerma käis alla. 1935. aastal jättis enamik viimastest elanikest ta maha. Praegu elab seal ainult veel umbes kolmkümmend perekonda näotutes savionnides.

Viimasel ajal on araabia arheoloogid hakanud Džerma vastu huvi tundma. Nad kaevasid seal lähedal välja kuningahaudasid ning leidsid kahekümne viie kuninga ja kuninganna põrmud. Nad avastasid keset Fezzani püramiidid ja väidetakse isegi, et need olevat vanemad kui Egiptuses. Nad töötasid linna all ning leidsid maa alt kivimaju ja templi osi. Kaevamisel tuli välja ka kaelakeesid, savianumaid ja kulda.

Garamandid, kellega võib-olla olid segunenud muistsed liibüalased ja mererahvad, pidid kord rikkad ja võimsad olema. Nad pidasid orje — ja sellega peaksid olema seletatavad ka jahid «etiooplastele», mida Herodotos kirjeldab. Sest aastatuhandete kestel muretsesid Sahara rahvad orjajahtide abil endale lõuna poolt töötajõudu. Üksnes tänu orjadele, kes kaevusid kaevasid ja maad harisid, oli siin elamine võimalik.

Henri Lhote hakkas uurima garamantide retki, välja selgitama nende rännuteid. Ta registreeris hoolikalt kõik kaljujooniste leiupaigad, kus oli kujutatud tüüpilisi garamantide sõjavankreid. Asdžeri Tassilis Fort Polignaci ja

Põhja poolt sissetungivad «mererahvad» tõid Saharasse hobuse ja vankri (Henri Lhote'i järgi)

Džaneti vahel leidus selliseid kujutisi eriti palju — pole ka ime, Džerma ei asu kuigi kaugel. Seejärel ilmusid vankrid nähtavale Ahaggaris, Tassilist edela pool, ning lõpuks uuesti Ida-Adraris, juba kaugel Sahara edelaosas. Kui ühendada kaardil kõik need punktid, siis on näha garamantide rännutee. See ühendab Tripolit Vahemere ääres Gaoga Niigeri ääres. Henri Lhote'ist sai nii kaua tunnustust mitte leidnud Herodotose suurepärane rehabiliteerija.

Prantsuse teadlane R. Mauny järgis kahe rattaga sõjavankrite esinemist teisel marsruudil. Ta leidis neid joonistel Zenaga mäekurus Marokos. Siit alates üle Tauzi, Fum el-Hassani, Zemmuri, Tagoti ja Valata kuni Gundamini Niigeri lähedal loetles ta sada nelikümmend kaks sellist vankrikujutist ja rekonstrueeris sel teel garamantide teise rännutee, mis pealegi suurelt osalt ühtib uuema aja karavaniteedega.

KÕRBE ALISTAJAD

Rahvastel Sahara südames oli oma ajalugu, mida me veel praegugi vähe tunneme. Kuid selle, mis Sahara serval toimus, on südamega asja juures olnud kroonikud üles märkinud. Nii näiteks teame me praegu, et 7. sajandil asusid Liibüa põhjarannikule kreeklased ja rajasid 630. aastal Küreene linna. Nad kauplesid elavalt tagamaa oaasidega ning Küreenes osati Siva datleist lugu pidada.

Egiptuses möllasid sel ajal dünastiatevahelised võitlused; vahetevahel löödi lahinguid liibüa suguharudega ning liibüa suguharud ei jätnud ka kreeklasi rahule. Kreeka mõju laienes ka tagamaale. Sivasse tekkis Zeusi oraakel, kes oma mõju ja tähtsuse poolest ei jäänud maha maailmakuulsast Delfi oraaklist.

Vahepeal oli Pärsia valitseja Kambüses Egiptuse alistanud ning muude võimaluste puudumisel suunas nüüd oma pilgu ahnelt niihästi Sudaani kui ka ebasõbraliku kõrbe poole. Meie usaldusväärne tunnistaja Herodotos, peaaegu veel selle sündmuse kaasaegne, teab jutustada, et Kambüses kogunud Teebas viiskümmend tuhat sõjameest, et nende abil Amoni kummardajaid, seega Siva oaasi elanikke, orjastada ning Zeusi oraaklit hävitada. Sõjavägi olevat Niiluse orust lahkunud ja lõpuks Harga oaasi jõudnud. Selle sündmuse uusimaks tõendiks võib olla tõsiasi, et üks Harga tähtsamaid templeid on tõepoolest pärsia algupäraga. Seejärel aga kadus viiekümne tuhande meheline sõjavägi jäljetult.

Herodotos jutustab: «Sestsaadik aga ei tea peale Amoni kummardajate endi ja nende, kes seda neilt kuulnud on, ükski teine nende kohta teateid anda. Nad nimelt ei jõudnud Amoni kummardajate juurde ega ole ka kodumaale tagasi pöördunud.»

Amoni kummardajad seevastu võisid konkreetseid teateid anda. Kambüsese sõjavägi olnud umbes poole Harga

ja Siva vahelisest teest läbinud, kui «suur ja ebatavaliselt vali lõunatuul neid rünnanud, terved liivaluited endaga kaasa toonud ja nad kinni matnud».

Legend kadumaläinud sõjaväest on Sahara elanike hulgas aastatuhandeid säilinud. Ungari teadlane Almasy kuulis seda lugu kolmkümmend aastat tagasi ühelt karavanijuhilt Hargas: «Paljude tuhandete aastate eest asus teele võõra vallutaja vägi, et alistada Siva oaasi elanikud. Nende soomusrüüd olid hõbedast ja kiivrid kullast. Nad sundisid kabiire (teejuhte ehk rajaleidjaid) Hargast end juhtima. Ent need mehed teadsid oma kohust. Nad juhtisid võõrad liivaluidetesse ning mitte keegi kogu sõjaväest ei pöördunud iialgi tagasi.»

Harga ja Siva vahel on seitsesada kilomeetrit teedeta kõrbet. Isegi tänapäeva oludes oleks viiekümne tuhande sõduri rännak läbi selle piirkonna julgustükk ning võimalik üksnes moodsate mootorsõidukite abil ja õhust varustamise puhul. Kambüsese ajal kaamelit Saharas veel polnud, ainult hobune oli alates 1. sajandist e. m. a. kogu Saharas levinud. Nende asjaoludega seoses tekkis hilisematel põlvkondadel kahtlus. Pealegi pidid viiskümmend tuhat meest kõrbesse mingi jälje maha jätma.

Juhuse tõttu jõudis saksa maadeuurija Gerhard Rohlfs selle loo seletusele päris lähedale. Ta jutustas järgmist:

«Kell ½9 hommikul jõudsin ma kohta, kus olid inimeste kauasema viibimise kaheldamatud jäljed, sest nendeks tuleb pidada suurt tarandikku, hagudest kunstipäraselt tehtud tarasid ja uskumatult suuri kuhjatisi savinõude tükke. Pärast lõunat keerasin suurelt teelt kõrvale ja läksin rada mööda, mis kulges idakagusse. See viis meid varsti kohani, kus jälle võis tohutute potikilluhunnikute järgi inimeste asula jälgi oletada. Võib-olla oli siin mingi rännakul oleva sõjaväe peatuskoht, sest kaevude ja allikate puudumise tõttu on vaevalt mõeldav, et siin olid alalised asundused.»

1933. aastal pühendas saksa geodeet Hans Joachim von der Esch terve uurimisreisi kadumaläinud Pärsia sõjaväele. Mingist Egiptuse arhiivist oli leitud ettekanne 1911. aastast, mis viitas ühe Siva oaasi vana šeigi teadetele. See šeik oli tutvunud ühe käsikirjaga 15. sajandist, mis omakorda oli koostatud vanade jutustuste põhjal. Kõigile kahtlustele vaatamata, mida selline mitu korda käest kätte

käinud kirjeldus äratab, ei saadud seejuures ka ratsionaalse tuuma olemasolu eitada. Sel korral oli aruandes ilma mingit aega märkimata mainitud, et varemal ajal olevat üks «Egiptuse kuningas» suure sõjaväe Siva poole teele saatnud, mis olevat väikese Bahreini oaasi lähedal, umbes sada kilomeetrit Sivast kagu pool, «halva tuule» kätte sattunud ja hukkunud.

Nüüd asub Bahreinist lääne pool luiteala, mis on praegugi peaaegu läbipääsmatu ja võis tõepoolest Kambüsese vägedele nende rännakul kõige raskemaks etapiks olla. Nendel luidetel olid ka uuemal ajal mitmed Inglise uurimisekspeditsioonid nurjunud.

Esch otsis Rohlfsi poolt leitud koha üles ja arvutas välja, et kildude hunnik asub täpselt poolel teel Dakhla oaasi peaasulast, kuhu sõjavägi pidi olema teekonnal Hargasse kui esimesse vee saamise kohta jõudnud, Abu Mungari kaevuni. Ilmselt oli sellesse kohta rajatud panipaik, kus savikruusides hoiti vett sõjaväe jaoks. Kui nende kohtade vahelist joont pikendati põhja suunas, siis läks see Bahreinist mööda Siva poole. See võiski Pärsia sõjaväe marsruut olla. Kui aga pärslased olid juba Dakhla ja kaevu vahele vee panipaiga rajanud, polnud võimatu, et nad püüdsid seda teha ka viimasel, raskel teelõigul, kui nad üldse tahtsid omada šanssi Sivani jõuda. Esch ja ungarlane Almasy külastasid mootorsõidukitega piirkonda Bahreinist lääne pool. Oma üllatuseks avastasid nad keset seda täiesti elaniketa, tühja maakohta alamatid, vägevad kivikoonused, mis olid teetähisteks olnud. Nüüd on alamatid Liibüa kõrbes sagedased. Karavanijuhtide poolt rajatuna markeerivad nad veel tänapäevalgi kõige tähtsamaid teid. Ent nood alamatid olid palju suuremad kui nüüdisaegsete karavanide puhul. Sellise suurusega alamatte võis ainult sõjavägi ehitada, arvas Esch. Need alamatid olid kahtlemata väga vanad, igaüks neist seisis kivist alusel.

Ekspeditsiooni liikmed uurisid maad nende vanade teenäitajate ümbruses, mille võib-olla kaks tuhat viissada aastat tagasi püstitasid Kambüsese sõdurid. Nad leidsid aga ainult tüki korbatunud vaske.

Vahetult selle leiu järel ähvardas uurijaid peaaegu samasugune saatus, mis oli siin kord Pärsia sõdureid tabanud. Tõusis liivatorm. Üksnes üleinimlike pingutustega õnnestus neil lõpuks Siva oaasi jõuda. Esch kirjutas

hiljem: «Kui ma nüüd meie tungimist läbi luitemere põhjaosa meenutan, näivad nood hirmuäratavad päevad mulle peaaegu nagu kuri palavikuviirastus.»

Kambüsese jäljetult kadunud sõjaväge pole igatahes senini leitud. Kolmnurgana püstitatud alamattide otstarbeks oli tõenäoliselt vee panipaiga tähistamine. Kas aga sõjaväe peajõud selle kohani üldse jõudsid, on kahtlane. Juba siiamaani ületamist nõudvad luiteahelikud on raskesti alistatavad takistused. Pealegi võib arvata, et pärslaste sõjavägi ei hukkunud mitte ühekorraga, nagu Herodotos ja legend väidavad. Palju tõenäolisem on, et sõjamehed pikal ja vaevarikkal rännakul järk-järgult nõrkusesse või janusse surid. Seega peaks jäljetult kadunud sõjaväe otsimine olema lootusetu.

ALEKSANDER SIVAS

Vähem kui kakssada aastat pärast Kambüsese seiklust asus Liibüa kõrbesse teele üks teine kuningas. Tal oli rohkem õnne.

Aleksander Suur tuli oma vägedega, et maailma alistada. Aastal 332 e. m. a. vallutas ta Egiptuse. Enne kui ta uuele sõjakäigule läks, otsustas ta midagi oma prestiiži ja autoriteedi heaks teha. Mis võis veel parem olla kui Zeus-Amoni oraakli külastamine!

Juba 2. aastatuhandel e. m. a. olid egiptlased liibüa suguharude vastupanust hoolimata kindlustanud endale ülemvõimu Siva oaasis. Koos Egiptuse okupatsioonivägedega tulid ka Egiptuse jumalad. Nende eesotsas pöördusid jumal Amon ja tema sümbol, allapoole kõverate sarvedega jäär, Liibüa kõrbesse tagasi. Ent kui jumal Amon oma mõju Egiptuses kaotas, kasvas tema kuulsus Liibüa kõrbe oaasides. Ühes Harga oaasi templis leidub hilisemast ajast pärit hümn: «Sa oled Amon, Sa oled Aton, Sa oled Hepri, Sa oled päikesejumal, ainus, kes end miljoniteks muutis, kes kõige alguses oli. Sa oled see, kes vormib oma nime omaenda kätega igasugusel kujul, millist aga tahab... Kõike valitsed Sa, taevas ja maa alluvad Sinu kavatsustele, jumalad on Sinu käealused ja inimesed Sinu jalge ees. Kes võiks end Sinuga võrdseks pidada?»

Koos jumala mõjuvõimuga kasvas Siva preestrite võim.

Templi koosseisu arvati kõige krooniks ja preestrivõimu kindlustamiseks «oraakel». Selle «asutamisest» jutustab meile jällegi Herodotos. Kaks tuvi olevat Egiptuse Teebast välja lennanud, üks Sivasse, teine Dodonasse Kreekas. Mõlemas kohas olevat nad saabumisel puule laskunud ja inimhäälega rääkima hakanud. Dodona tuvi olevat käskinud Zeusi oraakli, Siva tuvi Amoni oraakli asutada. Ausameelne Herodotos, kes seda legendi Kreekas kuulis, jättis meelde ka teise versiooni, mis talle jutustati Teebas. Selle järgi polevat tegemist olnud mitte kahe tuviga, vaid kahe tõmmu naisega Teebast, kelle foiniiklased olevat röövinud ning orjadena Dodonasse ja vastavalt Sivasse müünud.

Herodotose poolt edasi antud legend on muidugi juba mõjustatud sellest, et Küreenesse oli tekkinud kreeklaste koloonia, kellel oli Sivaga elav kaubavahetus ja kes omakorda tundis oraakli vastu huvi. Sivas hakkasid vanakreeka ja vanaegiptuse religioonid segunema. Amonist sai — mõlemat rühmitust arvestades — Zeus-Amon ja Sivast kujunes vähehaaval vana maailma kuulsaim oraakel. Teda ei kahjustanud ka juhuslikud ebaõnnestumised. Kui Lüüdia kuningas Kroisos 550. aastal e. m. a. valmistus sõjaks Pärsia riigi vastu, küsitles ta kõiki Kreeka oraakleid. Enne tuleviku kohta teadete saamist proovis aga kuningas oraaklite usaldatavust. Ta tahtis, et oraakel ütleks, mida ta ühel teatud päeval teinud oli. Amon Sivast andis vale vastuse. Ent — nagu öeldud — see teda ei kahjustanud.

Nüüd siis oli Aleksander Suur teel, et maailma valitsejaks saada. Sel eesmärgil oli ta juba lasknud enese päikesejumala Amoni pojaks ja seega vaaraode järglaseks kuulutada. Tseremoonia olid läbi viinud Egiptuse preestrid, kuid need kaugelasuva Egiptuse preestrid, keda Kreekas ja mujal maailmas ei tuntud, ei vastanud küllalt valitseja prestiižile ja autoriteedile. Ta tahtis laiemalt tunnustatud märki. Zeus-Amon Sivast, kõige rohkem austatud oraakeljumal, pidi teda päikesejumala poja nimega tervitama ja sel teel kuninga õigustatud pretensiooni laialdaselt teatavaks tegema.

Aleksander liikus oma sõjaväe väikse osa saatel Niiluse deltast alates kõigepealt piki Vahemere rannikut ja kasutas seejärel vanaaegset karavaniteed. Monarhi õueajaloolased märkisid, et teel olles sadas vihma, ning kir-

jeldasid seda sündmust kui tõendit jumala erilisest armulikkusest. Mõistagi ei hakanud nad tõusnud liivatormist jumala erilist viha välja lugema. Lõpuks ei jäänud nad ka sellele sündmusele sobiva ettekääande leidmisel kimbatusse. Nimelt olnud, nii jutustasid nad hiljem, juba karavanijuhidki liivatormi tõttu nõutud, siis aga tulnud kaks kaarnat jumala saadikutena ja näidanud kuningale teed oaasi juurde, lennates sõjaväe ees.

Oraakli templisse Sivas läks Aleksander üksinda, ainult preestri saatel. Kui ta eesõue tagasi tuli, kus tema saatjaskond ootas, olnud kuningal rõõmus ilme. Nii nagu kuuldus, olnud oraakli vastus soodus. Oraakli otsuse täpset sõnastust ei saadud iialgi teada. Aleksandri kaaslased aga pasundasid kogu maailmale: Zeus-Amon toetavat kuninga maailmavalitsemise plaane täielikult.

Kreeklased läksid karavaniteedel uutele lahingutele vastu. Siva aga oli oma kuulsuse kõrgpunkti ületanud. Kui kreeka geograaf Strabon kolmsada aastat hiljem, 23. aastal e. m. a. Egiptust külastas, oli, nagu ta kurbusega teatas, «oraakel oma tegevuse peaaegu lõpetanud, mis ometi varem nii suure au sees seisis». Oaasist sai varakristluse ajal pagenduskoht usutülides allajäänud piiskoppidele. Ent kuuldused oaasi kunagisest kuulsusest säilisid sajandeid, neid moonutati ja ilustati ning neist said lõpuks üksnes muinasjutud. 15. sajandil kirjutas araabia geograaf al-Makrizi:

«Santariahi linn kujutab endast üht oaaside osa ja ehitati koptide muistse kuninga Minakiuši poolt... Ta ehitas ka kohe hipodroomi ja käskis oma sõpru seal harjutada. Seejärel ehitas ta haigla ägedaloomuliste ja krooniliste haigustega inimestele; ta varustas selle arstiriistade ja arstidega... Iseendale korraldas ta peo, nõndanimetatud «kuningapeo», kuhu rahvas kogunes. See algas iga aasta kindlal päeval, seitse päeva söödi ja joodi, ning kuningas vaatas pealt, istudes troonil, mis sammastele tugines... Keset linna asus tsirkus, mida ümbritsesid seitse astmerida ja kroonis lakitud puust kuppel, mis toetus toredatele marmorsammastele... Tsirkuse kõige kõrgemal astmel võttis istet kuningas, tema kõrval ta pojad, sugulased ja vürstid. Teisel astmel istusid ülempreestrid ja vesiirid; kolmandal kõrgemad sõjaväelased; neljandal filosoofid, astronoomid, arstid ja teaduse meistrid; viiendal ehitusmeistrid; kuuendal tsunftide ülemad, seitsmendal lõpuks

muu rahvas. Ja iga klass tohtis vaadata ainult neid, kes temast allpool asusid, mitte neid, kes ülevalpool olid, sest nad ei pidanud nendega iialgi võrdseks saama. Ka see on omamoodi kasvatus.»

Möödas, minevik. Resigneerunult tähendas al-Makrizi: «Praegu on Santariah väga väike maa, kus elab vaevalt kuussada inimest, kes on kultuurmaalt pärit, neid nimetatakse «sivadeks»; nad räägivad siva murrakut. Seal on näha aedu palmide, viigi-, oliivi- ja teiste puudega. Rohkesti on viinapuid. Seal on praegugi umbes kakskümmend allikat, mille mage vesi maapinnale valgub... Kurjad vaimud vihkavad selle maakoha elanikke; kes üksi on, selle röövivad nad ära. Ja üsna tihti kuuldakse selgesti vaimude vilistamist.»

Napoleoni sõjakäigu ajal Egiptusesse ärkas Euroopas huvi idamaade vastu. Ka Zeus-Amoni oaas äratas Euroopa teadlastes huvi. Kõigepealt saabus 1792. aastal inglane Browne karavaniga Aleksandriast ja pälvis selle reisiga «Siva taasavastaja» tiitli. 1798. aastal jõudis Sivasse sakslane Friedrich Hornemann, ja endastmõistetavalt hakkas ta otsima oraakli templi varemeid. Hornemann leidis vaid jäänuseid. Ta kirjutas:

«Ummebeda (nii nimetavad pärismaalased neid varemeid) asub Agrmie ehk Šarki küla lähedal, selle ja ühe üksiku mäe vahel, kus peab olema rikkalik mageda vee allikas. Varemetest on liiga vähe järele jäänud, et eelarvamusteta vaatleja, kes oma arvamust kujundab, võiks selle alusel, mis ta näeb... kindlalt öelda, kuidas oli hoone algselt kõigis oma osades loodud ja milline oli tema otstarve.»

Varemetevälja keskpaigas avastas Hornemann väikese kaljule ehitatud hoone jäänused. Ta pidas seda templi peaosaks. Ehitisel oli kolm sissekäiku, sees nägi teadlane hieroglüüfe ja üht reljeefi. Värvijäljed viitasid sellele, et tempel oli kunagi roheliseks värvitud.

Ei Browne ega Hornemann valmistanud jooniseid Ummebeda templist, mis 1811. aastal maavärisemise läbi veelgi rohkem hävines. Prantsuse teadlane Frédéric Cailliaud mõõtis varemed üle, määras kindlaks täpse geograafilise asukoha ning avastas, et Siva asetseb allpool merepinda. Hilisemad ekspeditsioonid uurisid põhjalikult Aghurmi templit selles oaasis ning kindlustasid seinamaale ja raidkirju.

Ummebedast erinevalt on Aghurmi tempel küll hästi säilinud, kuid aastasadade jooksul on Siva elanikud mõndagi juurde ja ümber ehitanud. Üksikute templiosade ümber ja keskele on ehitatud elumajad, mis toetuvad antiiksetele seintele. Reljeefide või pealiskirjade otsimiseks pidid teadlased majaomanikelt nõusoleku saama, et nad elutoas või köögis oma uuringuid teha võisid. Niiviisi leidsid nad 4. sajandist e. m. a. pärinevad reljeefid ja hieroglüüfid. Ühel maalil on näha «Siva vürst», kes jumalaid, eesotsas Amoniga, kummardab. Osalt tugevasti rikutud jooniselt oli näha, et «vürstil» olid seljas Egiptuse kuninga riided ja lauba kohal jaanalinnusulg. Jaanalinnusulge leidub kõigil liibüalaste vanaegiptuse kujutistel.

Nüüd on Siva Egiptuse provintsiasula. On olemas haigla ja postkontor, millel on telefoniühendus välismaailmaga. Ikka veel tegutsevad juba antiikajast tuntud arteesia kaevud, milledest kõige kuulsam on «Ain Musa» — «Moosese allikas». Selles pulbitseb soe vesi, mis peab kaitsma kurjade vaimude eest. Puud allika ümber on ehitud õnnetoovate amulettidega. Juba Herodotos mainis üht teist kaevu, «päikese allikat» ning teatas imest: «See allikavesi on varahommikul leige, veidi jahedam tunnil, kui turule kogunetakse, keskpäevaks muutub ta väga külmaks, siis niisutavad nad oma aedu. Päeva teisel poolel annab külm uuesti järele, ja kui päike loojub, muutub vesi jälle leigeks. Nüüd läheb ta järjest kuumemaks; kui kesköö on möödas, jaheneb ta jälle kuni hommikuni.»

Herodotose tunnismehed olid siin eksitusse sattunud. Sest paljude uurijate mõõtmised andsid üksmeelselt tulemuseks püsiva temperatuuri 29° C. Pealegi tuleb ka teiste allikate vesi ühe ja samasuguse temperatuuriga päevavalgele.

Sivas on praegu ligi kakssada kaevu. Kuid veel Rooma ajal olevat siin olnud rohkem kui tuhat arteesia kaevu. Egiptuse Araabia Vabariigi valitsus on Zeus-Amoni iidse oaasi oma suurde maa juurdevõitmise programmi võtnud. Ta tahab vanad kaevud uuesti ellu äratada, tahab haritavat pinda laiendada. Ka tööstuse alged on vahepeal Sivasse tekkinud datlite pakkimise vabriku näol. Ja kes tänapäeval Sivas ja Siva ümbruses toredaid kaameleid imetleb, peaks mõtlema sellele, et Aleksander Suur seda

looma Amoni oaasis tõenäoliselt ei näinud, sest tema ajal Saharas kaameleid veel polnud.

Aga kuidas sattus kõrbesse kaamel? Ja millal?

LEEGIONIDE KOGUNEMINE

Esimene ürikuline viide esineb Gaius Julius Caesaril. Oma «Ülestähendustes kodusõja kohta» käsitleb vägede ülemjuhataja Numiidia kuninga Juba ülestõusu Rooma ülemvalitsuse vastu. Põhja-Aafrikas, peamiselt praeguse Alžeeria territooriumil, oli juba 200 aastat e. m. a. tekkinud berberite riik Numiidia, mille pealinn Cirta eksisteerib veel praegugi Constantine'i nime all. Sada aastat hiljem hakkas Rooma riik seda maad vallutama. Rooma leegionid asusid alatiseks sinna, et berberite perioodiliselt lõkkele löövaid ülestõuse maha suruda. Aastal 46 toimus otsustav lahing roomlaste ja Numiidia kuninga Juba vahel. Selles lahingus õnnestus, nagu Caesar teatab, kakskümmend kaks Jubale kuuluvat kaamelit vallutada. Seejärel võitis kaamel kiiresti ka roomlaste juures poolehoiu ja kuulsuse. Varsti selle järel võttis Augustuse kolmas leegion, Rooma peasõjajõud Põhja-Aafrikas, kaamelid kasutusele. Liibüa kõrbe serval Leptis Magnas sündinud keiser Septimius Severus (valitses aastail 193—211) pidas vastavastatud looma nii tähtsaks, et ta oma kodulinnas kaamelikasvatuse eest erilist hoolt kandis.

Kahtlemata toodi kaamel algselt sisse Lähis-Idast. Juba varakult esines teda kaljujoonistel. Esimesed kaamelikujutised kuuluvad juba aastasse 150 e. m. a. Kas see ei viita sellele, kuidas oli kahel Rooma sõjaväel võimalik sügavale Saharasse tungida? Roomlaste ülestähenduste kohaselt leidsid need kallaletungid aset juba 19. aastal e. m. a. ning seejärel 70. ja 86. aastal.

Aastal 19 e. m. a. toimunud kallaletungi eesmärgiks oli eeskätt liibüa suguharude alistamine, kes Rooma valdusi kõrbe põhjaosas pidevalt ähvardasid. Sõjakäigu juhtimine pandi prokonsul Lucius Cornelius Balbusele, kes oli sünnilt hispaanlane. Kuna Rooma ajalookirjutaja Plinius on kõik kättesaadavad üksikasjad selle sõjakäigu kohta kokku kogunud ja üles kirjutanud, teame me, et pärast edukat lahingut ja Phazania provintsi (mõeldud on Fezzani) alistamist pöördus Balbus Rooma tagasi, kus temale

ainsa välismaalasena sai osaks eriline austus triumfikäigu näol. Plinius kommenteeris:

«Märkimisväärne on juba see, mida ... vallutatud linnade kohta jutustatakse, ja et ta peale Cydamuse ja Garama ka kõigi teiste rahvaste ja linnade nimesid ning sümboleid triumfikäigus demonstreeris ja nimelt järgmises järjekorras: Tabidiumi linn, Niterise suguharu, Negligemela linn, Bubeiumi suguharu või linn, Eniperi suguharu, Thubeni linn, Niigeri mägi, Nitibrumi ja Rapsu linn, Vescera suguharu, Debrise linn, Nathaburi jõgi, Thapsagumi linn, Nanageri suguharu, Boini linn, Pegi linn, Dasibari jõgi, siis järgnevad linnad Baracum, Buluba, Alasi, Balsa, Galla, Mayala, Zizama ning lõpuks Gyri mägi; siin pidavat, nagu pealiskiri ütleb, kalliskivid kasvama.»

Pliniuse ülevaade viis hiljem ajaloolased mõttele kohanimesid identifitseerida, millega nad nägid palju vaeva. Suhteliselt lihtne oli see Garama — niisiis Džerma — ja Cydamuse puhul. Viimase nime taga peitub kindlasti Sahara oaas Ghadames. Pealegi on Rooma väeüksused ka hilisematel aastatel pärast Cornelius Balbust mitmel korral Ghadameses olnud. Näiteks Henri Duveyrier avastas Ghadamese linnavärava lähedalt, kus kunagi tõenäoliselt asus roomlaste laager, raidkirja, mis keiser Aleksander Severusele (222—235) viitab.

Nimi Thuben peaks Alžeeria Tobnat tähistama, Vescera viitab Biskrale, Rapsa Rhatile (või Ghatile).

Henri Lhote läks Pliniuse ülestähenduste kontrollimisel teist teed. Kui roomlased olid vallutanud Fezzani, kus tookord elasid garamandid, kas polnud siis mõeldav, et nad lõuna poole tungimisel kasutasid garamantide vanaaegset teed? Lhote igatahes tõlgitses Alasi Ilezyks, ja see on Tassili serval asuva praeguse Fort Polignaci endine tuareegi nimi. Lhote kirjutas: «Mis puutub nimetusse Balsa, siis see on foneetiliselt niivõrd sarnane Abalessaga, et ma nende identsuses enam ei kahelnud, seda enam et Abalessa on väike kultuurikeskus Hoggaris ning asub kaarikute teel. Seal on ka väikese kindluse varemed, kust leiti Rooma müntide jäljendeid imperaator Constantinuse kujutisega ning klaasist vaas ja mõned rooma lambid.»

Lhote jätkas: «Need leiud pärinevad kahtlemata mitte hilisemast ajast kui III sajand ja nende olemasolu on kahtlemata seletatav kohalike rahvaste ja roomlaste vaheliste kaubanduslike suhetega. Kuid kerkis üles uus hüpo-

tees, mille tõenäosus näis leidvat kinnitust nimede Balsa-Abalessa identsusega: nimelt võis arvata, et roomlased ise kasutasid seda karavaniteed. Olin selles veendunud. Mulle ei tundunud sugugi võimatuna, et roomlased ise ehitasid Abalessa kindluse, mille arhitektuur on Kesk-Saharas ainulaadne, berberi või araabia iseloomulike varemete suhtes vähimagi analoogiata.»

Kõige hämmastavam Pliniuse jutustuses on aga Dasibari jõe mainimine. Juba Cornelius Balbuse ajal poleks Saharas enam «aktiivseid jõgesid» tohtinud esineda. Kui see on õige, siis on Niiger lõunas esimene jõgi, milleni võis jõuda. Lhote avastas kauase otsimise järel, et Niigeri kaldail elavad inimesed nimetasid seda Isabariks. See sõna pärineb sonrai keelest. «Isa» tähendab «jõge» ja «bari» — «suurt». Sonrai rahva saagades esines ka selle jõe valitseja, nimega «Da». «Da-isa bari», arvab Lhote, ei tähendagi midagi muud kui «Da suur jõgi».

Prantsuse teadlane tegi selle keelelise suguluse põhjal järelduse, et Cornelius Balbus olevat oma teekonnal läbi kõrbe Niigerini jõudnud. Teised ajaloolased vaidlevad sellele teesile vastu ja arvavad, et roomlased polevat tookord Fezzanist kaugemale läinud. Tõendeid oma teesi kinnituseks ei suutnud keegi tuua.

Ülejäänud kahest pealetungist teame me kahjuks veel vähem. Aastal 70 liikus Numiidia legaat Septimius Flaccus ühe väeüksusega lõunasse. Retk kestis Fezzanist lahkumisest arvates kolm kuud. Julgete teooriate kohaselt olevat Flaccus Sudaani jõudnud. Kuusteist aastat hiljem, seega aastal 86, võttis väejuht Julius Maternus ette uue ekspeditsiooni. Egiptuse ajaloolane Ptolemaios kirjutab selle kohta: «Julius Maternus ... alustas Garamast garamantide kuninga saatel teekonda etiooplaste vastu lõuna suunas, jõudis nelja kuu pärast Agisymbasse, ühte etiooplaste distrikti või provintsi, kus elavad ninasarvikud.» Ptolemaios mainib oma töös ka veel nimesid Bardetus ja Meše.

Jälle olid igasugusteks tõlgitsusteks uksed pärani. Kahekümnendatel aastatel oldi üksmeelsed: Agisymba olevat identne Airi mägismaaga. Hiljem tekkisid kahtlused. Air asetsevat kõrval sellest võimalikust teest, mis Fezzanist tuli. Euroopa 19. sajandi teadlased olid Fezzanist väljuvatel vanadel karavaniteedel hoopis Tibesti mägismaale sattunud. Kas siis Agisymba oli Tibesti? Kas nimi Bardetus

võiks Bardaid tähendada? Kas Meše peaks olema Miski asula Tibestis? Kas roomlased võisid koguni Tšaadi järveni jõuda? Prantsuse ajaloolane Suret-Canale lükkab selle teesi igatahes tagasi.

«KAUNITAR»

Sellega seoses kerkib üles küsimus, mis sai garamantidest ja etiooplastest, kellest antiiksed allikad jutustavad. Üldiselt kaldutakse arvama, et tuareegid olevat garamantide järglased. Kas võiksid tibbud, sajandeid tuareegidest vaieldamatult kogu aeg lahus elades, «etiooplaste» järeltulijad olla? Tibbud elasid veel hiljuti peamiselt koobastes nagu etiooplased. Nende kodumaaks on Tibesti mägismaa. Kas garamantide kuningas läks koos Julius Maternusega nende vastu sõtta?

Jätkame endist arutlust. Loomulikult võis olla, et roomlased mõlemal pealetungil kaamelit kasutasid, et kaamel neil ulatuslikke retki võimaldas. Ent tollal, mil Sahara kuivenemine alles kestis, võis kõrbet veel ilma kaamelita läbida. Garamantidest on pärimuslikult teada, et nad sidusid oma hobustele veelähkrid kõhu alla ja läksid sel viisil õnnelikult kõrbest läbi.

Igal juhul aga toimus kaameli kasutuselevõtuga Saharas omamoodi revolutsioon. Kuigi selle tähtsust erinevalt hinnatakse, on siiski kindel, et Sahara järjest suurenevat kuivenemist arvestades pidi selle looma kasutuselevõtmine endaga paratamatult tootmis- ja elamistingimuste uue arengu kaasa tooma.

Ega muidu kõrbeelanik suurt arvu kaameli nimesid teaks. Ega muidu saagades ja muinasjuttudes teda ülistataks. Üks araabia vanasõna ütleb: «Allah tegi inimese savist. Pärast seda tööd jäi kaks kamakat savi üle. Ühest tegi ta kaameli, teisest datlipalmi.»

Tõepoolest, kõrbeelanikule peab see nii näima. Kui kaamelit poleks, tuleks ta leiutada — nii geniaalselt on ta palavuses ja kuivuses elamiseks «konstrueeritud». Tal on küür, rasvaait halbadeks aegadeks. Kui kaamel oleks nagu teised loomad oma rasva enamvähem ühtlaselt üle kogu keha jaotanud, siis oleks see kõrbetemperatuuride juures vajalikku jahutust raskendanud. Tema kolmest osast koosnev magu mahutab kakssada viiskümmend liit-

rit. Mao välissein on eriti vee ja toitemahlade varumiseks kohandatud. Kuna kaameli keha koed samuti vett säilitavad, suudab kaamel ikka veel edasi minna, kuigi viimane vesi on maost juba kolm päeva tagasi ära tarvitatud. Jah, kaamel on võimeline ka oma kehakaalust veerandiga võrduva veekao üle elama, see on üle kahe korra rohkem, kui inimene välja kannatab. Tal on iseäralikud laiad jalad, mis näivad olevat nagu loodud liivas käimiseks. Suu on kohandatud kõva ja jämeda toidu jaoks. Pehmete mokkadega haarab loom isegi okaspuhmaid, lükkab need suu ebaharilikult avarasse tagaossa, kus nad erakordselt rikkaliku sülje samaaegse juurdevoolu juures korralikult peenendatakse.

Fantastilisi andmeid leidub kaameli kiiruse kohta — suurem osa neist on kahtlemata liialdatud. Keskmiselt katab see loom tunnis kolm ja pool kilomeetrit. Joostes läbib ta lühikestel vahemaadel kümme kilomeetrit tunnis. Eriliselt selleks välja õpetatud — mitte aretatud — võidusõidukaamelid, meharid, on loomulikult kiiremad. Tuareegid katvat meharitega kahekümne nelja tunni jooksul kakssada viiskümmend kuni kolmsada kilomeetrit. See aga, kui see paika peab, peaks ülempiir olema.

Kõrbeelanik teab, kui kasulik see loom talle on. Ta teab, mille pärast ta teda hindab. Ja isegi kõrgina näivale näoilmele on tal seletus: «Allahil on sada nime. Inimene teab neist üheksakümmend üheksa, ainult kaamel teab sajandat.» Kõrbeelanikele pole kaamel hoopiski mitte inetu. Nimetus džamel — ja sellest on kaamel tuletatud — tähendab «kaunitar».

Niisama tähtis kui on kaamel kõrbes reisimiseks, niisama palju vaeva kulub ka tema varustamisele ja reisija mugavuse eest hoolitsemisele. Üks Euroopa teadlane eelmisest sajandist kirjutas kaamelisadula kohta:

«See iste on tegelikult troon, kui ta on armastuse ja taibuga valmistatud, s. t. kui puust alusele on küllaldaselt tallenahku ja tekke laotatud, nii et kõva alust enam ei tunne. Sest häda, kui mingi kõva koht on polsterdamata jäänud või kui ka ainult üks tekk on paigast nihkunud... Niiviisi muutub kaamelisadul pehmeks ja mugavaks istmeks või asemeks, millel võib end mõnesuguse ettevaatusega pöörata ja keerata, kui tahetakse, isegi lugeda ja kirjutada on kaameli rahuliku karkkõnnaku puhul võimalik... Sest lakkamatu edasi-tagasi kiikumisega, mida

looma omapärane astumine põhjustab ning mis selles ratsutamiskunstis algajale võib-olla esialgu merehaiguse taolist vaeva teeb, harjub väga ruttu... Vajalikud reisitarbed on meil mugavalt käepärast: sadula etteotsa on kinnitatud «semsemije», plasku, meie taga ripub «hurg», reisipaun, mis koosneb kahest suurest, keskelt kokkuseotud nahkkotist...»

KUMBIT OTSIMAS

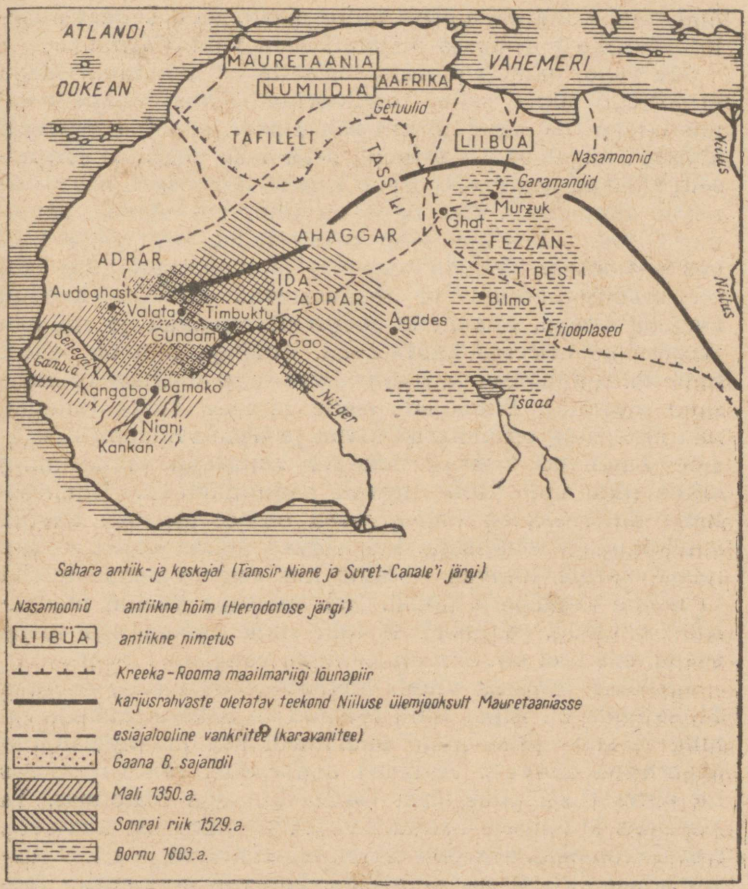
Aastal 678 algas idast suur tormijooks Põhja-Aafrikale. Sõjahüüdega «Allahu akhbar» — «Allah on kõige suurem» — tungisid Muhamedi poolt ühendatud araabia suguharud ka üle Suessi maakitsuse edasi lääne. Juulis 640 oli araabia väepealik Amr vallutanud muistse linna Heliopolise Kairo lähedal. Aastal 678 tungisid prohveti väed edasi Fezzanisse. Kõigest kolmkümmend üheksa aastat pärast seda ületas väepealik Tarik Gibraltari väina. Põhja-Aafrika vallutamine islamile oli selle lühikese aja jooksul juba lõpetatud.

Üksnes vähestes kohtades avaldati vallutajaile vastupanu. Põhja-aafriklased, ammugi juba Rooma roiskunud orjanduslikust korrast tüdinud, nägid islamis ja selle poolt edendatavas feodaalsüsteemis koos oma arvukate üsna demokraatlike institutsioonidega progressi. Nad lootsid sellest endale kasu ning läksid massiliselt Meka kaupmehe Muhamedi poolt loodud uude usku üle.

Kristlik-dogmaatilise «õhtumaa» ja islami «hommikumaa» terav, palju sajandeid kestev vastandlikkus varjas Sahara omamoodi eesriidega. Mis kõrbe ja tema elu kohta teada oli, vajus unustusse. Mis Saharas järgnevatel aastasadadel toimus, seda vaevalt Euroopas tol ajal teada saadi. Sahara — samuti naaberalad — oli keskaegsele Euroopale lihtsalt «barbarite maa».

Kuid Aafrika — ja koos sellega Sahara — elas omaenda elu, mis polnud vähem rahutu kui keskaegsel Euroopal.

Peamiselt kõrbe lõunaserval toimusid suured ja tähtsad sündmused. Kui Heinrich Barth möödunud sajandi keskel Timbuktusse jõudis, oli tal seal võimalus tundma õppida «Tarikh es-Sudanit», ajaloolist teost, mille oli 17. sajandil kirjutanud Abd er-Rahman es-Sadi. Autor oli kasutanud

kõiki kättesaadavaid allikaid ning püüdnud tagantjärele jälgida nii palju kui võimalik Sudaani ajalugu, seega selle Sahara-taguse stepivöötme ajalugu, mida araablased tema rahvastiku tõttu «mustade maaks» (bled es-sudan) nimetasid. Selles raamatus väidetakse, et 4. sajandil olevat «valged» — mõeldud on berbereid — Gaana riigi rajanud. 10. sajandil seevastu — nii palju on kindel — valitses Gaanas mustanahaline dünastia. (Pealegi ei tähenda-

nud nimi «Gaana» algselt mitte maad, vaid selle valitsejat. Aafrika pärimuses nimetati seda riiki Vagaduks.)

See vana, tuhat kuussada aastat tagasi tekkinud Gaana ei asunud mitte sellel territooriumil, kus tänapäevane uus Gaana riik, vaid tublisti põhja pool. Araabia geograaf al-Bekri kirjeldas 11. sajandil selle maa pealinna järgmiselt: «Gaana pealinn koosneb kahest linnaosast, mis paiknevad tasandikul. Üks neist on linn, kus elavad muhameedlased. Selles linnas on kaksteist mošeed, nende hulgas peamošee. Neil on imaamid ja muezzinid ning seal on seadusetundjaid ja teadusemehi. Kõikjal kaevud mageda veega, mis neile joogivett annavad ja millede juures nad aedvilja kasvatavad. Kuninga linn on sellest kuue miili kaugusel ja nimetatakse teda al-Ghabaks (metsane madalik). Elumajad nende linnade vahel liidavad nad ühte ning on ehitatud kivist ja akaatsiapuust. Kuningale kuuluvad loss ja ümarate katustega onnid, ning kõike seda ümbritseb ringvall nagu müür... Kuningalinna ümbruses on ümmargused onnid, metsaga kaetud madalikud ja metsasalu, kus elavad nende nõiad — kes nende usuelu juhivad — ning kus asuvad nende fetišid ja nende kuningate hauad. Neil metsaga kaetud madalikel on vahid, ja keegi ei tohi sinna minna ega teada saada, mis seal on. Siin on kuninga vanglad...»

Al-Bekri jutustus viitab huvitavale asjaolule, et juba 11. sajandil oli islam laialt levinud ka Sahara lõunaserval ning et siin eksisteerisid muhamedi usk ja animistlikud kujutlused kõrvuti. Al-Bekri andis oma reisikirjelduses ka ülevaatliku pildi elust Gaana kuninga õukonnas. Ta kirjeldas kuningate haudu, «vägevaid tiikpuust kupleid», matusekombeid, mis olid täiesti animistlikud ja mille juures nõiad tähtsat osa etendasid. Pidi olema rohkesti fantaasiat, et seda pealinna koos tema metsaste madalikega uuesti üles leida. Ühes vanas araabia jutustuses oli viide, et koht nimega Kumbi olevat Kajamaga riigi pealinn. «Tarikh es-Sudan» omalt poolt märkis Kajamagat Gaana esimese kuningana. Kumbi-nimelisi kohti esineb praegu ainult veel Niigeri käänukohast loode pool piirkonnas, mis kuulub juba kõrbe juurde ja kus metsasaludest ei saa enam juttugi olla.

Aastal 1914 alustas Prantsuse ametnik Bonnel de Mezières esimesi väljakaevamisi ühes kohas kõrbe ja savanni vahelisel siirdealal, mida pärimuses tuntakse

Kumbi nime all. Kuigi täiesti tasasel maal polnud näha mingeid kõrgendikke, oli de Mezières'il õnne. Ta leidis tõendeid selle tühja, veeta paiga asustatuse kohta. Aastal 1939 algasid esimesed süstemaatilised väljakaevamised, mis katkesid Teise maailmasõja ajal, ning 1951. aastaks olid arheoloogid Thomassey ja Mauny lahti kaevanud ühe kaunis suure linna jäänused, mis oli kunagi enda alla võtnud kaks ja pool ruutkilomeetrit ja kus võis elada ligikaudu kolmkümmend tuhat inimest.

Kuna teistest selle piirkonna Kumbidest midagi ei leitud, oli üsna kindel, et Kumbi Saleh oligi Gaana riigi kunagine pealinn. Al-Bekri kirjelduse — näiteks mageda vee kaevudele viitamise — võrdlemine praeguse olukorraga tõendab veel kord Sahara jätkuvat laienemist lõuna poole.

Thomassey ja Mauny leidsid savannipinna alt peale arvukate elumajade ja ühe mošee kaks paleed. Kuigi nende varemeist kulda ega hõbedat ei avastatud, oli siiski rohkesti leide, mis viitasid kõrgetasemelisele tsivilisatsioonile. Lisaks odadele, nugadele, nooleotstele ja raudnaeltele tuli kaevamistel päevalgele suur kogu mitmesuguseid põllutööriistu ning arvukalt klaasist kaaluvihte ja savikaupu, mis olid sisse veetud Vahemere-äärsest piirkonnast.

Kindlasti oli vanaaegsel Gaanal oma eksisteerimise ajal elav kaubavahetus põhjapiirkonnaga. Tema majanduslikult tähtis osa tulenes küll peamiselt tema vahetalitajapositsioonist mustanahalise Aafrika ja berberi-araabia Põhja-Aafrika vahel. Mõlemal, nii põhja- kui ka lõunapiirkonnal, oli huvitavat pakkuda. Ja seepärast toimus ammust ajast peale elav kaubavahetus. Esimene ürikuline teade karavanist, mis teel Gaanasse Sahara läbis, pärineb aastast 734!

8. sajandil nimetasid araabia autorid Gaanat «Kuld-Sudaaniks». On kindel, et antiikse Gaana maa-alal kulda ei esinenud, kuid tõenäoliselt olid gaanalased lõunapoolsemate alade kullaekspordi vaheltkauplejatena enda kätte haaranud. Niigeri ja Ginea lahe vahelises piirkonnas aga oli ja on kulda — praeguse Gaana nimeks oli varem «Kullarannik»! See kullakaubandus eksisteeris kahtlemata juba enne Gaana riigi rajamist. Arvatakse, et Lääne-Aafrika, kus oli küll palju kulda, kuid vähe vaske, vahetas juba väga ammu oma kulda Liibüa vase vastu. Kui

araabia autor al-Husani kirjutab umbes aastast 950, et Fezzanis vahetati kulda vase vastu, viib see märkus meid jällegi teistele jälgedele: Fezzan oli garamantide kodupaik. Nemad ehk võisid selles kaubanduses vahetalitajad olla. Seega omandaks Lhote'i oletatav garamantide karavanitee Niigeri äärde alles oma tõelise tähenduse.

Gaana riigi kuulsuse aegadel polnud siiski peamiseks vahetusartikliks juba mitte enam vask, vaid sool, mida Sahara loodeosas toodeti (ja toodetakse) ning teiste kaupade kõrval Gaanas lõunapiirkonna kulla vastu vahetati. Araabia geograaf Jakut tsiteerib ühte vana aruannet kaubavahetuse kohta Gaana riigiga:

«Kullatolmu maa, kust tuleb puhas kuld, asub Magribi lõunaosas. Kaupmehed reisivad Sijilmassast Gaana-nimelisse linna mustademaa piiri lähedal. Nende kaubakoormad koosnevad soolast, kuusepuu kimpudest, sinistest klaaspärlitest, vasksetest käevõrudest, vasksetest kõrvarõngastest ja pitserisõrmustest, mitte millestki muust, ning nad viivad neist kaubaartikleist raskeid koormaid endaga kaasa. Vett võtavad nad nahklähkrites kaasa berberi lemtumade, see tähendab loorikandjate maalt, joovad seda ja joodavad sellega oma kaameleid; see vesi on aga riknenud ja tervisele kahjulik; niipea kui nad seda joovad, muutub nende tervislik seisund, ning nad haigestuvad, eriti need, kes sellega juba varem harjunud pole, kuni nad tohutute raskuste järel Gaanasse jõuavad. Seal asuvad nad korterisse ja saavad jälle terveks. Siis palkavad nad saatjaks teejuhi ja kannavad erilist hoolt vee kaasavõtmise eest, ning nad võtavad endaga kaasa head vahetajad ja vahetalitajad, et kullatolmu omanikega tehinguid sõlmida. Neil tuleb oma teekonnal kõrbeid läbida, kus vesi kuumade õelate tuulte tõttu nahklähkritest välja aurab, ... ning liiguvad kiirmarsil tohutuid raskusi kannatades, kuni jõuavad kohta, mis neid ja kullatolmu omanikke üksteisest lahutab. Niipea kui nad kohale on jõudnud, taovad nad määratu suuri kaasasolevaid trumme, mida tolles ilmakaares, kus see mustanahaliste liik asub, kuulda võib ... Nood inimesed ei näita end siiski iialgi mitte ühelegi kaupmehele. Niipea kui kaupmehed märkavad, et nad on trumme kuulnud, võtavad nad mainitud kaasatoodud kaubad välja, ning iga kaupmees asetab selle, mis temale kuulub, maha, mille järel nad eemalduvad sellest paigast päevateekonna kaugusele.

Seejärel toovad mustanahalised kullatolmu ja asetavad sellest iga kaubaartikli kõrvale kindla koguse ning eemalduvad. Siis tulevad kaupmehed uuesti ja igaüks võtab nii palju kullatolmu, kui ta oma kauba kõrvalt leiab. Pärast seda, kui nad on trumme põristanud, jätavad nad kaubad maha ja eemalduvad.»

«KLOOSTRIINIMESED»

Gaana tõus langeb perioodile, mil Sahara lõunaserval asuvas piirkonnas rajati arvukalt riike. Need riigid eksisteerisid sageli kõrvuti, püüdsid üksteise suhtes ülekaalu saavutada, elasid läbi tõusu ja languse. Sellal, kui Gaana oma võimsuse tipule rühkis, valmistusid Sudaani tulevased valitsejad kallaletungiks. Praeguse Dahomee põhjaosas elas songa rahvas, kes teistest rahvastest ahistatuna Niigerit mööda aegamisi ülespoole rändas ja 890. aastal Gaosse elama asus. Idas tungisid Tibesti mägismaal elunevate tibbude suguharud edasi lõunasse ja asusid elama Tšaadi järve äärde. Umbes aastal 900 rajasid nad Kanemi kuningriigi, kuhu kuulusid paljud rahvad, kelle valitsevaks dünastiaks olid siiski tibbud.

Nende aastasadade radikaalseim sündmus oli siiski kõige tihedamalt seotud islami usuga. 9. sajandil läksid islami usku üle lemtumad, Mauretaania Adrari mägismaal elunev berberi rändsuguharu, kelle pidevalt loori kandvad mehed karjakasvatusest ja karavanikaubandusest elatusid. Nende käes oli soola- ja kullatransport Gaanast ja Gaanasse. 11. sajandil tegi lemtumade suguharupealik koos oma rahva ülikutega palverännaku Mekasse ning tutvus tagasiteel Tuneesia Kairuanis kuulsa koraaniõpetlasega, kes veenas suguharupealikut selles, et lemtumade usuliseks kasvatamiseks oleks vaja midagi ära teha. Sel eesmärgil rändas koos kojupöörduvate palveränduritega Adrari mägismaale üks Kairuani professori õpilastest. See noor mees, nimega Ibn Jasin, võitis nomaadide hulgas varsti suure lugupidamise. Ta seadis sisse range usulise distsipliini ja jutlustas tagasipöördumist islami algsete käitumiseeskirjade juurde mis aastasadade jooksul olid unustusse jäänud. Rajati kindlustatud laager, midagi kasarmu ja kloostri vahepealset, kus Ibn Jasin koos oma poolehoidjatega elas. Selle kloostri järgi (araabia keeles

«ribat») sai Ibn Jasini liikumine hiljem oma nime: neid nimetati «kloostriinimesteks» — «al morabitun» — mis hiljem parandati ebaõnnestunult almoraviididekseks. Selles kloostris, mis võis asuda kas mõnel saarel Senegali jões või Mauretaania ranniku lähedal, valitsesid ranged kombed: ettekirjutatud palvuste mittepidamist karistati viie kepihoobiga, eksimust usulise keelu vastu kahekümne kepihoobiga.

Lõpuks oli kloostris umbes tuhande mehe ümber, kes olid distsiplineeritud ja sõjaliselt hästi välja õpetatud. Ibn Jasinile näis olevat saabunud aeg, et taastada usu puhtust ka mujal. Ta määras algusest peale tema poolehoidjaks olnud lemtumade pealiku Jahia ibn-Omari komandöriks ning alustas 1042. aastal sõda kahel rindel, põhjas ja lõunas. Sel ajal, kui üks osa tema vägedest läbi Sahara läks, oaaside piirkonnad hõivas, teel kõikjal uusi poolehoidjaid leidis ja lõpuks Marokos valitsevat dünastiat minema kihutama valmistus (hiljem vallutasid almoraviidid ka veel Hispaania), liikus teine osa lõuna poole. Aastal 1057 sai Ibn Jasin ühes lahingus surma. Almoraviidide «peameheks» sai Abu Bekr.

Lõunas leidsid almoraviidid ainult ühe vastase: Gaana riigi. Kui Maroko oli vallutatud, alustas Ibn Jasini järglane Abu Bekr Gaanale otsustava löögi andmist. Aastal 1077 vallutasid tema sõdurid pealinna Kumbi Salehi. Gaana kuningas sunniti islami usku üle minema ja tribuuti maksma. Elanikud, kes ei nõustunud muhamedi usku vastu võtma, tapeti.

Ent Gaana ei jäänud sellesse sõltuvusse kauaks. Üksteist aastat hiljem tekkisid almoraviidide hulgas lahkhelid. Gaana kuningas kasutas soodsat juhust ja taastas maa iseseisvuse. Kuid endist kuulsust ta enam ei saavutanud. Gaana vasallid lõid temast lahku. Selle riigi ajalugu on ähmane. Kas Gaana hukkus 13. või 14. sajandil, pole võimalik kindlaks teha.

Tolleks ajaks oli Gaanale juba tekkinud järglane ja konkurent: Mali riik. See tekkis geograafiliselt rohkem lõuna pool. Ta arenes välja ühest vürstiriigist, mida tõenäoliselt valitsesid Gaana riigi kubernerid, kes segaduste ajal Gaanas iseseisva dünastia moodustasid. Aastasadu kestnud võitluses tugevdasid need kuningad oma võimu ja laiendasid oma mõju, kuni nad 1240. aastal söandasid Gaana pealinna vallutada ja paljaks riisuda. Selle riigi

võimsus oli suurim kuningas Kango Musa ajal, kes valitses aastail 1307—1332. Mali oli nüüd Gaanalt kulla- ja soolakaubanduses suure vahetalitaja osa üle võtnud. Tema valitsuse all oli Timbuktu, mille sada aastat tagasi olid rajanud tuareegid, ja Valata.

Eriti Valata oli pärliks Kango Musa kroonivara hulgas. Oletatavasti olid Gaana põgenikud pärast almoraviidide sõjakäiku selle asula Biru nime all rajanud. Valata oli kiiresti tähtsaks kaubanduskeskuseks arenenud. «Tarikh es-Sudanis» leidub Timbuktu linna kirjeldus, kus on öeldud: «Kõigist maadest tuli siia hulganisti karavane. Jõukad, õpetatud ja usklikud inimesed asusid siia elama. Nad tulid Egiptusest, Augilast, Fezzanist, Ghadamesest, Tuatist, Tafileltist, Sussist ja Bitust...» Bitu — Valata — oli niisiis toimekas, jõukas linn. Ta oli Marokost, Senegalist ja Sudaanist tulevate karavanide ristumispunkt.

Alles palju aastasadu hiljem kaotas Valata oma tähtsuse. Motoriseerimine ja muudatused karavanikaubanduses panid ta lõplikult kiratsema. Veel eelmise sajandi keskpaiku oli Valatas laialdase kuulsusega kõrgem islami kool. Praegu on viieteistkümnest kaevust alles vaid kaks, kaks kolmandikku majadest on varemetes. 19. sajandi algul oli suur osa Valata elanikest välja rännanud ja Nema näol uue keskuse rajanud.

Seega on tänapäeval ainsaks Valata märkimisväärsuseks tema pottseppade töö. Need on oma päristegevuse kõrval loonud omalaadse mänguasja, dar al-adsmatiks kutsutava nukumaja, mis vormitakse toorsavist, kuivatatakse ja värvitakse siis üle. Selle juurde valmistatakse tillukesed täpsetes proportsioonides nukud, loomad ja majasisustus. Need Valata nukumajad vastavad täielikult traditsioonilisele Mauretaania majale, on absoluutselt täpsed mudelid.

KARAVANIKAUBANDUSE KULDSED AASTAD

14. sajandi algul aitas ka Valata omalt poolt kaasa, et Mali kuningad rikkaks ja võimsaks said. Kango Musa sai aga tuntuks kaugel väljaspool oma kodumaa piire, kui ta 1327. aastal — oma valitsemise seitsmeteistkümnendal aastal — palverännaku Mekasse ette võttis. Koos arvuka saatjaskonnaga asus ta oma pealinnast Nianist Niigeri-

ülemjooksul teele põhja poole Saharasse. Ta läks läbi Valata ja külastas seejärel Tuati oaasi. Edasi liikus hiiglaslik karavan tõenäoliselt Uargla kaudu Tripolisse, et rannikut mööda Egiptusesse jõuda ja sealt edasi Meka poole reisida.

Kango Musa demonstreeris sellel teekonnal oma kuningriigi tolleaegsete mõistete järgi peaaegu hindamatut rikkust. Mali käes oli vastupidi Gaanale tõenäoliselt mitte ainult kullakaubandus, vaid ka kullatootmine. Seetõttu võis kuningas endale lubada seesugust kullaga uhkeldamist. Sellel laiakäelisel kulutamisel olid ootamatud majanduslikud tagajärjed: Kairos tingis see Egiptuse kullahinna languse. Araabia kirjameestele aga hakkas helde kuningas kaugest Sudaanist meeldima ja nad külvasid ta üle kiitustega. Kirjanik al-Omari, kes kaksteist aastat pärast Kango Musat Kairosse saabus, pani kirja kairolaste kiidulaulud kuningast ja tõiga, et Musal olevat kaasas olnud kaheksakümmend kuni sada kaamelikoormat kulda.

Mekas sai Kango Musa tuttavaks ühe Andaluusia (seega Hispaania) arhitektiga, kelle ta viis endaga kaasa oma riiki ning kellele ta tegi ülesandeks mošee ehitamise Gaosse Niigeri ääres. See mošee, mille alusmüürid on praegugi veel püsti, oli Sudaanis esimene põletatud tellistest ehitis.

Sada aastat kestis Mali riigi võim, siis alustasid rünnakut songaid, kunagised Gao valitsejad ja Mali vasallid. 14. sajandi lõpuks vabanes Songai sidemetest Maliga. Songai kuningas võttis endale «sonni» tiitli. 18. valitseja sonni Ali ajal, kes valitses aastail 1464—1492, tekkis tõeline Songai riik. Sonni Ali vallutas Timbuktu ja kihutas tuareegid minema. Ta hõivas Dženne linna ja sellega oli Mali tema käes. Samal aastal, kui Columbus Atlandi ookeani ületas ja Ameerika «avastas», alustas valitsemist Ali poeg ning kukutati juba mõne kuu pärast ühe oma isa väejuhi poolt. See võimuanastaja, nimega Mohammed, laiendas veelgi Songai riiki. Ta tungis 1515. aastal edasi Airi ja vallutas Agadese. Nüüd ulatus tema võim Senegalist läänes kuni Airini ja Bornu piirideni idas, ürgmetsade vööndist lõunas kuni kaugele Kesk-Saharasse.

Mohammed jagas oma riigi neljaks asekuningriigiks, seadis sisse regulaarse maksusüsteemi ja moodustas palgaarmee, mis täitis ühtlasi politsei ülesandeid. Ta edendas

põllumajandust, laskis rajada Niigeri äärde niisutussüsteemi, ühtlustas mõõdud ja kaalud ning arendas kaubandust. Lühidalt, ta tegi Songaist tolleaegsetes oludes moodsa riigi.

Ka Songai jõukus rajanes suures osas, nii nagu tema eelkäijatel Gaanal ja Malil, Sahara kaudu kulgeval karavanikaubandusel. Eksisteerisid mitmed ammutuntud karavaniteed läbi kõrbe, nende hulgas vana «garamantide tee» Tripolist Ahaggari kaudu Gaosse. Teine tee — tõenäoliselt samuti väga vana — viis Tindufist Džuffi ja Šeši ergi kaudu Timbuktusse. «Mauride tee», «trik al-beidan», ühendas Timbuktut Trarzaga ja viis edasi Draa vadisse. Seda vana teed mööda kulgeb nüüd Mauretaania kaasaegne autotee.

Uarglast läksid karavaniteed Tanezrufti kaudu lõunasse ja läbi Ahaggari. Mõlemale teele vastavad praegused autoteed. Ent ka Sahara idaosas oli ammutuntud teid. Kolmas niinimetatud garamantide tee viis Gabesest Vahemere ääres Ghadamese ja Ghati kaudu Agadesi, üks teine tee Tripolist Murzuki ja Bilma kaudu Bornusse. Paljud Euroopa 19. sajandi teadlased reisisid veel nendel teedel, ning Prantsuse kindral Leclerc kasutas just neid vanu karavaniteid, kui ta Teise maailmasõja ajal oma armeega Tšaadi järve äärest Põhja-Aafrikasse tungis. Lõpuks oli üks tee veel päris idas. See ühendas Bengasit Kufra ja Abešega; tee põhjapoolne osa on nüüd kaasaegseks autoteeks välja ehitatud.

Palju väiksem tähtsus seevastu oli ida-läänesuunalistel teedel. Need teenisid peaaegu eranditult palverändureid, kes iga aasta Mekasse palverännaku tegid. Tähtsaim oli tee, mis kulges peaaegu täpselt mööda 12. laiuskraadi ja viis Niigeri käänakuga ühel laiusel asuvatest haussa riikidest Niiluseni.

Keskaegne karavanikaubandus oli üsna tulutoov. Araabia kirjanik Ibn Haukal teadis jutustada, et 14. sajandil asus iga aasta Kairost Saharasse teele üks või rohkem karavani kümne või kaheteistkümne tuhande koormakaameliga. Ja veel 19. sajandi esimesel poolel andis kaamelikoorem teekonnal Murzukist Tšaadi järve äärde pärast kõigi ärikulude mahaarvamist kolmsada protsenti kasumit.

Need kolmsada protsenti kasumit saadi muidugi arvukate ohtude ja vahest ka rängade kaotuste hinnaga.

Ameerika kapten James Riley, kes 1800. aasta paiku Mauretaania ranniku lähedal oma laeva kaotas, avaldas pärast kojupöördumist erutava kirjelduse karavanirännakust, millest ta oli vangina osa võtnud. See karavan, teel lõunasse marsruudil, mis ammustest aegadest Timbuktusse viis, koosnes tuhandest mehest ja neljast tuhandest kaamelist, kes olid koormatud igasuguste kaupadega, siidi ja soolaga, tubaka ja relvadega ning veel palju muuga. Pärast kuuajalist rännakut takistas edasiminekut vali liivatorm. Kaks päeva oldi laagris, püüti ennast nii hästi kui võimalik pealetormavate liivapilvede eest kaista. Kui torm vaibus, tehti kindlaks, et kolmsada meest ja kakssada kaamelit polnud tormi üle elanud. Järgnev «pika veeta maa-ala» läbimine põhjustas uuesti saja mehe ja kolmesaja kaameli kaotuse. Viimaks jõuti tähtsa veesaamise kohani. Kuid karavan leidis eest ärakuivanud kaevud. Nüüd käskis karavanijuht kõik kaamelid, välja arvatud kolmsada, ära tappa, «et mehed saaksid juua nende verd ja nende kõhus olevat vett», enne kui järgmise kaevuni jõutakse. Kõik olid selle otsusega päri, kuid keegi polnud nõus oma looma ohverdama ja oma kaupa maha jätma. Tekkis äge mõttevahetus. Kui üks karavanivanematest hakkas lihtsalt kaameleid maha tapma, tekkis võitlus, millest lõpuks kõik osa võtsid. Esimeste hulgas, kes tapluses langesid, oli karavanijuht, koos temaga sai surma kaks- või kolmsada meest ja viissada kaamelit. «Ellujäänud jõid tapetute, loomade ja inimeste, verd,» kirjutab Riley. Lõpuks jõudsid Timbuktusse ainult kakskümmend üks meest ja kaksteist kaamelit.

Riley jutustus võib olla liialdatud, kui ei, siis on kahtlemata tegemist täiesti haruldase äärmusliku juhuga. Ent nii või teisiti läks ohtudele vastu iga karavan, ja ilmselt näis see ennast ära tasuvat. Ibn Haukal teadis jutustada: «Karavanid läksid tavaliselt läbi Magribi [s. t. «lääneosa», mõeldud on selle all Põhja-Aafrika lääneosa; *K. P.*] kuni Sijilmassani, ja seal peatusid inimesed Iraagist, Basra, Kufa ja Bagdadi kaupmehed, kes tavaliselt seda teed kasutasid, võides niiviisi ringi rännata koos oma laste ja kaupadega, kusjuures reisijad on ilma pakkideta ja saavad oma karavanidest alati suurt kaubanduslikku tulu, palju kasu ja piisavalt mugavusi, millele ligilähedasigi võimalusi esineb kaupmeestel islamimaades harva. Nägin Audogastis kohtuakti, milles kirjalikult kohustati

Muhammed ben Abu Sadoni võlga ära tasuma, ja tunnistajad tema vastu tunnistasid, et ta võlgnevat 42 000 dinaari. Al-Muizz on oma valitsusaja kestel tõstnud Sijilmassalt võetavad maksud järk-järgult kuni 400 000 dinaarini, ja nimelt karavanidelt, mis mustade maale suunduvad, võttes kümnist, maamaksu ja aktsiisi Sijilmassas müügile tulevatelt kaamelitelt, veistelt, lammastelt ning kõigelt sellelt, mis sealt välja veetakse . . .»

Sijilmassa oli üks neist kohtadest Sahara põhjaosas, mis õitsvast kaubandusest kasu said. See asus Tafilaletis, tolles oaasidepiirkonnas Atlase mäestiku lõunaserval, mille aedu varustab veega Zizi ued. Sijilmassa rajamisest ei ole midagi teada. Tafilaleti elanikud panid selle ühe «Rooma kindrali» arvele, kes olevat kunagi siia sõjaretke ette võtnud. Ta olevat andnud sellele kohale Sigellum Massae nime, millest hiljem sai Sijilmassa. Nüüdisaegset Sijilmassat aga nimetasid tema elanikud ka Medinet el-Hamraks; selle olevat 757. aastal ehitanud berberid ning see oli 670. aastal rajatud Kairuani järel teine muhameedlik linn Põhja-Aafrikas. See kujunes ühe Põhja-Aafrikas laialt levinud islami sekti karidžiidide vastupanukeskuseks ning oli kolme sajandi kestel kuningriigi pealinn. Sijilmassal oli rahapada, mis tegutses veel pärast almoraviidide poolt vallutamist (1055. a.). Aastal 1315 saavutas linn iseseisvuse. Hästi arenenud kaubanduskeskust ründasid ja purustasid küll 1362. aastal nomaadid, kuid see suutis siiski uuesti toibuda ja oma endise tähtsuse tagasi võita. Ent koos karavanikaubanduse langusega laostus ka Sijilmassa. Kui see 1818. aastal ait attade suguharu poolt laastati, polnud vanast hiilgusest peaaegu mitte midagi järele jäänud. Tafilalet, mis oli olnud kaua aega üksmeelne organism, oli vaenlaste pidevate rünnakute tõttu kaotanud oma sisemise korralduse. Gerhard Rohlfs, kes seda piirkonda 1862. aastal külastas, kirjutas:

«Tafilalet on üks suurimaid oaase kõrbes, seal on ligi 300 kindlustatud küla; elanikud ise kinnitavad, et külasid olevat nii palju kui päevi aastas, see on siiski liialdatud . . . Enamik neist sõdib pidevalt üksteisega, ksuride («linnuste») väravais seisab seepärast nagu meie tsiviliseeritud linnades vaht alaliselt laskevalmis relvaga . . .»

Ent teed, mida mööda aastasadu oli rikkus voolanud, kaubateed, pidid varsti ka teistsuguseid eesmärke teenima. Songai jõukus tekitas kadedust ja ahnust. Sahara põhjaosas kaalutleti, kas poleks tulutoovam kogu kaubandus enda kätte võtta, vaheltkauplemisega tegelevad maad okupeerida.

Maroko sultan Mulai Ahmed al-Mansur, keda nimetati ed-Dehebiks, «Kuldseks», üritas 1581. aastal Taghasa soolakaevandusi oma valdusesse võtta. Mitte kaugel Tuati oaasidest, kujutas Taghasa endast inetut ja igavat kohta, kus Ibn Batuta tegi iseäraliku tähelepaneku, et «tema majad ja mošeed on ehitatud soolaplokkidest, kuna kaamelinahad on katusteks. Seal ei ole üldse puid,» jätkas Ibn Batuta, «vaid ainult liiv. Liivas asub soolakaevandus; kaevamisel leitakse seda suurte kamakatena. Taghasas elavad ainult mesufa suguharu orjad, kes soola kaevavad; nad elatuvad datlitest, mis Draast ja Sijilmassast tuuakse, ning lihast ja jahust, mida mustade maalt sisse veetakse. Valatas saab soolakoorma eest kaheksa kuni kümme mitkalit [ühe mitkali väärtuseks oli kaheksandik untsi kulda; *K. P.*], Mali linnas müüakse seda 20 kuni 30 ja mõnikord isegi 40 mitkali eest. Mustanahalised kasutavad soola vahetuskaubana täpselt niisamuti nagu hõbedat ja kulda; nad lõikavad selle tükkideks ning kasutavad seda ostmisel ja müümisel.»

Juba 1546. aastal oli al-Mansuri isa sultan Mohammed püüdnud Askia Išakit, Songai kuningat, veenda, et see lubaks Taghasal Maroko ülemvalitsuse alla minna. Loomulikult oli Askia keeldunud. Ta vastas veidi jõhkral viisil: saatis kaks tuhat tuareegi sõjameest Draa vadi orgu käsuga see paljaks riisuda. Al-Mansur ei hakanud läbirääkimisi pidama. Ta alustas oma vägedega sõjakäiku, ja allutas Taghasa ilma suurema võitluseta Marokole. Tegelikult oli al-Mansur sellega tõelise Pürrose võidu saavutanud. Mustanahalised orjad, kes soola kaevandasid, olid marokolaste lähenemisel põgenenud. Askia keelas neil tagasipöördumise. Nüüd seisid ihaldatud soolakaevandused kasutult. Soolatootmine oli lakanud.

Niigeri piirkonna elanikele oli Maroko kallaletungil saatuslik tagajärg: soola jäi väheseks. Ent terav puudus andis lõpuks positiivse tulemuse: meeleheitlikul soola

otsimisel avastasid Songai elanikud Taudeni rikkalikud soolalademed, mida ekspluateeritakse tänapäevani. Möödunud sajandi keskel teadis prantsuse maadeuurija Léopold Panet Taudeni kohta jutustada: «Sool esineb seal kihtidena ja ulatub kuni poolteise meetri sügavuseni... See kivisool, mis lõigatakse meetripikkusteks ja kahekümne viie sentimeetri laiusteks plaatideks, on selle maa rahaühik; iga äritehingu juures on ta aluseks. Tavalistel aastatel on nelja plaadi hinnaks kvent kulda, sageli ka kolme plaadi...»

Pärast seda, kui Taudenis oli soolakaevandamist alustatud, otsustas Maroko sultan kõigele välja minna. Ta tahtis Songaile endale kallale tungida. Selle ürituse juhiks määras ta ühe noore õukondlase, eunuhh Judari. Judar oli sinisilmne hispaanlane, pärit Las Cuevasest Granadas, kes oli lapsena marokolaste kätte sattunud ja kuningapalees Marrakešis üles kasvanud. Nüüd nimetati ta pašaks ja talle allutati viie tuhande meheline sõjavägi. Kaks tuhat neist sõdureist moodustasid jalaväe; neist pooled pidid mitte põhja-aafriklased, vaid hispaania renegaadid olema. Ka viissada ratsakütti olid eranditult välismaa palgasõdurid, kellele lisandus poolteist tuhat omamaa ratsanikku.

Sõjaline operatsioon oli kahtlemata väga riskantne. Juba üksi kõrbe läbimine tekitas rohkeid probleeme ja oleks kindlasti raskeid kaotusi põhjustanud. Kui marokolased siiski võitu lootsid, siis ainult oma tehniliselt parema relvastuse pärast. Teati, et Songai sõjamehed olid varustatud vaid «traditsiooniliste» relvadega: oda, mõõga, noole ja vibuga. Judari ekspeditsioonivägi seevastu oli täielikult püssidega varustatud ja juba üksnes see tulejõud andis talle endastmõistetavalt suure ülekaalu.

Neli tuhat sõdurit koos kuuesaja abilise ja tuhande kaameliajajaga asusid teele. Kaasa võeti kaheksa tuhat kaamelit ja tuhat koormahobust. Tohutul hulgal vett tuli transportida selle sõjaväe jaoks guerbades, vastupidavates seestpoolt pigitatud kitsenahast veekottides. Sada kaheksakümmet telki pidid kaamelid kandma; 31 000 naela püssirohtu võeti kaasa, toiduainetest rääkimata.

Judari väeosade eelsalka juhtis Mahmud ben-Zergun, ühe hispaania renegaadi poeg. Ta asus teele just Sahara läbimiseks kõige ebasoodsamal aastaajal. Kuumus oli talumatu ja vett napilt. Mahmud laskis seepärast oma sõdureid öösel marssida ja päeva läbi puhata. Suhteliselt

lühikese ajaga, seitsme nädalaga, jõudis esimene osa Maroko sõjaväest Timbuktusse. Linn vallutati raskusteta. Mahmud mõistis, et võit Songai riigi üle on ainult siis edukas, kui õnnestuks vaenlast edasi jälitada. Ta laskis seepärast kõik puud linna ümbruses maha raiuda, majadelt uksi ja palke ära kiskuda ning paate ja parvi ehitada. Selle «laevastikuga» läks ta Niigerile ja sõitis jõge mööda alla. Bamabi juures piiras ta Songai sõjaväe sisse ja saavutas selle üle võidu. Songai pidi alistuma.

Mahmud nõudis kõigepealt toiduaineid, mida Askia ka kiiresti saatis. Siis kutsus ta kuninga marokolaste laagrisse Maroko sultanile ustavusvannet andma. Kui Askia kohale tuli, tapsid sultani palgasõdurid ta selja tagant. Marokolased määrasid ametisse marioneti, kes sellest ajast peale maad marokolaste asemel valitses.

Judar pöördus rikkaliku saagiga Marokosse tagasi. Inglise kaupmees Thomson, kes tollal Marrakešis viibis, jutustas Judari tagasitulekust: «Kuue päeva eest saabus siia üks Gao ülik, nimega Judar-paša, kelle siinne kuningas oli kümme aastat tagasi saatnud ülalmainitud maad vallutama. Seal kaotasid paljud marokolased elu,» kirjutas Thomson ja jätkas siis: «Ta tõi kaasa kolmkümmend kaamelit, kelle koormaks oli tibar, mis endast puhastamata kulda kujutab, samuti suured koormad pipart, üksarviku sarvi ja üht teatud puuliiki värvalitele, kõik kokku umbes sada kakskümmend kaamelikoormat. Selle kõik kinkis ta kuningale, koos viiekümne hobuse, suure arvu eunuhhide, kääbuste, mees- ja naisorjadega, peale selle viisteist neitsit, Gao kuninga tütart, keda too kuningale liignaisteks saatis. Kõige selle juures kujutletagu, et neil kõigil olid süsimustad juuksed, sest sellel maal muud ei tunta.»

Vanade allikate järgi olevat marokolased Songai riigi vallutamisel kaotanud kakskümmend kolm tuhat meest surnutena, kindlasti liialdatud arv, kui mõelda, et sõjavägi, kes teele asus, oli palju väiksem. Sultan oli küll saaki saanud, kuid sõjakäigu tõeline eesmärk oli saavutamata. Ei õnnestunud tungida ihaldatud kullaleiukohtadeni ning eeskätt tekitas sõda kahju kullakaubandusele. Aastal 1618 loobus sultan seepärast Songai valitsemisest. Palgasõdurid jäid siiski veel pikaks ajaks Niigeri äärsesse piirkonda ja moodustasid ajutiselt omaenda riigi.

Kuigi Sahara soolaleiukohtadel ei ole ammu enam seda tähtsust, mis neil oli keskajal, kuigi soola eest nüüd loomulikult enam kullahinda ei maksta, toodetakse teda Taudenis ka veel 20. sajandil. Enne Teist maailmasõda saadi siin iga aasta 150 000 plaati soola, iga plaat 30 kilogrammi raske, ning tänapäeval toodetakse ikka veel 1800 tonni aastas. Plaadid, 1,3 meetrit pikad ja 5 sentimeetrit paksud, seoti köite abil kokku. Kaamelile laaditi kaks kuni neli plaati, moodustati pikk karavan ning laadung müüdi lõunas maha.

Prantsuse maadeuurija Théodore Monod viibis kolmekümnendatel aastatel Taudenis. Ta kirjeldas soolakaevandusi järgmiselt: «Ühes vanas järvebasseinis, sügavusega mõni meeter, kõrgub aherainekihtidega üksteisest eraldatult rida kivisoolakihte, kust saab täiesti kuivi plaate, mis võib ilma erilise pakkimiseta otse kaamelitele laadida. Punasesse savisse on lõigatud suured neljanurgelised augud, nende põhja aga jääb haisev soolvesi; see hoiab soolakihi pealispinna puhta, mis lõpuks tükeldatakse plaatideks, need tõstetakse üles, puhastatakse liivasest koorikust ja rabedatest osadest, nii et järele jääb ainult sisemine tugev osa. Tööks kaevanduses on vajalikud kolm rauast tööriista: kirka savise pinnase ja kooriku eraldamiseks; kirka plokkide väljalõikamiseks ja kihtide eraldamiseks üksteisest; kirves toorplokkide puhastamiseks ja neile lõpliku kuju andmiseks. Siin töötavad inimesed, kelle saatus ei ole kadestamisväärne, sest tegelikkus ei vasta sõnadele; kuigi sõna «ori» on meie sõnastikust kadunud, kuigi kasutatakse meeldivamaid väljendeid — «sündinud sulased», «mittevabad», «vabatahtlikud» — arenevad maa sotsiaalne struktuur ja eluvajadused seal aeglasemalt kui sõnaraamat...»

Tollal olid Taudenis veel töölisteks praktiliselt vangid. Kuhu võisidki nad põgeneda? Ümberringi oli kõrb. Nad jäid kohale, elasid oma soolasesse maasse kaevatud onnides, seisid haavades jalgadega päeval ja ööl soolvees ning tahusid plaate. Need olid võlaorjad, kes siin pidid oma võlgu tööga tasa tegema, kuus päeva tööd peremehe heaks, siis kaks päeva tööd iseenda ülalpidamiseks ja uuesti kuus päeva peremehele. Peremees määras elutarvete hinnad. Võlg ei saanud kunagi tasa.

Sel ajal kui suure kõrbe lääneosa rahutut elu elas, ei kulgenud sündmused idas hoopiski nii dramaatiliselt.

Tibbu suguharud olid Tibestist lõunasse rännanud ning Tšaadi järve põhjaservale elama asunud. Siin toimus tibbude ajaloos midagi ainulaadset. See omapärane rahvas, kes tolle ajani polnud kunagi ühtset riiki moodustanud, kes suurtesse lahingutesse ei astunud, kellel puudus rahvustunne, kelle ühtsus avaldus lühiajalistes võitlusliitudes üksnes suure välisohu juhtudel, rajas — see on erand, mis reeglit kinnitab — Tšaadi järve äärde riigi. Tibbud asusid siinsete põlisrahvaste etteotsa ja rajasid oma dünastia. See oli 900. aasta paiku. Kuningas Ume, kes arvatavasti valitses 1085. aastast kuni 1097. aastani, läks üle islami usku, ligikaudu samal ajal, kui islam almoraviidide liikumise tõttu ka Lääne-Aafrikas kaugele lõunasse tungis. 12. sajandi lõpul astus vana tibbude dünastia tagasi, kuid ka järgneva Kanemi muhameedliku dünastia ajal säilis tibbude eriline positsioon: dünastia printsid abiellusid eranditult tibbunaistega.

Kanem oli mõnda aega väga suur riik. Temale kuulus Bornu Tšaadi järvest lääne pool ja isegi Kano; põhjas ühendas ta endaga Tibesti mägismaa ning ulatus 1258. aastal isegi Fezzanini. Kanemi kuningas määras Fezzani asevalitsejaks ühe tibbu ning tibbud valitsesid siin kuni 14. sajandini, millal üks Maroko šeriif algul Džermasse tuli ja seejärel Fezzani uue pealinna Murzuki rajas.

Euroopal pidid juba tollal ebamäärased ettekujutused olema, et Aafrika keskosa ei ole lihtsalt tühjus. Juba 16. sajandi kaartidelt võib lugeda hämmastaval hulgal — sageli vigaseid — nimesid Aafrika sisemaal. Bornu asemel on «Borno», Garama on märgitud, samuti Kano. Ei puudu Tombutu (seega Timbuktu); Valata asemel on Galata, Agades on nimetatud ja Gaod asendab «Gago».

Euroopa hakkas Sahara vastu huvi tundma.

EUROOPA SUUR AVANTÜÜR

Eurooplase esimene reis läbi Sahara — kuivõrd see dokumentaalselt tõestatud on — toimus juba 1402. aasta paiku. Prantsuse kaupmehe poeg Anselm d'Ysguier jõudis, kuidas, seda me kahjuks ei tea, Niigeri äärde. Ta elas seal palju aastaid, abiellus Gao tütarlapsega — arvatavasti printsessiga — ja tuli oma kodulinna Toulouse'i tagasi alles 1413. aastal. Koos selle reisiseltskonnaga saabus vähemalt üks iseäralik teade Euroopasse: et Niigeri ääres tuntakse imestusväärselt hästi meditsiini. Nimelt tegutses üks kaasatoodud orjadest, «eunuhh nimega Aben Ali», jutustab kroonika, Toulouse'is edukalt arstina. Tema patsientide hulka kuulus Prantsuse kroonprints Charles, kes tänu Gaost tulnud mehe kunstile haigusest paranes ning kelle Jeanne d'Arc, legendaarne Orléans'i neitsi, hiljem kuningas Charles VII-ndaks kroonis.

Aastast 1447 on meile teada geenualase Antonio Malfante reis. Temast on järele jäänud üks kiri, mille ta saatis Tuati oaasidest. Malfante mainis selles, ta tahtvat karavaniga Tamentitisse minna, seal saavat head äri teha. Muuseas tulevat teatada, et Tuati oaaside elanikkond olevat «peaasjalikult mustanahaline» ja et «kaubandus on juutide käes, kuna tuareegid valitsevad avamaad». Tamentiti kaupmehed olid tollal rikkaimateks inimesteks Saharas. Normaalne kasum nende finants- ja kaubandustehinguilt moodustas vähemalt sada protsenti.

Tamentit on praegu ainult veel midagi Tuati «moraalse pealinna» taolist. Kuni 1492. aastani oli ta aga tõepoolest pealinn. Ühtaegu sai sellest paigast Sahara juutidele teine Jeruusalemm. Tõenäoliselt on esimesed juudid Palestiinast Saharasse rännanud juba foiniiklaste ajal. (Esineb isegi — küsitavaid — spekulatiivseid arutlusi, et Sahara juutide puhul olevat tegemist ühe «iisraeli kaduma läinud suguharu» järeltulijatega.) 6. sajandil e. m. a. toimus intensiivne juutide sisserändamine Kreeka kolooniatesse

Kürenaikas. See juutide sisserändamine nihkus lääne poole, kui Kreeka asumaid hakkasid ahistama liibüalased ja need lõpuks 2. sajandil lagunesid. Nii jõudiski osa neist juutidest Tuatisse, kuna teised liikusid Airi mägismaa kaudu lõunasse ja jäid elama Senegali äärde, kus nad enam-vähem segunesid sealse rahvastikuga. Kuigi Sahara juudid teadsid oma esivanemaid kuni Mooseseni, ei ole tänapäevani kindel, kas nad rändasid sisse Palestiinast või olid nad juudi usku üle läinud Sahara elanikud. Tuati juudid pidid igatahes enamikus juudi usku üle läinud berberid olema. Selle poolt räägib muuseas asjaolu, et Sahara juutide tüüp ei erine välistelt tunnustelt üldse mitte berberi tüübist ning et nende käibekeeleks on berberi (viimasel ajal ka araabia) dialektid. Mehed ja üle viieteistkümne aasta vanused poisid valdavad ka heebrea keelt, millest on saanud midagi rituaalse salakeele taolist ja mida kasutatakse ainult usutalitustel.

Juutide koloonia Tuatis elas aastasadu tihedates sidemetes oma ümbruskonnaga. Juudid ei olnud üksnes kaupmehed, vaid ka põllumehed. Ka nemad ehitasid arteesia kaevusid ja rajasid niisutusseadmeid. Eriti silmapaistvad olid nende võimed käsitöös. Möödunud sajandi lõpul oli aga Saharas ka veel juudi rändsuguharusid.

Tuati juutidele kujunes 15. sajandi lõpp erakordseks. See oli aeg, mil Hispaania ristiusku kuningad Ibeeria poolsaare vallutamise lõpule viisid, mil tuhanded hispaania muhameedlased inkvisitsiooni eest Põhja-Aafrikasse põgenesid ning siia elama asuda kavatsesid. Tulemuseks oli niihästi teatud pinevus kui ka tõeline majanduskriis Põhja-Aafrikas. Üks võimumeestest Marokos, al-Merilli, keda oli ristiusu pealetungi tõttu vallutanud misjonäritöö ind, tahtis Sahara juute sundida oma usust lahti ütlema. Kõigepealt kohtas ta vastuseisu Tuatis. Tamentiti islami kaadi al-Asmuni püüdis isegi kõigi Põhja-Aafrika islami kirjatundjate põhimõttelist otsust juutide kasuks saavutada, kuid ta ei suutnud takistada, et 1492. aastal Tamentitis juudivastane aktsioon tekkis, mida üldiselt pogrommiks nimetatakse. Prantsuse geograaf ja ajaloolane E. F. Gautier arvab siiski: «1492. aasta sündmused ei olnud lihtsalt mõnede juutide mahanottimine, pigem oli see ühe rahva massiline usuvahetus.»

Need juudid, kes tahtsid jääda oma endisesse usku, rändasid välja ja asusid elama Msaabi. Ent Tamentitit nad

ei unustanud. Veel sada aastat tagasi lõpetasid Ghardaia oaasi juudid paastuaja alguspalvuse sõnadega: «... ja et me järgmisel aastal võiksime Tamentitisse tagasi minna» — selle asemel et kasutada traditsioonilisi sõnu soovi kohta tagasi pöörduda Jeruusalemma.

Tänapäeval vaevalt enam Alžeeria Saharas juute on. Prantsusmaa «jaga ja valitse» poliitika tulemuseks oli 19. sajandi lõpul seadus, mis andis Alžeeria juutidele erinevalt nende muhameedlastest kaasmaalastest täieliku Prantsuse kodakondsuse. Juudi vähemusrahvus ühines vähehaaval Alžeeria prantslastest vähemikuga. Ta lükkas Alžeeria vabastussõja ajal oma enamikus tagasi Alžeeria Vabastusrinde ettepaneku ühiseks võitluseks ning eelistas 1962. aastal koos prantslastega maalt lahkuda, enamik Prantsusmaale, väiksem osa ka Iisraeli.

MUNGO PARK OTSIB TIMBUKTUT

15. sajandi esimesel poolel olid portugallased hakanud Aafrika Atlandi-rannikule elama asuma. Nüüd saadi Euroopas suurest kõrbest juba rohkem teada. Oma «Mööda Aafrika rannikuid kuni Rio Grandeni aastal 1455 toimunud matka kirjelduses» kirjutas Aluise da Cada Mosto:

«Lõuna pool Gibraltari väina on näha rannik, barbaarne rannik, Kap Cantinist alates asustamata; sealt kuni Kap Blanconi ulatub liivane ja paljas ala, mida barbaarsest rannikust eraldavad põhjaranniku mäed ja mida tema elanikud Saraks nimetavad. Oma lõunaserval puutub see kokku mustade maaga ja pikuti ulatub ta mitte vähem kui viiekümne või kuuekümne päevateekonna kaugusele. See kõrb ulatub ookeanini. Ta on kaetud valge liivaga, on väga kuiv ja väga üksluine, ja maa on väga madal, ja näib üheainsa tasandikuna kuni Kap Blanconi, mis oma nime on saanud valgelt liivalt, kus ei näe mitte ühtki puud ega mitte ühtki taime.»

Prantsuse maadeuurija Le Maire, kes külastas ümmarguselt kakssada aastat hiljem Senegali ja Gambiat, ei teatanud oma 1695. aastal Pariisis avaldatud reisikirjelduses samuti mitte midagi oluliselt uut:

«Kap Cantinist kuni Kap Blancini on kolmsada miili tasast ja liivast maad. Vanaaja inimesed nimetasid seda

maad Liibüa kõrbeks, araablased aga nimetavad seda Saraks või Zoaraks. Täiesti viljakandmatu rannik on täiesti asustamata... Idast läände, nii kaugele kui kõrb ulatub, on see hobuse seljas mitte vähem kui viiekümne päevaga läbitav. Seda teel, mida mööda karavanid Fesist Timbuktusse, Mellisse, Bornusse ja teistele neegrite maadele lähevad...»

Aastaga 1448 dateeritakse intensiivse orjakaubanduse algust Senegali jõe piirkonnas. Tol ajal kujunesid välja ka regulaarsed kaubanduslikud suhted Sahara oaasi Vadaniga. Kaubanduspartnereiks olid küll peamiselt tuareegid, kes orje hankisid ja nende eest vahetuskaubana hobuseid, siidi ja relvi said.

Firenze Portinari kaubamaja läkitas Benedetto Dei nimelise kaupmehe Timbuktusse. Dei asutas seal 1470. aastal riidekaupluse, kuhu riiet veeti Lombardiast. Kuna Portinari kaubamajal olid osakonnad ka Aafrika põhjarannikul, võib arvata, et Dei reisis risti läbi Sahara, mööda põlist kaubandusteed. Lõpuks ilmus 1483. aastal Timbuktusse isegi Portugali kuninga ametlik saatkond. Seesugused reisid ja nende tulemused pidid siiski hoopis ununenud olema, sest ega muidu poleks mõnisada aastat hiljem alustatud võidujooksu, kellel esimese eurooplasena õnnestub Timbuktusse jõuda.

Kui hispaanlased ja portugallased olid piirdunud eeskätt rannikualade hõivamisega, siis Inglismaal suurenes mõnede inimeste auahnus veelgi. 9. juunil 1788 asutati Londonis «Sise-Aafrika Avastamise Edendamise Selts». Just selle seltsi ülesandel asus 1795. aastal teele arst Mungo Park, et Niigeri kulgu uurida. Ta asus teele lõunast, Gambia jõe suudmest. Kirjeldamatute pingutustega jõudis ta Niigerini, kuid ihaldatud Timbuktuni mitte. Ka teisel reisil 1805. aastal ei pääsenud Mungo Park Timbuktusse. Seekord jõudis inglane Bamako lähedal Niigeri äärde ning sõitis paadiga jõge mööda allapoole, kavatsedes uurida jõe seni veel tundmatut osa. Ent sellel reisil ta uppus.

Mungo Park sattus oma esimesel reisil ühe mauride suguharu kätte vangi. Võõrast sissetungijat ei koheldud kuigi sõbralikult, jah, aeg-ajalt pidi ta taluma igasuguseid alandavaid intriige. Sellele vaatamata andis Park sellelt reisilt tagasituleku järel Euroopas veel vähe tuntud mauridest päris objektiivse kirjelduse. Ta kirjutas:

«Need rahvad on jagunenud väikestesse suguharudesse. Iga suguharu juhil on absoluutne võim grupi üle, ilma et nad kõik üht ühist suverääni tunnustaksid. Igasugune erinevus valitseja ja tema alluvate vahel näib normaalses igapäevases elus puuduvat; kuningas ja tema kaameliajaja söövad ühise laua ääres ja magavad ühes voodis. Need suguharud, kes alaliselt maa keskosas elavad, ei hooli põllutööst. Nad saavad neegritelt vajaliku vilja ja ka kõik teised elamiseks vajalikud asjad, isegi oma majad. Nad maksavad tavaliselt soolaga, sest neile kuuluvad suure kõrbe soolakaevandused.»

Kümme tuhat franki oli Prantsuse Geograafiaselts sellele auhinnaks välja pannud, kellel esimesena õnnestub Timbuktusse jõuda. Euroopas tunti mitusada aastat vanu teateid linna kohta Niigeri ääres; ei aimatud, et linn oli ammu oma tähtsuse kaotanud, ja loodeti tema taasavastamisest erakordseid tulemusi.

Mees aga, kes tõepoolest oli Timbuktus käinud, seda auhinda ei saanud. Muidugi ei olnud Ameerika meremeest Robert Adamsit teadusehimu Sise-Aafrikasse ajanud. Lihtsalt tema ebaõnn oli, et ta laev oli randunud Mauretaania rannikul ning maurid olid ta orjana oma retkedel läbi kõrbe endaga kaasa viinud. Kui maurid läksid lõunasse orjajahile, võtsid nad Adamsi kaasa. Ja kui nad lõksu langesid, võeti ka Adams nendega koos kinni ning viidi Timbuktusse, kus ta mõnda aega vangina elas. Pärast Adamsi kojutulekut, kes vangist vabanemise järel koos oma mauridest isandatega Taudeni kaudu jälle põhja jõudis ja kelle üks Inglise konsul Maroko Mogadoris vabaks ostis, nägid Aafrika Assotsiatsiooni auväärsed härrad palju vaeva, et kooliharidusega kirjaoskamatult Timbuktu ja Sahara kohta täpseid andmeid saada. Mis nad kuulsid, äratas neis kahtlust:

«Läksime üle liivase lagendiku ja nägime trobikonda savionne, mis olid hagudega läbipõimitud saviga kaetud... Majad ei olnud kuigi kõrged. Ma ei näinud ühtki kauplust ega ka laiu tänavaid nagu siin Londonis. Seal ei olnud ka kirikuid, ja kuivõrd ma näha võisin, ka mitte ühtki kaevu.» See ei olnud hoopiski mitte kooskõlas seniste kujutlustega Timbuktust...

Kahjuks ei saanud šotlane Alexander Gordon Laing, kes reisis valitsuse ülesandel, Adamsi jutustusi ei kinnitada ega ümber lükata. Ta jõudis küll Timbuktusse, kuid

mitte tagasi kodumaale. Aastal 1826 oli ta Tripolist teele läinud, mööda «garamantide teed». Ta läbis Ghadamese ja jõudis viimaks linna Niigeri ääres. Ent teda peeti spiooniks ja tagasiteel tapeti ta Arauanis. Kõik tema ülestähendused läksid kaduma.

Niiviisi sai prantslasest René Caillіést pretendent väljapandud auhinnale. Ilma rahalise toetuseta ja ilma teadusalaste eelteadmisteta püüdis Caillié oma lapsepõlveunistust teoks teha — Timbuktut näha. Aafrika lääneranniku pani ta maskeerimiseks selga prantslaste poolt röövitud egiptlase riided ja asus teele. See oli aprillis 1827. aastal. Teel olles mõtles ta välja oma legendi; tema ja ta kaaslaste fantaasia tegi Caillіést šeriifi, prohveti järeltulija. Nii jõudis ta Niigeri äärde.

Caillіél, kes Aafrika iseärasusi ei tundnud, ei vedanud. Ta sattus sinna just vihmaperioodil. Metsad lõuna pool Niigeri käänakut nõretasid niiskusest, maapind muutus sooks. Matkaja haigestus. Ta vaevles palaviku käes. Alles detsembris, kui vihm lakkas, paranes ta, võis sõbralike võõrustajatega mandingo rahva hulgast hüvasti jätta ja edasi rännata. Paadiga jõudis ta lõpuks Timbuktuni. 20. aprillil 1828 oli linn tema ees.

Juba 4. mail 1828 lahkus René Caillié jälle Timbuktust. Koos ühe karavaniga rändas ta põhja poole, risti läbi Sahara, jõudis pärast paljusid raskusi Tangerisse ja lõpuks Pariisi, et kümme tuhat franki vastu võtta.

KÕRBEMENÜÜ

Kõmu tekitanud katsete kõrval Timbuktusse jõuda olid Ida-Sahara uurimisel saadud tulemused päris varju jäänud, kuigi siin saavutatu polnud vähem tähtis. Inglaste ülesandel oli üks noor sakslane, Friedrich Hornemann, ennast kõrbega sidunud. Aastal 1796 oli tollal kahekümne nelja aastane hildesheimlane Aafrika Assotsiatsiooni teenistusse astunud, kes tegi talle ülesandeks Niiluse probleemi selgitamise. Herodotose eksituse tõttu usuti ikka veel, et Niiger olevat Niiluse lisajõgi. Niisiis pidi Hornemann läbi Sahara Niigerini tungima.

Kõigepealt aga kogus Hornemann oma esimesel reisil kogemusi. Ta riietas enese muhameedlasest kaupmeheks ja ühines karavaniga, mis Fezzanis asuvasse Murzukki

suundus. Seejuures läbis Hornemann inglase Browne'i järel teise eurooplasena Siva oaasi ja möödus ka juba Herodotose poolt mainitud Audžilast. Hornemanni kaudu saadi viimaks natuke täpsemalt teada, kuidas kõrbes reisitakse. Kirjas Aafrika Assotsiatsiooni sekretärile Londonis ta kirjutas: «Jutustan seepärast pisut viisist, kuidas araablane end kõrbereisiks neis piirkondades varustab ja kuidas ta endale toiduaineid valmis seab. Kõik, mis tal sellisel reisil kaasas on, koosneb jahust, kuskusest, sibulatest, datlitest, lambarasvast ja õlist või võist. Jõukamad reisijad lisavad veel veidi kuivikuid ja mõnikord väheke kuivatatud liha.

Niipea kui pakid on maha pandud, korjavad kaameliajajad ja orjad puid ning võtavad kolm kivi, mis nad liivasse kaevatud augu ümber seavad, kus süüdatakse tuli. Seejärel asetatakse sinna peale veega täidetud vaskkatel ja peetakse aru, enne kui vesi keema hakkab, mida toiduks valmistada. Kõige tavalisemaks roaks on *hasside*, paks jahupuder, mis suurtes, tegelikult kaamelite jootmiseks ette nähtud vaskkaussides laualeandmisel valatakse üle kuivatatud ja pulbriks hõõrutud *monachie*'st valmistatud kastmega. Või siis sõtkutakse pehme taigen, tehakse sellest väikesed koogid ja visatakse need keeva vette, saades tihked jahuklimbid, mida müotadeks nimetatakse. Keedetakse küll ka vähesel hulgal kuivatatud liha ja lambarasva koos peeneks hakitud sibulatega ning selle lahja supi sisse, mida aga pipra ja soolaga rikkalikult vürtsitatakse, murendatakse veidi kuivikuid. Liha viskab peremees üksnes enda jaoks potti; sest mitte keegi teistest seda ei saa.»

Friedrich Hornemann oli juba sellel esimesel reisil, mis teda lõpuks Murzukist Tripolisse viis, nende karavaniinimeste vaenulikkust mitmel korral tunda saanud, kes arvasid temas eurooplase ära tundvat. Varem ei olnud eurooplasi keegi tülitanud, kui nad läbi Sahara reisima läksid — nagu kaupmehed Firenzest —, nüüd aga torkas Euroopa algav ekspansioon Põhja-Aafrikas silma. Aafrika ranniku juures oli esinenud merelahinguid, Napoleon valmistus Egiptust vallutama. Euroopas hakati potentsiaalset vaenlast nägema.

Aastal 1800 alustas Hornemann oma suurt reisi, mis pidi teda Niigeri ja Niiluse oletatava ühinemiskohani viima. Ta reisis kõigepealt Murzukki ja sealt edasi Bornu

suunas. Viimast korda kuuldi temast Murzukist. Tublisti hiljem tehti kindlaks, et tal oli õnnestunud kõrbest läbi minna, et ta oli jõudnud Sokotosse Sahara lõunaserval (praeguses Nigeerias) ning seal düsenteeriasse surnud. On täiesti mõeldav, et Hornemann ka esimese eurooplasena Tšaadi järveni jõudis.

Kuna Hornemann ei saanud oma avastustest aru anda, saadeti 1822. aastal välja uus ekspeditsioon samal eesmärgil. Briti major Denham oli selle rühma juht, kuhu kuulusid leitnant Hugh Clapperton ja dr. Oudney. Rühm läks 1821. aastal teele Tripolist ja valis sama marsruudi mis Hornemanngi. See ekspeditsioon oli, kuigi Clapperton sellelt tagasi ei tulnud, täiesti edukas. Märkimisväärne oli kõigepealt asjaolu, et ta läbis kõrbe ühegi vahejuhtumita. («Näib, et Kesk-Sahara idaosa,» järeldati hiljem, «oli tol ajal ebahariliku poliitilise stabiilsuse staadiumis.») Tähelepanuväärne on ka, et reisijad tulid nii nagu paljud enne ja pärast neid kõrbereisi raskustega hästi toime. Loetagu võrdluseks järgnevat Sahara ekspeditsiooni kirjeldust meie sajandi kolmekümnendatel aastatel:

«Arkwrighti laager oli elav näide briti jõukusest. Liikuv lühilainesaatja koos mootorajamiga ja komandandi kummivann polnud kaugeltki mitte ainsad väärisasjad. Kõik telgid olid kõrged ja ruumikad, varustatud kahekordse katusega päikesekiirguse vastu ja eeskujulike reguleeritavate õhustusseadmetega ... Köögis särasid läikimahõõrutud alumiiniumnõud ja vaskkastrulid ...»

Kui silmas pidada, et ka veel tänapäeval jäävad hästivarustatud reisijad Saharas reisiraskustele alla, alles siis on olemas õige mõõdupuu nende möödunud sajandi maadeuurijate saavutuste õigeks hindamiseks.

JÄRV SAHARA SERVAL

Kolm inglast jõudsid lõpuks õnnelikult Tšaadi järve äärde. Esimeste eurooplastena seisid nad tema kaldal. Clapperton läks varsti uuesti teele, et kaugemal lääne pool Sokotoni jõuda, kus ta — nagu enne teda Hornemann — «salakavalasse palavikku» suri, Oudney ja Denham aga võtsid ette Tšaadi järve täpsema uurimise.

Denham kirjutas hiljem: «Minu süda lõi seda nähes tugevamini, sest ma uskusin selle järve olevat meie uurimistöö peaobjekti võtmeks.»

Inglased ei leidnud Tšaadi järve ääres seda, mida nad otsisid: ühendust Niiluse ja Niigeri vahel. Ent vana teesi ümberlükkamine oli küllaldane tulemus. Tšaadi järv pakkus lõpuks mitte ainult neile, vaid ka arvukaile uurijaile pärast neid teaduslikuks tööks küllalt ainet. Selle, vihmaperioodil kuni 22 000 ruutkilomeetri suuruse järve geoloogilist ajalugu kirjeldatakse tänapäeval järgmiselt: umbes neoliitikumi ajal voolas vesi lõunapoolsetelt ürgmetsade aladelt läbimurde tagajärjel sellesse piirkonda, kus kõrgusid ikka veel tertsiaariaegsed luited. Vesi tegi selle piirkonna ühetasaseks; tekkisid suured Bornu, Bagirmi, Vadai ja Kanemi tasandikud. Tollal pidi Tšaadi järve pind olema tänapäevasega võrreldes mitu korda suurem. Siit voolas vesi tõenäoliselt praeguse Bahr el-Ghazali madaliku kaudu Bodele nõkku. See jõgi ja «Ürg-Tšaad» oma täies ulatuses langesid seejärel tõenäoliselt Sahara järjest suureneva kuivenemise ohvriks.

Nimetus «Tšaadi järv» on loomulikult mõnevõrra eksitav — lõpuks on praegu tegemist pigemini suure sooga. Selle keskmiseks sügavuseks on poolteist meetrit, ainult üksikutes kohtades ulatub see nelja meetrini. Järve pindala muutub pidevalt; vihmaperioodil ei muutu see mitte sügavamaks, vaid suuremaks, ja nimelt kohe tuhandete ruutkilomeetrite võrra. Suur auramine kuival perioodil kahandab seda taas tublisti. Lõunast voolavad jõed toovad lisaks kõigele kaasa ka veel suurel hulgal liiva, mis sadestub järve lõunaservale. Siin tekib uus maa. Niiviisi rändab järv aegamööda kirdesse, kõrbe poole, mis omakorda lõuna poole liigub. Juba puutuvad Tšaadi põhjaserval teineteisega kokku vesi ja liivaluited. Seal on maaks üleminek vaevalt märgatav. Järves on saared, mis muutuvad suuremaks, arvukamateks, varsti võib leida ainult veel väikseid kanaleid. Need «saared» on aga liivaluited, mis jalgupidi vees seisavad.

Heinrich Barth andis ereda kirjelduse sellest, kuidas reisija omal ajal Tšaadi järve nägi: «Pärast umbes neljakilomeetrilist ratsutamist mööda puudeta ja elutut rohumaad astusime soisele pinnale, ja varsti tõusis vesi meile sadulas põlvini. Peagi võisin sadulast kummardudes suuga vett kätte saada ning veenduda, et see on täiesti mage ja

et see on eelarvamusel rajanev oletus, kui Euroopas kinnitatakse, et Tšaadi vesi pidavat olema soolane, sest tal polevat äravoolu.» Barthi tähelepanek oli õige. Tänapäeval arvatakse, et Tšaadi järvel on maa-alused äravoolukohad, mis tagavad vajaliku drenaaži ning takistavad järve muutumist soolaseks.

Tol ajal muide olid Tšaadi järv ja tema ümbruskond loomade paradiis, mis tuletas meelde toda perioodi, kui Sahara ei olnud veel kuivaks muutunud. Gustav Nachtigal kirjutas pärast oma reisi Tšaadi äärde: «Loendamatud veelinnud otsisid endale toitu ning küla lähedal seisis elevant, kes oma janu kustutas ja oma vägevat keha üle pritsis. Kui ma järve äärde tõttasin, vallatlesid kaks- kuni kolmkümmend jõehobu vees.»

Nii kuidas Tšaadi järv seda vana faunat alal hoidis (kuni Euroopa suurulukikütid ka siia ilmusid), mis võis kunagi Saharas laialdaselt eksisteerinud olla, nii on ka järve ümbruskond täis varase inimasustuse tunnismärke. Viimastel aastatel on siin kahekümnest leiukohast saadud umbes kaksteist tuhat endisaegse tsivilisatsiooni eset. Need näitavad, et siin tunti pronksivalu ja omati kõrgetasemelist keraamikat. Kujukesed, ehted, maskeeritud tantsijate, muinasjutuliste olendite ja loomade figuurid vihjavad kindlale seosele niihästi Niiluse oru kui ka Lääne-Aafrika iidse kultuuriga. Poleks mitte midagi imeks panna, kui maa Tšaadi järve ümber, mis oli ju 10. sajandist peale tugeva riigi (Bornu ja Kanem) keskus, oleks etendanud ka varematel aegadel Aafrika erinevate kultuuride vahel tähtsat vahendaja osa.

JANU VAIMUDE MÄEL

Clappertoni, Oudney ja Denhami ekspeditsiooni järel jõudis järgmise eurooplasena Tšaadi järve äärde Heinrich Barth. Barth oli sündinud 1821. aastal Hamburgis, oli õppinud muinasteadust ja filoloogiat ning seejärel hakanud tegelema geograafiaga. Kahekümne nelja aastasena rändas ta läbi Vahemere-äärsed maad; kahekümne kaheksa aastaselt ühines ta Tripolis Inglise ekspeditsiooniga, kelle ülesandeks oli kaubandussuhete loomine Sudaani maadega. Selle ekspeditsiooniga, mida juhtis inglane James Richardson, oli ühinenud ka hamburglane Adolf Over-

weg. Ekspeditsioon asus 23. märtsil 1850 Tripolist teele ja läks kõigepealt Murzukki, suundus siit Ghati poole ning liikus läbi Airi mägismaa.

Barthi eeliseks teiste uurijatega võrreldes oli tema kohusetundlikkus. Kohusetundlikkus uurimistöös — mis talle nii mõnigi kord peaaegu saatuslikuks pidi saama — ja kohusetundlikkus kõigi vaatlusandmete ülesmärkimises. Mõlema kohta üks näide Airist:

«14. juulil,» nii kirjutas Barth, «liikusime me lõuna suunas piki laia, paljast Tanesofi orgu. Meie silmade ees oli kogu aeg salapärase Idineni mäe kummalise kujuga hari. Tuareegid usuvad tõemeeli, et mägi olevat vaimude asukoht ning peavad seetõttu sellele tõusmist pühaduse teotamiseks. Sellest hoolimata, võib-olla veelgi rohkem meie Ghati-sõprade hoiatuste tõttu, kes meid tagasi hoida tahtsid, otsustasime meie, Overweg ja mina, mäge uurida ja selle otsa ronida.»

Barth asus viimaks üksinda teele selle saladusega ümbritsetud mäetipu poole: «Alguses läks kõik hästi, kuigi tee, mis kõigepealt üle liivaküngaste ja seejärel üle suure ja palja, mustade ränikividega kaetud tasandiku viis, oli äärmiselt raske. Täiesti jõuetuna jõudsin ma lõpuks kitsale müüriga sarnanevale harjale kõrgel hobuserauakujuliselt kõverduval mäeseljal. Pettunult, väsinult ja kartlikult vaatasin ringi. Kell oli juba 10; mul puudus vähimgi kaitse järjest põletavamaks muutuvate päikesekiirte vastu, sellele vaatamata olin ma sunnitud oma kõrges vaatluspaigas maha heitma; ent puhkus ilma varju ja toiduta ei kosutanud. Jõuetus ei lubanud mul tükikest kuivikut või datlit ära süüa ning veetagavara nappuse tõttu võisin ma oma kõrvetavat janu ainult puudulikult vaigistada. Laskusin uuesti alla tühja kuristikku, et seda mööda tasandikule jõuda ja kaevu üles otsida. Kuumus oli kohutav ning janust piinatuna jõin ühekorraga ära kogu napi veetagavara, mis mul veel oli. Tundsin siiski varsti, et palja vee joomine ei olnud mind põrmugi tugevdanud. Olin varsti täiesti jõuetu. Istusin maha, minu ees vaade avarale orule. Ikka veel lootsin, et meie karavan ilmub peatselt nähtavale, ja ühel silmapilgul uskusin ma taamal kaamelite rodu möödumas nägevat. Ent see oli silmapete . . .»

Pikkamööda lähenes õhtu. Barth asus jõuetult ikka veel samas kohas. Ta tahtis tuld süüdata, et oma kaaslastele

märku anda. Ent tal ei olnud enam niigi palju jõudu, et veidi puid korjata.

«Pärast kahetunnilist puhkamist,» kirjutas Barth edasi, «kui oli päris pimedaks muutunud, tõusin üles ja vaatasin ümber. Kirjeldamatu rõõmuga märkasin ma kagu suunas, all orus, suurt tuld. See oli tõepoolest mind otsivate sõprade märgutuli. Ennast sirgu ajades tulistasin püstolist. Kuulatasin, kuulatasin kaua. Kõik jäi surmvaikseks. Pärast pikka pausi tulistasin teist korda, kuid ka nüüd ei tulnud vastust. Oma saatusele alistunult heitsin uuesti maha.»

Koitis uus päev. Barth lamas ikka veel samas kohas. Päike tõusis järjest kõrgemale ning kõrvetas ikka ja jälle teadvust kaotavat matkajat.

«Alles siis, kui päike mäe taha vajus, tulin ma uuesti teadvusele. Ajasin enese vaevaliselt üles, et veel üht nõrka, nukrat pilku üle lagendiku heita. Siis kostis äkki kaameli kisa mu kõrvu — ilusaim heli, mida ma eales olen kuulnud! Upitasin end pisut maast lahti ja nägin päris lähedal tuareegi, kes tähelepanelikult ringi vaadates pikkamööda eemale ratsutas. Mul oli veel nii palju jõudu, et nõrga häälega «aman, aman» («vett, vett») hüüda . . .»

Heinrich Barth toibus kiiresti selle seikluse vintsutustest. Ekspeditsioon jätkas oma reisi ning suundus Tintellusti kaudu lõunasse. Barth aga tegi kõrvalepõike Agadesesse.

Ka seda asulat ähvardas pidevalt lõunasse nihkuv Sahara. Mõne aasta eest pages osa tema elanikest Nigeeriasse. Sokotos kõrbe lõunaserval teatasid põgenikud, et liivatorm olevat kogu asula enda alla matnud. Nüüd on võib-olla vahepeal püütud ärapühitud Agadest uuesti ellu äratada. Nii hõlpsasti saharalased alla ei anna. Ent Agadest iseloomustab aastasadu pidurdamatu allakäik.

Kohusetundlik Barth püüdis oma lühiajalise Agadeses viibimise kestel nii palju kui võimalik linna ajalugu tundma õppida. Ta sai teada, et Agades olevat rajatud 15. sajandi keskpaiku (mis ühtib araabia maadeuurija Leo Africanuse andmetega, kes pärast külastust 1526. aastal teatas, et Agades olevat «päris uus linn»). Aastal 1515 oli seejärel linna vallutanud Sonrai valitseja Mohammed Ali. Ta olevat minema kihutanud need viis berberi suguharu, kes olid rajanud selle asula karavanikaubanduse vahejaamaks. Barth tegi seal viibides muuseas kindlaks,

et Agadeses rääkisid inimesed tugevasti berberi keelest mõjustatud sonrai murret. Järgnevalt linna täpne kirjeldus, nii nagu Barth seda nägi:

«Agadese linn asub tasasel lagendikul, kus on vaid väikseid rähast ja risust tekkinud künkaid; joonest, mille moodustavad majade lamedad terrassid, paistab peale ligikaudu 50 kahekorruselise maja silma ainult mesalladže kõrge torn... Elanike arvuks, orjad loomulikult kaasa arvatud, hindan ma umbes 7000. Üldiselt jätab Agades laastatud linna mulje; kõikjal näeb kadunud hiilguse jälgi. Isegi kõige tähtsamas linnaosas, linna keskuses, on enamik elumaju varemetes, kunagisest suurest arvust inimestest on vaid vähesed alles; lagunenud müüride sakmetel turuplatside ümber istuvad näljased raisakotkad, varitsedes ja valmis iga jäätme peale alla sööstma.»

Barth tegi kindlaks, et kaubandus teeb Agadeses ilmselt vähikäiku. Ja eriti tähelepanuväärsena paistis talle see, et «turul ei ole käibel mitte mingisugust raha», vaid et kaupade turuväärtust väljendati teistes kaupades. See asjaolu oli võib-olla kõige parem tõend äärmiselt vähearenenud kaubandusest. Lõpuks mainis Hamburgi maadeuurija ka tähtsust, mis Bilma iga-aastastel soolakaravanidel on. Airi ühiskondliku korralduse kohta teatas ta järgmist:

«(Agadese) sultan valitakse maa tuareegi suguharude poolt, ta ise aga ei kuulu nüüd enam mitte berberi rassi hulka, vaid peab põlvnema šeriifiaadli perekonnast, kes ei ela Agadeses ega ka Airimaal, vaid Goberis. Üldse ei ole see vürst niivõrd Agadese valitseja kui ümbruses elavate tuareegi suguharude pealik.»

Agadese «sultan» oli, nagu Barth õigesti tähele pani, tegelikult Airi tuareegide vürst, amenokal. Juba Leo Africanus kirjutas, et Airi tuareegid pidavat «mõnikord oma kuninga troonilt tagandama ja uue valima». Airi amenokal tavaliselt kindlat tribuuti ei saanud, vaid elas rohkem maksudest, mida ta võttis välismaa kaupmeestelt, kes maalt läbi läksid.

Agades ei ole iialgi «pealinn» olnud, sest Airis polnud kunagi tsentraliseeritud riiki. Sellele vaatamata võis linnas õitsengu kõrgpunktil umbes kolmkümmend tuhat elanikku olla.

Tema iangus oli lõpuks kõige tihedamalt seotud kolonisaatorite sissetungiga. Amenokal Kaossen, kes Agadeses resideeris, põgenes pärast prantslaste Airi tungimist Fezzanisse. Aastal 1917 tuli ta tagasi. Salaja oli ta koos oma prantslaste poolt määratud järeltulija Tegamaga ülestõusu ette valmistanud. Aastal 1917 see ülestõus puhkeski; ajaloolased andsid sellele tuareegide revolutsiooni nime. Ülestõusnud tuareegid olid algul päris edukad, kuid ei suutnud siiski kolonialistide kohaletoodud vägedele vastu panna. Prantslased surusid ülestõusu maha. Amenokal Kaossen on sellest ajast peale jäljetult kadunud. Amenokal Tegama pääses põgenema, sattus aga hiljem Bilmas prantslaste ratsapatrulli kätte ning toimetati Agadesesse, kus ta pidi kohtu alla antama. Aastal 1922 pani Tegama vanglas toime enesetapu. Prantslased määrasid uue amenokali, Omari, pehme, järeleandliku mehe, kes oli prantsuse «nõunike» käes kui vaha.

Agades aga sai nagu kogu Airimaagi selle ülestõusu mahasurumisega surmahoobi. Kolmkümmend tuhat tuareegi põgenes oma kodumaalt, et elama asuda lõuna poole, Kano ja Katsina emiraatidesse (kuuluvad praegu Nigeeriale). Airi aiad mattusid liiva alla, kaevud varisesid sisse. Paljusid kohti, mida Barth veel külastas, ei leia tänapäeval enam üheltki maakaardilt. Koloniaalvõimude hilisematel pingutustel siia tuareege uuesti asustada ei olnud kuigi suuri tulemusi. Ühes reisikirjelduses aastast 1935 on öeldud:

«Seisame varivalitseja [Prantsusmaast sõltuva Agadese sultani, K. P.] palee ees. Pikk käik viib läbi paksu savimüüri siseõue, kus kaamelid mäletsevad, õhtuti tuled põlevad, teenrid tasakesi lauldes edasi-tagasi käivad ja naised lobisedes toitu keedavad. Valvureid uksel enam ei ole. Võlvkäigud suubuvad väljakule. Ühe pimeda ruumi kaudu jõuame väiksesse troonisaali; nurgas sultani valgeks lubjatud troon, rohmakate savist ja kivist võlvkaartega. Võlvitud lagi. Ent kõik pehkinud, tuhmunud ja tumm. Minevik. Nahkhiired ja öökullid elutsevad siin,

ning kõrbe vaikus teeb viibimise selles kunagises linnas veelgi talumatumaks.»

Nagu öeldud, oli Barthi siinviibimise ajal see langus juba alanud. Muuseas koges teadlane selles linnas ka veel muud. Ta märkas, et peale janu ja kuumuse on veel teisigi ohte, mis reisijat ähvardavad:

«Naiste kergemeelsed kombed Agadeses pole just kiita,» kirjutas ta. «Ühel hommikul tuli viis või kuus tütarlast või naist meie majja, et mind külastada, ning nad tegid mulle suure naiivsusega ettepaneku nendega lõbutseda, sest sultani äraoleku tõttu olevat igasugune tagasihoidlikkus liigne. Neist kaks olid päris ilusad ja hea kehaehitusega, mitte liiga tüsedad, mustade, patsidena allarippuvate juustega, elavate silmadega, valge näojumega nagu paljud naised Agadeses... Ma ei lasknud siiski nende naiste kergemeelsel käitumisel ennast oma ettevaatlikkuses ja tagasihoidlikkuses kõigutada.»

Ekspeditsioon, kuhu Barth kuulus, jõudis viimaks Tšaadi järve äärde. Bornu riigi põhjapiiril läksid kolm reisijat lahku, et erinevaid teid pidi Bornu pealinna Kukasse jõuda. Richardson suri teekonna sellel etapil. Kui Barth ja Overweg seejärel Kukas kohtusid (5. mail 1851), võttis Barth ekspeditsiooni juhtimise üle. Kukast rändasid nad vahel koos, vahel lahus, läbi kogu Bornu ja Kanemi. Üle aasta matkasid nad Kesk-Aafrikas. Siis tapsid vintsutused ka Overwegi. Barth tahtis ekspeditsiooni krooniks nüüd ka veel Timbuktut külastada. Seepärast ratsutas ta Kukast läbi savannide lääne suunas. Zinderi juures jõudis ta Niigeri äärde ning läks sealt edasi Timbuktusse.

«Esimene mulje, mille kauaigatsetud reisieesmärk mulle jättis,» kirjutas Barth, «ei olnud hoopiski soodus; sest kuna taevas oli pilves ja atmosfäär liiva täis, olid linna tumedad, määrdunud savimassid, mida päike ei valgustanud, ümbritsevast liivast ja prahist hädavaevalt eraldatavad. Ka ei olnud mul aega ringi vaadata, sest meile tuli linnast vastu salk inimesi, et võõraid tervitada ja tere tulemast ütelda. See oli minu jaoks tähtis silmapilk... Kuigi selle kvartali teed ja tänavad, kuhu me kõigepealt läksime, olid nii kitsad, et kaks ratsanikku vaevalt teineteisest mööda said, jättis selle linnaosa rahvarohkus ja jõukas välimus mulle hea mulje.»

Barthi suureks teaduslikuks saavutuseks sellel reisil oli

ka see, et ta sai Timbuktus väljavõtteid teha «Tarikh es-Sudanist», tollest Sudaani ajaloo tähtsast kroonikast. Seitsmeks kuuks jäi Barth linna. Kui ta asus tagasiteele Kukasse, et sealt seejärel risti läbi Sahara Euroopasse tagasi minna, sattus ka tema täbaratesse olukordadesse. Tema kaaslased hakkasid teda halvasti kohtlema, umbusklikult igat tema sammu jälgima. Barthi matkapäevikus on öeldud:

«Et minu täbarat olukorda veelgi suurendada, saabus just neil päevil teade, et prantslased olevat Alžeeria lõunapoolsetes piirkondades šaamba suguharu üle täieliku võidu saavutanud ning rüüsteretke kuni Uarghela ja Metilini korraldanud. Selle tõttu muutus hirm vihatud välismaalaste edasitungimise pärast üldiseks, ning kui mõned päevad hiljem, mil me olime juba tagasiteel, see teade mitte ainult uuesti kinnitust leidis, vaid ka teatavaks sai, et Uarghela ... olevat tõepoolest püsivalt prantslaste valdusse läinud, pidas isegi šeik plaani kõik aulimmiidide [tuareegi suguharu, K. P.] ja Tuati sõjalised jõud ühendada ning võõraste vallutajate vastu minna ... Polnud aga võimatu, et need sündmused koos teiste asjaoludega pidid kahtlust äratama, et minu külaskäigul sellele maale on side prantslaste edasitungiga ehk, teiste sõnadega, mina olen prantsuse spioon.»

Seda nüüd Heinrich Barth küll ei olnud. Ka ei olnud prantslased Uarglat (Barthil: Uarghela) ära võtnud, vaid Laghuatis kanna kinnitanud ning Msaabiga «protektoraadilepingu» sõlminud. Ent kahtlustus ei olnud hoopiski alusetu, sest tõepoolest — nagu me veel näeme — kuritarvitati paljusid maadeuurijaid suurriikide koloniaalsete ambitsioonide huvides. Ja ka Richardsoni ekspeditsiooni instruktsioonis oli öeldud: «Valitsus soovib Teie kaudu teada saada, milliseid abinõusid tuleks rakendada kaubandussuhete laiendamiseks ja arendamiseks Suurbritannia ja Aafrika vahel. Edasi: millised alad ja liiklusteed on neis piirkondades kaubanduseks kõige hõlpsamini kasutuselevõetavad.»

Kui Barth oli Saksamaale tagasi tulnud ja viies köites oma elamusi täpselt kirjeldanud, muutusid ka tema kodumaal mõned inimesed tema suhtes tähelepanelikuks, kes omakorda nägid maadeuurijate uurimustes võimalikku lähtepunkti oma koloniaalsetele vallutustele. Sellega seoses pakub huvi üks Alexander von Humboldti kiri

Barthile. Humboldt kirjutas Barthile pärast seda, kui too oli 1855. aastal oma suure Aafrika-reisi lõpetanud:

«Mul on heameel Teile teatada, et Teil tuleb homme, kolmapäeval kell 3 Sanssoucis kuninga juures lõunastada... Ma ei oska Teile küllalt ilmekalt väljendada, millise igatsusega ootab Aafrikale nii suurt tähelepanu osutav kuningas silmapilku, mil ta näeb meest, kelle õilsameelsust, sügavat uurijavaimu, vaimutugevust ja põhjalikke, nii mitmesuunalisi teadmisi ta juba kaua on imetlenud.»

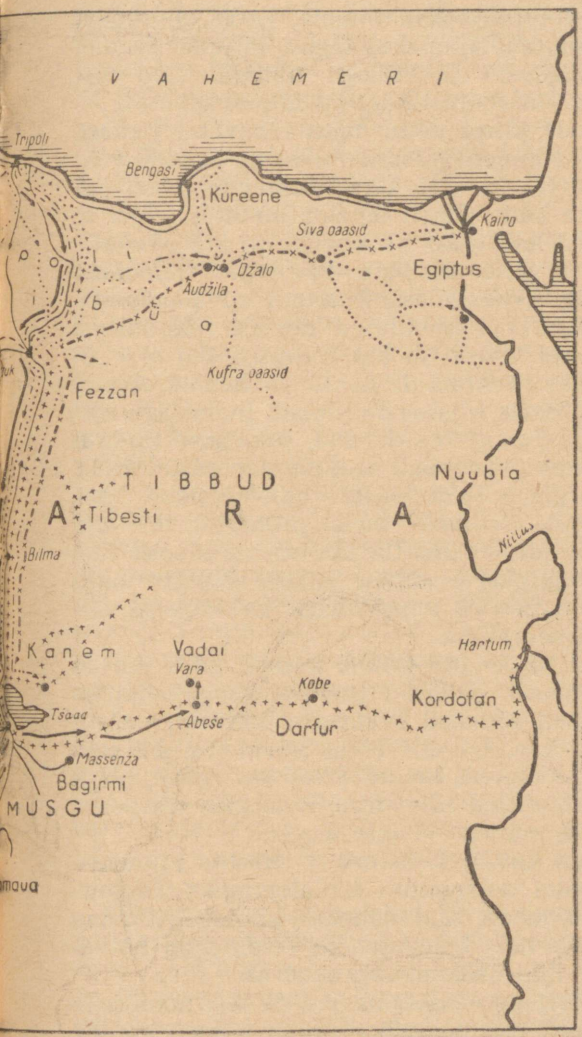
Ei Barth ega Humboldt võinud tollal aimata, et nii monarhi kui ka tööstureid ja poliitikuid ei huvitanud mitte Aafrika ise, vaid koloniaalvallutused. Barthi puhul ei olnud kuninga huvil otseseid tagajärgi. Ent oli teisi teadlasi teistes maades, kes heade kavatsustega teele läksid ning keda sageli vastu tahtmist koloniaalsetesse avantüüridesse ja isegi kuritegudesse tõmmati.

VERESAUN LAGHUATIS

Aastal 1830 olid Prantsuse väed Põhja-Aafrika rannikul maale tulnud ja Alžiiri vallutanud. Läks vaja rohkem kui üks aastakümme kurnavaid võitlusi, enne kui okupandid suure osa Alžeeria territooriumist põhja pool Sahara Atlast enda kätte said. Nüüd pöördusid nende pilgud lõunasse. Prantsuse ülemjuhataja kindral Randon püüdis kahel põhjusel ka Sahara-alasid enda kontrolli alla saada. Esiteks lootis ta sellest teatavat kasu, kui õnnestuks karavanikaubandust kontrollida ja võib-olla ka ise hakata sellest ärist osa võtma, teiseks olid paljud laialipillutatud vabadusvõitlejad Põhja-Alžeeriast oaasidesse põgenenud, kus nad uuteks võitlusteks kogunesid. Mohammed ben Abdallah, endine nomaadi suguharu šeriif, oli taandunud Ruissatisse, väiksesse asulasse Uargla lähedal ning kutsus siit Sahara elanikke üles prantslastele vastupanu osutama. Lõpuks asus ta Laghuatisse.

Kindral Randon teatas sõjaministrile Pariisi, et Laghuat sobivat suurepäraselt garnisoni asupaigaks Prantsuse sõjaväeüksusele. Okupatsiooniväed marssisid kolmes kolonnis oaasi poole. Üks tuli Dželfast, teine asus teele piirkonnast lõuna pool Orani, kolmanda lähtepunktiks oli Biskra. Laghuati väravate ees kolm väeüksust ühinesid. 4. detsembril

Park
Hornemann
Clapperton
Barth
Vogel
Beurmann
Duveyrier
Rohlfs
Nachtigal
TUAREEGID Hõimud
Vadai Riik, maakoht
Tanger
Alžiir
Oran
Fes
Marrakeš
Tafilelt
Tuggurt
Uargla
El-Golea
Timassinin
Ahaggar
TUAREEGID
S A H
Timbuktu
Niiger
Gaana
Senegal
Dakar
Gambia
Dalla
Liptako
Zinder
Sokoto
Kano
Tagnelei
Mossi
Gurma
Haussa
Bussa
Bokane
Benue
Ašanti
Porto Novo
Lagos
GINEA LAHT

V A H E M E R I
Tripoli
Bengasi
Küreene
Siva oaasid
Kairo
Egiptus
Ožalo
Audžila
Kufra oaasid
Fezzan
T I B B U D
A
Tibesti
R
A
Nuubia
Nilus
Bilma
Kanem
Vadai
Vara
Hartum
Kobe
Kordofan
Tsaad
Abeše
Darfur
Massenža
Bagirmi
MUSGU

1852 alustasid nad tormijooksu linnale. Löök oli tugev, oaasielanikud ei suutnud rünnakut tagasi tõrjuda. Prantslaste kaotused võrdusid praktiliselt nulliga. Kuid just prantslaste oletatavaid kaotusi kasutati hiljem selle õigustamiseks, mis pärast kiiret võitu oaasi tänavatel toimus. Laghuatile sai osaks ennenägematu veresaun. Sadade viisi notiti maha kaitsetuid inimesi. Üks kaasaegne teatab, et ühel pataljonil tuli kolm päeva tegelda ainult sellega, et ümberringi lebavad laibad kokku koguda ja ära põletada või nad kaevudest välja tõmmata. Prantsuse ajaloolane Ch. A. Julien räägib «kangelaslikkuseta verevalamisest».

Pole imeks panna, kui kuuldused nendest jõledustest Saharas tuulekiirusel levisid ja kui Heinrich Barthi kauges Timbuktus äkki vaenulikult kohtlema hakati. Aastal 1930, Prantsuse Alžeeria saja aasta juubeli puhul aga kirjutas *directeur des Territoires du Sud,* prantsuse kindral Meynier lakooniliselt: «Laghuati vallutamine aastal 1852, millele varsti järgnes 1853. aasta konventsioon, mis Msaabi ja Ghardaia *de facto* meie protektoraadi alla andis, avas uue ajajärgu Alžeeria aktiivses ajaloos.»

Sellest uuest ajajärgust ei olnud Sahara elanikel mitte midagi head oodata. See oli imperialismi, koloniaalse vallutamise ja rõhumise ajajärk.

Msabiidid, kellel oli Saharas eriline seisund, mille juurde me veel tagasi tuleme, sõlmisid Prantsusmaaga «kaitselepingu», milles nad tõotasid Prantsuse poliitika vastu Põhja-Aafrikas mitte midagi ette võtta. Samal ajal said nad selle eest kontsessiooni, et koloniaalvalitsus omalt poolt respekteerib Msaabi erilist riigivormi. Prantsuse «respekt» kestis tervelt kakskümmend üheksa aastat.

Niiviisi mõlemalt tiivalt kaitstuna valmistus Prantsusmaa järgmisel aastal ootamatuks kallaletungiks Tuggurtile. Kümme tuhat meest said kaheksa kilomeetrit enne oaasi 29. novembril 1854 kaitsjate üle võidu ning hõivasid ka selle tähtsa liiklussõlmpunkti Saharas.

See oli maadeuurijaile ebasoodus aeg. Sellest hoolimata ei lasknud teadlased end heidutada, kuigi muude ohtude kõrval riskisid nad ka sellega, et neid kui eurooplasi ära tuntakse ja vastavalt sellele koheldakse. Väljapaistvaks isikuks nende hulgas oli noor prantslane Henri Duveyrier, sest tema oli üks vähestest, kes said Sahara elanikega tõelise inimliku kontakti, kes nende kaitseks välja astusid, nende hulgast tõelisi sõpru võitsid. Aastal 1840 sün-

dinud Duveyrier oli Leipzigis araabia keelt õppinud ja hiljem Heinrich Barthiga tutvunud, kellelt ta sai palju teada oma hilisemate avastusreiside piirkonna kohta. Aastal 1857 läks Duveyrier oma esimesele reisile Saharasse. Laghuat, Msaab ja El-Golea, Tuggurt ja Uargla, El-Ued, Ghadames, Ghat ja Murzuk olid kõige tähtsamad kohad, mida ta sellel ja järgnevatel reisidel külastas.

Loomulikult tegeles Duveyrier, oma aja laps, ka poliitikaga. Aastal 1862 õnnestus tal välja kaubelda kuulus Ghadamese leping, milles asdžeri tuareegid deklareerisid, et nad on nõus laskma Prantsuse maadeuurijaid takistamatult reisida läbi oma piirkonna. Duveyrier oli võitnud asdžeri tuareegide amenokali sõpruse. Ta oli esimene eurooplane, kes võis ilma igasuguse saatjaskonnata ohutult läbi selle piirkonna reisida. Tema reisikirjeldused, eriti 1864. aastal ilmunud teos «Les Tuareg du Nord», mõjustasid suuresti kujutlusi sellest kummalisest rahvast, keda siin esmakordselt kõigi oma tavade, kommete ja pärimustega kirjeldati. Duveyrier oli ka mees, kes andis esimese täpse kirjelduse selle rahva inimestest: «Üldiselt on tuareegid kõrget kasvu, mõned näevad välja isegi tõeliste hiiglastena. Kõik on kõhnad, kuivetud, jõulised; nende lihased sarnanevad vedruterasega. Lapseeas on nende nahk valge, ent päike ei viivita neid pronksikarva värvimast, mis on omane troopikaelanikele . . .» Duveyrier andis pikka aega kehtinud pildi tuareegist kui kõrbe õilsast rüütlist: «Tuareegide mehisus on üldtuntud. Nagu mulle räägiti, ei mürgista nad oma nooli ja piike iialgi . . . Oma külaliste ja oma ärisõprade kaitsmine on veel üks tuareegide voorus, ja kui see ei vastaks nende religioonile, oleks ka kaubavahetus Sahara kõrbete kaudu selleta võimatu.»

Romantiliselt meelestatud 19. sajand oli ammu unustanud, et Euroopa keskaegne rüütel polnud mingi õilis Parzival, vaid kõrgest seisusest teeröövel. Suur oli pettumus, kui hiljem tuareegide juures ka sellised jooned ilmnesid, pettumus, mis tuli südametunnistuseta poliitikute jaoks just parajal ajal, et oma plaanidele avalikkuse poolehoidu võita.

Vahepeal olid ka teised rändurid asunud kõrbe saladusi uurima. Leipzigi astronoom Eduard Vogel läbis juba 1853. aastal Sahara Tripolist lähtudes. Murzuki kaudu oli ta jõudnud Tšaadi järveni. Vogel oli saanud Inglise valit-

suselt ülesande välja selgitada Richardsoni, Overwegi ja Barthi jäljetult kadunuks peetud ekspeditsiooni saatus. Pärast Barthiga kohtumist läks ta teele, et uurida Vadai kuningriiki ida pool Tšaadi järve. Seal ta tapeti, sest teda peeti Türgi spiooniks. Aastal 1835 olid Türgi väed Fezzanisse tunginud ja sinna püsima jäänud. Vadais kardeti, et nad kavatsevad edasi lõuna poole tungida.

Vogeli saatuse selgitamiseks läks Saharasse Moritz von Beurmann. Bengasist reisis ta risti läbi Liibüa kõrbe Murzukki ja suundus siit sel ajal juba tuntud teed mööda Tšaadi järve äärde. Kaks korda püüdis Beurmann Vadai kuningriiki tungida. Kolmandal katsel 1863. aastal tapeti ka tema.

NÕUANDED

Vahepeal oli Breemeni lähedalt Vegesackist pärit Gerhard Rohlfs otsustanud Ida-Saharat uurima hakata. Rohlfs oli noore mehena Võõrasteleegioni astunud ja seal meditsiini alal teadmisi omandanud. Kui ta 1861. aastal leegionist lahkus ja kuulis, et Maroko sultan arste otsivat, otsustas Rohlfs juhust kasutada. Ta reisis Marokosse, astus muhamedi usku ning asus rändarstina teele Maroko pealinna. Ta leidis ajutise töökoha ühe feodaali juures sisemaal ning võttis seejärel ette süstemaatilise uurimisreisi. Ta läks üle Sahara Atlase, jõudis Draa vadisse ja Tafilelti. Oma reisipäeviku avaldamisega leidis ta tunnustust kui maadeuurija.

Enne, kui Rohlfs pärast Marokost tagasipöördumist teist reisi alustas, valmistus ta ette teaduslike vaatluste metoodikas. Oma teist reisi alustas ta 1863. aastal Alžeerias. See pidi teda viima Laghuati kaudu Tuati oaasidesse ja sealt edasi Timbuktusse. Rasked võitlused lõunas sundisid teda siiski Tangerisse tagasi pöörduma. Siit läks ta nüüd tollele suurele reisile, mis pidi teda viima kõigepealt uuesti üle Atlase Tafilelti ja seejärel Saura vadi kaudu Tidikelti oaaside piirkonda. Siit alustas Rohlfs hulljulget avantüüri — läbis kõrbe lääne-ida suunas ning jõudis Ghadamese kaudu Tripolisse. Oma teekonna viimasel lõigul ühines Rohlfs ühe Ghadamese kaupmehe karavaniga, kes tõi lõunast oma kodulinna jaanalinnusulgi.

1865. aasta jaanuaris oli Rohlfs jälle tagasi Euroopas. Ta andis oma reisipäevikud trükki, muretses raha uueks matkaks ning reisis seekord juba Barthi, Vogeli ja Beurmanni poolt kasutatud marsruudil Murzuki kaudu Kukasse Tšaadi järve äärde. Ta ei pöördunud siit aga mitte uuesti põhja poole tagasi, vaid suundus edelasse. Lagosest praeguses Nigeerias asus ta koduteele.

Aastal 1869 alustas ta lõpuks oma kuulsaks saanud reisi läbi Liibüa kõrbe. Ta läks läbi Audžila, kus 1798. aastal oli esimese eurooplasena viibinud Hornemann, ja jõudis lõpuks Siva oaasi. Veel kahel korral läks Rohlfs Põhja-Aafrikasse tagasi: 1873. aastal, kui ta Sivast Dakhla ja Harga oaasini tungis, ja 1879. aastal, millal tal õnnestus sügavas Kesk-Saharas peidus olevate Kufra oaaside grupini jõuda.

Neli päeva tuli suurel karavanil, kellega koos Rohlfs reisis, läbi tööstitu rusukõrbe lõuna pool Audžilat rännata. Seejuures läbis karavan iga päev üheksakümmend viis kilomeetrit. Siin aga nõudsid senussiitide ordu liikmed, kes siia olid elama asunud, eurooplasest sissetungija surmamist. Senussiidid olid vastupanuvõitluse juhtimise Saharas üle võtnud ning pidasid Rohlfsi vihatud kolonialistide spiooniks. Rohlfs põgenes öösel mõnede karavaniinimeste abiga oaasist. Senussiitide juhi ettekirjutus, kes oli veendunud ekspeditsiooni teaduslikus iseloomus ja seepärast tegi korralduse teadlast mitte tülitada, saabus peaoaasist alles pärast Rohlfsi põgenemist. Nii võis maadeuurija veel kord Kufra peaasulasse tagasi pöörduda.

Kahtlemata oli Gerhard Rohlfs oma reisidega Aafrika ja eriti Sahara uurimisele teeneid osutanud. Kuid ta kuulus juba tollesse Euroopa teadlaste sugupõlve, kes tegid oma reise enam või vähem teadlikult kolonialismi ideede huvides. Kuigi Rohlfs ise mingeid kolonialiseerimisüritusi ei juhtinud, oli ta siiski täielikult meelestatud kolonialismi vaimus. Iseloomulik on üks teadlase kiri, mille ta saatis 1876. aastal — enne oma reisi Kufrasse — ajakirja «Petermanns Geographische Mitteilungen» väljaandjale ning kus ta puudutab Prantsuse koloniaalpoliitikat Alžeerias. Rohlfs kirjutas:

«Peapõhjus, miks Alžeeria ei ole see, mis ta ammu oleks pidanud olema, nimelt läbinisti Prantsuse provints, on selles, et liiga palju arvestatakse pärismaalasi...

Prantslased ei ole veel kunagi pärismaalastele tõsiselt näidanud, et nad Alžeerias peremehed on . . .»

Taoline avaldus, kui arvestada prantslaste veresaunu, mis kõikjal Alžeerias — ja mitte kõige viimasena ka Saharas (Laghuatis) — olid toimunud ja millest Rohlfs endise võõrleegionärina teadma pidi, oli juba iseloomulik. Kuid veelgi iseloomulikumad olid nõuanded, mida Rohlfs seejärel prantslastele jagas:

«Miks on Alžeerias pärismaalastel lubatud teisi palvusi pidada kui eurooplastel, on mulle arusaamatu . . . Miks lubatakse pärismaalastele ikka veel nomadiseerimist? Miks ei saadeta need, kes ei taha prantsuse tsivilisatsiooniga harjuda, reservatsioonidesse, nagu seda ameeriklased indiaanlastega teevad? . . . Miks ometi viivitatakse pärismaalaste kõrvaletõrjumisega, kui enam kui 40 aasta jooksul saadud kogemused on näidanud, et nad ei lase end prantslasteks teha, et nad Prantsuse seadust ei austa ega armasta, et nad mingisugust tsivilisatsiooni ei taha. Miks ei võeta kuulda Ernest Renau nõuannet ajada araablased tagasi kõrbesse, kust nad on tulnud?»

Selline oli Gerhard Rohlfs, selline oli tema tõeline arvamus inimestest, keda ta külastas, kelle sõprust ta taotles, sest ta vajas neid oma reisidel.

KEISER WILHELMI PORTREEGA KÕRBESSE

Samal aastal kui Rohlfs Sivasse suundus, läks suurele Sahara-matkale üks teine sakslane, mees samast põlvkonnast, Gustav Nachtigal. Nachtigal töötas Tunisi bei juures ihuarstina, kui Rohlfs talle Preisi kuninga ülesande teatavaks tegi. Seesama kuningas, kes Humboldti ütlemist mööda «Aafrikale suurt tähelepanu osutas», saatis koormatäie kingitusi Tšaadi järve ääres asuva Bornu sultanile, sealhulgas ühe maali, millel oli kujutatud kuningas ise, ja trooni. Mis ühendas Preisi kuningat Bornu sultaniga? Mitte miski muu kui saksa monarhi huvi üht tükikest koloniaalpirukast endale saada. Gustav Nachtigal võttis selle missiooni enda peale, nii nagu ta hiljem ka teised missioonid enda peale võttis. Tema see lõpuks oligi, kes 1884. aastast alates Kamerunis ja Togos keiserliku komissarina kolooniaid hakkas vallutama. Tema reis, mille oli inspireerinud Preisi kuningas, pidi aga — mis polnud reisi

peaeesmärk! — ka Aafrika ja Sahara kohta andma rea uusi, äärmiselt huvitavaid andmeid.

Nachtigal oli 1834. aastal Eichstädtis Stendali lähedal sündinud, Preisi sõjaväearsti karjääri valinud, kuid sellest tervislikel põhjustel loobunud ja seejärel 1862. aastal Põhja-Aafrikasse läinud. Ja siis tuli Rohlfs Preisi valitsuse ülesandega. Nachtigal nõustus. Veebruaris 1869. aastal läks ta teele, kuus kaamelit moodustasid tema väikese karavani.

«Kõige tugevam,» kirjutas Nachtigal, «kandis ühe külje peal Bornu valitseja tulevast punase sametiga kaetud, rikkalikult kullatud leenide ja jalgadega trooni oma vormitus kastis ning teise külje peal kuningas Wilhelmi, kuninganna Augusta ja kroonprintsi elusuuruses maalitud portreid. Koorem ei olnud niivõrd raske, kuivõrd loomale õma ebamäärase kuju tõttu koormav. Üks teine loom kandis püsside partiid koos raske laskemoonakastiga; kolmas ülejäänud kinke: pronksist seinakella, kullast taskukella ja ketti, binoklit, teeserviisi, mõningaid tükke sametit ja siidi, naela ehtsat roosiõli, roosikrantse, käevõrusid ja kaelakeesid ehtsatest korallidest, kahteteistkümmend sametist, kalevist ja peenest tuneesia villasest riidest burnust, tosinat ehtsat tuneesia fessi ning üht harmooniumi . . .»

Reisiti kõigepealt ainult Murzukini, muistse karavaniteede ristumispunktini, kus tehti pikem vaheaeg, mille kestel Nachtigal praktiseeris arstina. Oli vaja oodata soodsat juhust edasireisimiseks lõunasse. Siin tuli Nachtigal mõttele kasutada ooteaeg ära ja katsuda edasi tungida senini enam-vähem ainult kuulduste järgi tuntud Tibesti mägismaale. Ta palkas ühe tibbust «aadlimehe» saatjaks ning asus 1869. aasta juunis teele Tibestisse.

«Meie ja Tibesti esimeste asustatud jõeorgude vahel asus meie teejuhi Kolokomi sõnade järgi üksildane, suurepärase kaamelisöödaga kaljudepiirkond Afafi; lähima kaevuni pidime jõudma kahe rännakupäeva järel. Kuid juba esimese päeva õhtul hoiatas Kolokomi veega pillavalt ümberkäimise eest. Nõuanne tuli veidi hilja, sest olime juba enam kui pooled lähkritest tühjendanud. Oli südasuvi, mil kahepäevane veest ilmajäämine tähendab peaaegu kindlat surma, ning järgmise päeva õhtul nägime, et mäekoonus, mille juurest me vett pidime leidma, oli veel päris kaugel . . . 30. juuni hommikul oli meil kõigest

pool lähkrit kümne inimese kohta. Asjatult piidles Kolokomi igatsusega oodatava mäekoonuse poole... Otsustasime pakid maha jätta ja kõik inimesed kaamelite selga paigutada. Igaüks sai klaasitäie vett — see oli viimane. Meid virgutas taas laia kuivanud jõesängi nähtavaleilmumine, mille ülemises otsas pidi asuma kaev. Kuid päike saatis oma hõõguvaid kiiri tumedavärvilistele kaljudele ja heledale liivale nende vahel ning kiirguse ja peegeldumise tõttu sattusime me varsti lõõmavasse tulemerre. Tekkis kohutav janu, meelekohtadele ja otsaesisele rõhus miski järjest tugevamini nagu raudvõru. Mitte ühtki värskendavat tuuleiili kitsas orus; valuliselt kipitasid silmad, väsimus oli piiritu.»

Kui reisijad täiesti jõuetutena maha langesid ja pooleldi meelemärkuseta surma ootasid, tuli viimaks üks neid saatev tibbu, kes kaamelil oli ette ratsutanud, lähkritäie veega tagasi.

Lõpuks jõudsid Nachtigal ja tema kaaslased tibbude asulasse Taosse. See oli muidugi peaaegu elaniketa, sest suvel rändasid tibbud tavaliselt Bardai orgu, ikka meeleheitlikul toiduotsimisel. Alaliselt näljasurmaga võitlevad tibbud ei kavatsenudki võõrast külalislahkelt vastu võtta. Pigem mõtlesid nad sellele, kuidas saaks enda valdusse tema relvad, millel oli neile tohutu väärtus. Nii ei jäänud reisijatel lõpuks mitte midagi muud üle, kui pärast üht rünnakut põgeneda Bardai suunas. Vintsutustega ja suurt osa varustust maha jättes jõudsid Nachtigal ja tema reisikaaslased jälle Gatruni oaasi. «Kui me Mešru kaevu juurde saabusime,» kirjutab Nachtigal, «olime pääsemises kindlad, ning ma võisin meie väikese seltskonna pentsiku olukorra üle jälle südamest naerda: kaks rõivasteta teenrit, veelähkrid seljas, Mohammed oma pikas särgis, Valpreda juba kirjeldatud rõivastuses, Bu Zeid peaaegu nõrkemas varustusekoti raskuse all, mida ta oma ahnuses Tümmo peidupaika ei julgenud jätta, ma ise paljajalu, koibade ümber puuvillased kaltsud mässitud, mida ei saanud ka kõige parema tahtmise juures enam püksteks nimetada, ülakeha tublisti räbaldunud pariisi suvekuube mähitud, hingeldades kahe püssi raskuse all...»

Nachtigali isiklik ebaõnn olevat — nii väidab Prantsuse etnograaf Jean Chapelle — oluliselt mõjutanud tema kirjeldust tibbudest. Ta oli esimene Euroopa teadlane, kes selle kummalise rahvaga tihedamasse kontakti sattus. Nii

nagu Duveyrier' idealiseeriv tuareegide kirjeldus määras suhtumise ühte Sahara rahvasse, nii moonutas Nachtigali jutustus pilti ühest teisest Sahara rahvast vastupidises suunas, ning võttis palju aega, enne kui seda võidi korrigeerida.

Oktoobris 1869. aastal oli Nachtigal uuesti Murzukis. Siin veetis ta talve ja alles 1870. aasta kevadel avanes võimalus lõunasse reisimiseks. Üks Türgi missioon pidi üles otsima Bornu ja Nachtigal ühines sellega. Reis kulges ilma vahejuhtumiteta. Nachtigal elas läbi, nii nagu paljud reisijad enne ja pärast teda, kõrbe kütkestavat ülemineku Sudaani savannialadeks: «Kohe Bilma taga algab kiviste lagendikega vahelduv luiteala, mis on umbes 120 kilomeetrit lai ja moodustab kogu reisi raskeima osa; see paneb paljude päevade kestel reisijate ning veelgi rohkem kaamelite kannatlikkuse ja jõu proovile. Tuiskliivaküngaste ahelikud on enamasti ainult umbes 15 meetrit kõrged, kuid oma järskude nõlvade tõttu raskesti ületatavad. Võimas vaatepilt sellest liivamerest, mis oma grandioossuselt merest maha ei jää, majesteetliku rahu poolest aga seda ületab, nõrgeneb vähehaaval ja hääbub võitluses loodusega. Juba luitevöötmes tulevad nähtavale tunnused üleminekust teisteks tsoonideks. Suurenev vegetatsioon väikestes oaasides, lindude vilgas askeldus, gaselide ja suuremate antiloopide rohked jäljed lubasid aimata viljakate maakohtade lähedust. Algul üksnes maapinnakurdude süvikutes, seejärel ka nende harjadel ilmub nähtavale taimestik, ning lõuna pool Dibbela oaasi algab pidev taimestikuornament. Varem pilvitus taevas on päeva teisel poolel sageli näha rünkpilvi ning kõrbe keskosas isegi suurte pingutuste juures kuivaks jääv nahk hakkab kattuma higiga. Agademi oaasi poole oli kogu ümbruskonnas palju rohtu ja seal elutsesid loomad. Kõikjal võis näha rohtu söövaid antiloope . . .»

1870. aasta suvel jõudis karavan Kukasse, Bornu riigi pealinna Tšaadi järve ääres. Kolm aastat pidi see linn olema Nachtigali peakorteriks arvukate reiside sooritamisel. Nii näiteks ühines ta uled solimani (uled ehk olad = mitmus sõnast «poeg») rühmaga, kes kavatses loode poole rännata. See uled solimani suguharu oli kunagi Araabiast Põhja-Aafrikasse rännanud ja Liibüa põhjaossa elama asunud, seejärel sai temast Fezzani valitseja. 1842. aastal lõid türgi soldatid El-Baghla lahin-

gus araablasi ja tõrjusid nad Fezzanist välja. Uled solimani suguharu rändas lõunasse ja nomadiseeris nüüd Tšaadi järve ja Tibesti vahelisel alal. Bornu sultan maksis suguharule palka ja kasutas teda piiride kaitseks Bornust ida pool asuva Vadai vastu. Nachtigal rändas koos araablastega läbi Bahr el-Ghazali kuni Bodele madalikuni. Ta pani kirja järgmised tähelepanekud:

«Koro on Bodele kõige madalam koht, rohkem kui 100 meetrit allpool Tšaadi järve pinda. Primitiivse elu olemasolu, mis siin varem laialdaste veemasside tõttu võimalik oli, tõendavad rohked majapidamisesemete killud, näiteks savinõude tükid. Need lubavad oletada, et kunagise Bodele laguuni saartel ja kallastel olid alalised elanikud. Need tähelepanekud vastavad täielikult Kanemis levinud pärimusele, mille järgi enne madala nõo ärakuivamist olevat mõlemat maad ühendanud pidev rida elukohti. Üks pealik, keda praegune põlvkond muidugi enam ei tundnud, olevat veel jutustanud sellest, kuidas Bodele ja Egei veemassid Bornusse, seega Tšaadi järve tagasi olevat tõmbunud. Ja praegugi veel elab vanu inimesi, kes väidavad, et ligikaudu 100 aastat tagasi olevat nende esiisad Tšaadist ja ida poolt veeteed pidi röövretketele sõitnud.»

Tagasireisiks valis Nachtigal ebahariliku marsruudi. Ta liikus täpselt läänest itta, läks põiki läbi Vadai ja Darfuri ning jõudis lõpuks Valge Niiluseni. Niilust mööda alla tuli ta Vahemere äärde. Alles 1875. aasta kevadel saabus ta jälle Saksamaale.

TORMIJOOKS «VALGETELE LAIKUDELE»

Tripoli, Euroopa teadlaste nii paljude ekspeditsioonide lähtepunkt, oli endist viisi kindlalt türklaste käes. Euroopa oli kaugel — nii kaugel, kui lai oli Vahemeri. Ent Lääne-Saharas oli 19. sajand, koloniaalvallutuste sajand juba alustanud oma pealetungi. Pidurdamatult tungis Prantsuse sõjavägi lõunasse. 1864. aastal alustas ülestõusu uled sidi šeigi suguharu, kes nomadiseeris lõunas prantslaste poolt vallutatud Orani provintsis kiltmaa ja Sahara vahel. Ülestõus suruti veriselt maha. Kuus aastat hiljem tungis kindral Colombi armee päris Maroko piiride lähedalt, mida tollal enamasti veel respekteeriti, kaugele lõunasse, vallutas Figuigi ja jõudis lõpuks Abadlasse. Sahara linn Colomb-Bešar sai hiljem selle pealetungi mälestuseks kindrali nime. 1873. aastal hõivasid prantslased lõplikult Uargla.

Sellel tihtilugu õilsate motiividega ilustatud pealetungil oli kindel majanduslik tagapõhi. 1856. aastal kirjutas prantsuse kindral Daumas: «Ei ole enam kaugel aeg, millal meie järjest laienev tegevus, millal päev-päevalt kindlamaks muutuv rahu, millal meie prestiiž ja meie eesõigused lubavad karavanidel meie tööstustooteid päikesemaade rikkuste vastu vahetada.» Kui 1860. aastal avati raudteeliin Alžiir—Blida, too Põhja-Aafrika raudteevõrgu esimene embrüo, mõnules kindral Hanoteau tulevikunägemustes: «Kes teab, võib-olla jõuab reisija ühel päeval teekonnal Alžiirist Timbuktusse kuue päevaga troopikast Pariisi?»

1870. aasta paiku olid ettekujutused juba konkreetsemaks muutunud. Mõlgutati juba mõtteid Transsahara raudtee võimalikust trassist. Koostati täpsed kulude kalkulatsioonid. Saadi saja kaheksakümne miljoni frangi suurune summa. Ent need tolle aja kohta tohutud kulud pidid projekti toetajate arvates end kiiresti tasa tegema. Seejuures mõeldi Aafrika toorainemaardlatele ja tohu-

tule potentsiaalsele turule prantsuse kaupade jaoks. Insener Duponchel esitas üksikasjaliku projekti ning Prantsuse avalike tööde minister kutsus kokku uurimiskomisjoni. See komisjon kirjutas oma kokkuvõtlikus aruandes: «1. Komisjon on arvamusel, et Sudaanis on olemas rohkearvuline elanikkond, viljakas maapind ja piiramatud loodusrikkused. Seal on väga kasulik luua kaubandussuhted Prantsuse valdustega, mis asuvad kõige paremates kohtades ja on kõige hõlpsamini ligipääsetavad... 2. Meie valdusi Alžeerias Sudaaniga ühendava raudteeliini avamine on vajalik kahe eesmärgi saavutamiseks. 3. See on vajalik Senegali ja Niigeri vahel ühenduse loomiseks. 4. Uurimistöid tuleb alustada üheaegselt Senegalist ja Alžeeriast... 5. Lõuna-Alžeerias teeb teatavate Sahara osade topograafia, kliima, looduse, ressursside ja elanike mittetundmine vajalikuks teadete kogumise, et vältida eksimusi ja sõjalisi komplikatsioone...»

Vahepeal tegi ülemleitnant Flatters ettevalmistusi, et forsseeritud marsiga läbi kõrbe kavandatud raudteetrass läbida, kaardimaterjal koostada, «põliselanikud» piki seda trassi läbi kontrollida, lühidalt, et komisjoni ettepanekuid ellu viia. St. Cyri sõjaväeakadeemia lõpetanud Flatters oli eelnevatel aastatel «araabia büroo» ohvitserina Laghuatis teeninud. «Araabia büroosid» oli Prantsuse sõjavägi teataval määral psühholoogilise sõja pidamiseks asutanud. Nende ohvitserid pidid muretsema elanikkonna kommete ja tavade kohta täpseid andmeid, pidid soovidesse ja muredesse tähelepaneliku suhtumisega lahkhelisid välja selgitama, pidid osava poliitikaga üksikuid Põhja-Aafrika rahvastiku rühmi üksteise vastu üles ässitama ning sel teel Prantsuse ülemvalitsuse jaoks ideaalse pinna ette valmistama.

Flatters oli pärast seda, kui Transsahara plaanid päevakorda kerkisid, Saharasse mitu «uurimisreisi» teinud ning esitanud lõpuks ettepaneku: lõunasse tulevat saata relvastatud karavan, et see uuriks läbi tulevase raudtee trassi. Valitsus tegi talle ülesandeks üritus ette valmistada ning kiitis tema ettepanekud täielikult heaks. Flatters oli kirjutanud: «Ekspeditsioon peab põhiliselt säilitama rahumeelse iseloomu. Ma arvan, et see tingimus leiab täitmist, sest saatesalk... ei kanna vormirõivaid ega sõjaväelisi tunnusmärke... Ka eurooplastest personal peab vältima vormirõivaste kandmist. Saatesalk peab olema korralda-

tud nagu tavaline karavan sel maal, Alžeeria lõunaosa põliselanike osavõtul.»

See, mida Flatters oli ette pannud ja mis veebruaris 1880. aastal Tuggurti suunas teele läks, oli ehtne sõjaväeüksus, ainult erarõivastes. Oli ilmne, et selle ürituse kahemõtteline iseloom ei saanud Sahara elanikele märkamatuks jääda ja et silmatorkavalt rõhutatud erarõivad just pididki umbusaldust äratama. Märtsis 1880. aastal jõudis ekspeditsioon Uarglasse. Siit algas tema tee senini vähe uuritud või täiesti tundmatusse piirkonda. Varsti ületati too tähistamata kuid alati respekteeritud piir, mis lahutas šaamba-beduiinide karjatus- või mõjupiirkondi tuareegide omadest. Siis leidis aset esimene kohtumine ratsatuareegide rühmaga, kes seda poolsõjaväelist rivi umbusklikult silmitsesid. Pärast seda esimest — rahulikku — kohtumist paigutas Flatters karavani rangesse sõjaväelisse korda koos eel- ja järelväega. Varsti lahkuti jälle Asdžeri tuareegide maalt ning jõuti seejärel Ahaggari tuareegide piirkonda. Flatters saatis käskjala põhja poole. Kirjas tegi ta kokkuvõtte reisi esimesest osast:

«Ma usun, et võin praeguse momendini üritust õnnestunuks pidada. Oleme saavutanud tähtsa tulemuse: oleme Uarglast peale katnud enam kui 1200 kilomeetrit, läbi läinud maast, kuhu eurooplase jalg pole veel iialgi astunud. Läbiminek tuareegide juurest ja rännak ilma vahejuhtumita otse Hoggari tuareegide maale . . .»

FLATTERSI MISSIOONI LÕPP

Vahepeal oli saabunud 1881. aasta. Flattersi missiooni liikumiskiirus ei olnud kuigi suur. Oldi ikka veel parimas tujus, ei pööratud tähelepanu sellele, et Ahaggari tuareegid ilmselt ei kavatsenud lasta võõraid tülitamatult oma uurimistööd teha. Kuuldused kolonialiseerimise riugastest olid ammu siia jõudnud. Flattersi inimestele pidi silma torkama, et tuareege näha ei olnud.

16. veebruaril 1881. a. puhkas ekspeditsioon ühes Ahaggari orus. Täpselt lõunatunnil kostsid mägedest metsikud hüüded ja püssilasud. Tuareegid ründasid. Esimeste hulgas sai surma Flatters ja temale lisandus veel kaheksateistkümmend meest. Ekspeditsioon lõi selle rünnaku tagasi. Ent ta mõistis: siin pidi nende edasitung lõppema.

Ta pöördus ümber ja alustas tagasiliikumist, lakkamatult jälitatuna tuareegidest. Ainult mõned üksikud šaambabeduiinid, kes olid ekspeditsiooni saatnud, jõudsid elusalt Uarglasse.

Üle Prantsusmaa voogas vihalaine. Pilt, mille tuareegidest oli maalinud Henri Duveyrier, pilt õilsatest kõrberatsanikest, oli pettekujutlus olnud. Prantsuse valitsus aga kasutas ainukordset juhust, et nõuda parlamendilt sõjaliste kulutuste ja koloniaalvallutusteks määratud assigneeringute suurendamist. Avalik arvamus pöördus igatahes edasiste ohvrite vastu, igasuguse edasitungimise vastu Saharas.

Koloniseerimisplaanidest siiski ei loobutud. Prantsusmaa tungis nüüd kontsentriliselt igast küljest Saharale peale. 1881. aastal hõivas ta Tuneesia. 1882. aastal annekteeriti lõplikult Msaab — murdes varem sõlmitud lepingud. Senegalis tungiti kuni Niigerini, 1883. aastal vallutati Bamako. Prantsuse väeosad alustasid marssimist legendaarsesse Timbuktusse. 1893. aastal said nad linna ees rängalt lüüa. Prantsuse sõdurid olid juba linna sisse tunginud, kuid tuareegid, kelle valduses Timbuktu tollal oli, tõrjusid nad jälle välja. 1894. aasta jaanuaris suutsid tuareegid veel kord purustada suure, kolonel Bonnier' juhtimise all oleva Prantsuse väeüksuse. Ent seejärel pidid nad ülevõimu ees taganema. Timbuktu läks prantslaste kätte.

Veelgi ägedam oli Mauretaania suguharude vastupanu. 1888. aasta aprillis liikus Prantsuse kindral Faidherbe üle Senegali jõe põhja poole. Ootamatult rünnates tungis ta Trarzasse Suet el-Ma piirkonnas. Sõjasaak: kolm tuhat veist. Ent samal ajal ründasid kaks tuhat Mauretaania sõjameest Prantsuse kolooniat Saint Louis'd ja panid prantslased raskesse olukorda. Ägedad võitlused sundisid kolonialiste kasutama sõjakavalust. Nad tõmbasid oma väed tagasi ning läkitasid 1899. aastal emissarid Valatasse, Tišitti ja Adrari. Viimastel õnnestus rohke raha ja veenmise abil mõjutada kõige tähtsamaid suguharusid Prantsusmaaga «protektoraadilepinguid» sõlmima.

Alles 1903. aastal suutsid Prantsuse väed hõivata Mauretaania kõige lõunapoolsema provintsi Trarza ja sellel maal sõjaväepostid asutada. Kui aga leitnant Aubert 16. juunil 1903. a. ühe uled dahmani nomadiseeriva rühma halastamatult Suelsa kaevu juurest ära ajas, puh-

kesid võitlused uuesti. Alles 1913. aastal oli kogu Mauretaania Prantsusmaa kontrolli all — pärast raskeid ja kaotusrikkaid lahinguid.

Vahepeal oli 1895. aastal asutatud Prantsuse Lääne-Aafrika kindralkubermang — tähtis sündmus Aafrika sõltumatute riikide hilisemate probleemide jaoks. Sest nüüd sõltus iga piiriajamine Saharas sellest, kes jõudis kiiremini vallutada: kas need kolonialistid, kes tulid põhjast, Alžeeriast, või need, kes tulid lõunast, Lääne-Aafrikast. Praegused piirid Saharas, mis on hõõrumiste ja tülide põhjuseks, on tolle võidujooksu tulemus.

Sellele lisandus veel teine sündmus. Läbirääkimised Suurbritannia ja Prantsusmaa vahel Aafrika koloniaalpiruka pärast olid omandanud terava iseloomu. Fašoda juures Niiluse orus ei puudunud kuigi palju relvastatud kokkupõrkest Briti ja Prantsuse vägede vahel. Seekord jõuti siiski kokkuleppele, sest alustati läbirääkimisi, märgiti joonlaua abil Aafrika kaartidel piirid ja markeeriti mõlemapoolselt koloniaalvaldused, mis olid tegelikult veel hõivamata. 21. märtsil 1899. a. sõlmiti leping, mis andis auväärsele lord Salisburyle põhjust rääkida liivas siblivast gallia kukest.

KAHEVÕITLUS LUIDETES

Nüüd oli ka viimane takistus kõrvaldatud, mis oleks võinud Saharasse tungimist pidurdada. Veel samal aastal langes In Salah prantslaste kätte. Ettekäände andis — tahtmatult — üks prantsuse teadlane. Geoloog Georges-Barthélemy-Médéric Flamand oli esimesena hakanud sihikindlalt Sahara kaljumaalinguid ja geoloogilisi iseärasusi uurima. Ta oli läinud Tidikelti ning pühendunud eriti kivisõeajastu kiltkivide ja kriidiajastu liivakivide uurimisele. Tidikelt kuulus tol ajal tuareegide mõjupiirkonda, kelle kontrolli all oli ka piirkonna peaoaas In Salah. Seni olid seda paika külastanud ainult kaks eurooplast: inglane Gordon Laing ja sakslane Gerhard Rohlfs.

Flamand kohtas oma reisi ettevalmistamisel mõningaid raskusi. Kõigepealt ei tahtnud sõjaväevõimud teda ilma «kaitseta» minna lasta. Flamand ütles, et ta ei nägevat endale mingit ohtu, sõjaväelased aga tõid näiteks Flattersi missiooni. Flamand nähtavasti ei aimanud, mis sõjaväelasi

nii tungivalt oma kaitset pakkuma sundis. Kindlasti ei olnud selleks mure ühe geoloogi pärast. Pigem küll asjaolu, et pärast Flattersi fiaskot oli Sahara vallutamises põhja poolt seisak tekkinud. Prantsusmaal oli üldsus sõjaliste avantüüride vastu. Seepärast vajasid ohvitserid oma ebaausatele plaanidele igaks juhuks teaduslikku põhjendust.

Kui Flamand Tidikelti poole teele läks, saatsid teda sada nelikümmend sõdurit, «et geoloogiat tuareegide eest kaitsta». See sõjaline provokatsioon saavutas oma eesmärgi.

Detsembris 1899 tungisid tuareegid ekspeditsioonile kallale. Otsekohe võttis kapten Pein juhtimise Flamand'ilt üle. Ta laskis üles signaalraketi, ja — milline juhus! — kiiresti oli pataljon abiväge kohal. Toimus kaks verist lahingut ja siis, 19. sajandi viimastel päevadel, vallutasid Prantsuse väed lähedal asuva In Salahi. Prantsusmaa üldsus oli vaimustuses. Ei pooldatud küll koloniaalset sõjakäiku Saharas, kuid siin oli ilmselt tegemist kartmatu maadeuurija, mehise teadlase kaitsmisega!

Sel ajal kui Prantsuse sõdurid end In Salahi oaasis koduselt sisse seadsid, toimus linna lähedal liivaluidetes kahevõitlus. Flamand, kes alles nüüd taipas, milliseks räpaseks mänguks teda oli kasutatud, kutsus kapten Peini kahevõitlusele. Duell lõppes viigiliselt.

Lõppev 19. sajand nägi ka veel koloniaalvõimude tohutuid pingutusi rajada lõplikult sild läbi Sahara põhjast lõunasse. Alžeerias oli ekspeditsioon Foureau ja Lamy juhtimisel teele läinud. Kõigepealt liikusid nad seni veel laiemalt uurimata Airi poole. Iferuanini läks kõik takistusteta, siis aga tungisid tuareegid sõjaväekolonnile kallale. Olukord kujunes vallutajaile kriitiliseks. Siin oli kogu maa prantslaste vastu vaenulik. Ekspeditsioon kaotas palju kaameleid. Ta pidi pakke maha jätma, et edasiliikumist jätkata. Alles lõuna pool mägismaad paranes olukord. Kel-Tadeki tuareegid, kes siin elasid, lasksid end veenda, et igasugune vastupanu tähendas neile lüüasaamist. Nad lubasid prantslastele vaba läbipääsu ja nii võis kolonn ohutult Agadesesse jõuda ja linna vallutada. Agadese sultanit sunniti Prantsuse lippu linna müüridele heiskama ning ekspeditsiooni uute kandeloomade ja küllaldase proviandiga varustama. Niiviisi jõudis Foureau-Lamy, missioon ohutult Tšaadi järve äärde. Ta ei olnud küll

hiiglasuurt läbitud piirkonda vallutanud, kuid oli selle *pro forma* enda valdusse võtnud. Alles 1904. aastal asutas üks Prantsuse kaamelipatrull Agadesesse valveposti. Sellega praktiliselt algas selles maakohas koloniaalvalitsus.

Major Lamy, üks selle ekspeditsiooni juhtidest, langes reisi sihtkohta jõudmisel. Foureau-Lamy kolonn oli pärale jõudnud just õigel ajal, et ühele prantsuse vallutajaist, kes lõunast põhja liikusid, appi rutata. Itaallane de Brazza oli prantslaste ülesandel alustanud Kongost Kesk-Aafrika vallutamist. Gabunis oli ta kohanud vihast vastupanu. Rabah, põhja poolt tulnud araablane, oli Borkusse riigi rajanud, seejärel 1893. aastal iidse Bornu riigi hävitanud ning lõuna pool Tšaadi järve uue riigi loonud. Tema vastu suundusid nüüd Foureau ja Lamy põhjast ning de Brazza lõunast. Läänest tuli veel kolmas kolonn. Ohvitserid Voulet ja Chanoine olid asunud teele Niigeri äärest. Oma teekonnal Zinderisse hävitasid nad süstemaatiliselt kõik teeäärsed külad ja nottisid maha kõik elanikud, keda kätte said. Kolonni kuuluvad sõdurid tapsid ja rüüstasid. Elanikkonna suureneva vastupanu ja kokkuvarastatud saagi kasvava hulga tõttu aeglustus selle väeüksuse edasiliikumine ikka rohkem, nii et esialgsest sõjaplaanist ei suudetud enam kinni pidada.

Kiiresti saatis Prantsuse valitsus Kesk-Aafrikasse teele kolonel Klobbi ülesandega selle väeüksuse juhtimine üle võtta. Voulet ja Chanoine pidid vahepeal hulluks läinud olema: nad mõrvasid kolonel Klobbi ja kuulutasid endid «sõltumatuteks». Kuid nüüd pöördusid nende vastu sõdurid ja tapsid nad omakorda maha. Tublisti väiksemaks muutunud kolonn jõudis lõpuks Tšaadi järve äärde. Nüüdsest peale ühendatud sõjalised jõud pöördusid nüüd Rabahi vastu. Kusseri lahingus said aafriklaste väed lüüa. Rabah langes selles lahingus, kuid ka major Lamy sai siin surma.

1901. aastal vallutasid Prantsuse väed Tuati oaasid. Mitu tuhat meest saadeti teele. Pikaks teekonnaks läbi veeta maa vajati tohutul hulgal vett ja provianti. Kaameli jõudlusvõimet teadmata koormati kandeloomad hoolimatult üle ja vintsutati neid niivõrd, et isegi kaamel ei suutnud seda taluda. Kümme tuhat kaamelit suri prantslaste rännakul Tuatisse. Kitsas sissetallatud tee, mida koloniaalarmee oli kasutanud, oli rohkem kui tuhande kilomeetri

ulatuses kaamelikorjustega palistatud. Tuati vallutamisel oli Põhja-Aafrika majanduse struktuurile väga rasked tagajärjed: rohkem kui pooled Alžeeria Sahara kaamelid said seejuures otsa.

Prantsuse koloniaalvalitsusel jäi teha veel ainult üht: anda tuareegidele nii hävitav löök, et selle moraalne toime sunniks neid loobuma igasugusest vastupanust koloniseerimisele. Prantsuse ülemjuhatusel tuli veidi oodata, kuni avanes sobiv juhus. See tekkis perekonnatüli näol. Arvatavasti olid väljapaistva tuareegi sõjamehe Baba ag-Tamaklosti ja kaupmehe Mohammed ben-Mesissi vahel tekkinud lahkhelid. Vana Sahara kombe kohaselt võttis tuareegi sõjamees asja õiendamiseks ette «razzia» kaupmehele, see tähendab, tungis talle kallale ja röövis ära, mis röövida andis. Normaalselt oleks nüüd ben-Mesissi kord olnud «razziat» korraldada. Siin aga segas vahele prantsuse kapten Cauvet, kellest oli saanud nii inetutel asjaoludel vallutatud In Salahi komandant. Selle vastu- «razzia» organiseeris nimelt tema — jällegi selleks, et Prantsuse üldsust tüssata. Ta laskis tuareegi sõjamehi jälitada.

Väikse Titi oaasi läheduses suutis ülemleitnant Cottenest oma seitsmekümne sõduriga 7. mail 1902. a. kolmesaja tuareegi ülekaalu maha suruda. Prantslaste käsutuses olid moodsad lööknõelaga püssid, tuareegid seevastu olid relvastatud üksnes nahkkilpide, piikide, mõõkade ja mõningate ränilukuga püssidega. «Titi lahingust» kujunes veresaun. Tuareegid kaitsesid end vapralt. Ebavõrdne võitlus kestis mitu tundi, siis, õhtu eel, põgenesid tuareegid tulirelvade ülevõimu eest. Nad jätsid maha sada surnut. Prantsuse poolel oli kolm surnut ja kümme haavatut.

Veel tänapäevalgi ratsutavad tuareegid sellest lahingupaigast mööda ärapööratud näoga. Sügavalt on see sündmus süüvinud Sahara elanike teadvusse. Üks reisija jutustab: «Lahinguväli asub kumeral, järskude graniitkaljude ja suurte graniidirahnudega seljandikul. Langenud tuareege ei sängitatud sügavale. See ei ole Sahara keskosa kõva kaljupinnase tõttu kombeks. Kokkukantud surnukehad kaeti kivirahnude ja liivaga. Nüüd on tuul paljud skeletid paljaks puhunud. Kõikjal ümberringi lebab kaamelikonte.»

Nüüd oli Lääne-Sahara lõplik alistamine ainult veel aja küsimus.

Vahepeal aga sepitseti midagi Sahara idaosas, seal, kuhu koloniaalvõimud senini veel polnud astunud. Kürenaika ja Tripolitaania, Liibüa rannikumaad, olid ka pärast seda, kui Egiptuse asekuningad olid endid Türgi võimu alt vabastanud ja inglased Egiptuse oma protektoraadi alla võtnud, Türgi valitsuse alla jäänud. Jah, türklased olid vahepeal ka Fezzani alistanud ja valmistusid edasi lõuna poole tungima. Kuid siin kohtasid nad vastast ühe islami vennaskonna näol.

Islami ajalugu tunneb paljusid taolisi vennaskondi. Nad on enamasti tekkinud usukommete reformeerimise, religiooni algallikate juurde tagasipöördumise eesmärgil. Sealjuures iseloomustab enamikku neist vennaskondadest see, et usuasjadega tegelemise kõrval olid nad sageli ka sõjaväeliseks organisatsiooniks.

Vennaskond, kes Liibüa kõrbes nii tähtsat osa hakkas etendama ja kelle ridadest viimaks sõltumatu Liibüa kuningriigi valitsev dünastia võrsus, oli tekkinud 19. sajandi algul. 1787. aastal Lääne-Alžeeria linnas Tlemsenis sündinud Mohammed ibn Ali as-Senussi al-Khattabi al-Idris al-Hassani oli pärast õpinguid kuulsas Maroko Fesi ülikoolis kolmekümne aasta vanuses Mekasse palveränakule läinud, seal islami mungaordusse astunud ja 1837. aastal Araabias senussiitide ordu asutanud. Selle ordu eesmärgiks oli kuulutada prohveti õpetusi nende esialgses puhtuses. Peatselt viis ta oma tegevusvälja üle Põhja-Aafrikasse. Tollal oli Liibüa kõrbe piirkond *de facto* eikellegimaa. Türklaste võim ei ulatunud kuigi palju rannikuribast kaugemale, Kõrbes aga elasid 11. sajandil Põhja-Aafrikasse rännanud araabia beduiinisuguharu beni suleimi järeltulijad. Beni suleimide juures valitsesid paljud paganlikud kombed. Need inimesed olid ideaalseks misjonitegevuse objektiks.

Mohammed ibn Ali as-Senussi tuli väga osavalt toime rahutegemisega ürgsetest aegadest üksteisega vaenus olevate beduiinirühmade vahel. Ta suutis luua nende hulgas isegi teatud kokkukuuluvustunde. Neile olid pühendatud kõik tema jõupingutused. 1843. aastal asutas ta Bedas, mitte kaugel antiiksest Küreenest, ordu esimese loožI Liibüas. Ent varsti tekkisid raskused Türgi võimudega, kes jälgisid ordu tegevust mõninga umbusuga. See-

pärast otsustas Mohammed ibn Ali viia ordu residentsi sada kilomeetrit sisemaa poole, Džagbubi oaasi. Sellel kohal oli mitmeid eeliseid. Nende hulgas polnud mitte viimasel kohal asjaolu, et läbi oaasi kulges iidne palverändurite tee Loode-Aafrikast Mekasse, mis võimaldas palverändurite hulgast poolehoidjaid värvata.

Kui Mohammed ibn Ali 7. septembril 1859 suri, jättis ta maha kindla usuhoone, õitsva oaasi, kus nüüd oli juba umbes tuhat elanikku ja kõrgem kool koos mahuka raamatukoguga.

Ordu juhtimine läks üle asutaja poegadele. Vanem, Mohammed al-Mahdi (mitte ära vahetada tolle Mahdiga, kes Sudaanis koloniaalriikide edasitungi vastu ülestõusu organiseeris), võttis üle senussiitide ordu üldjuhtimise; tema noorem vend Mohammed aš-Šarif pühendus spetsiaalselt usuküsimustele. Ordu oli vahepeal saavutanud suure mõjuvõimu. Mahdi-ülestõusu tõttu Sudaanis olid traditsioonilised karavaniteed piki Niilust suletud, mistõttu kõik reisijad pidid läbima Liibüa kõrbe. See soodustas senussiitide ordu laienemist väga suuresti. Senussiite leidus nüüd kogu Saharas, ka kaugel Sudaanis, isegi kuni Senegali jõe suudmeni. 1895. aastal viidi ordu asukoht Džagbubi oaasist Kufrasse üle, 1899. aastal viidi see üle veelgi kaugemale lõunasse, Gurosse Tibesti mägismaa läheduses, et olla Sudaani misjonipiirkonnale lähemal. 1902. aastal oli senussiitide ordul üldse sada nelikümmend kuus kolooniat, neist nelikümmend viis Kürenaikas, kolmkümmend üks Egiptuses, seitseteist Araabias, kaheksateist Tripolitaanias, viisteist Fezzanis, kuus Kufra piirkonnas ja neliteist Sudaanis.

Vahepeal oli türklaste edasitung lõunasse peatatud. Ka olid tekkinud esimesed kokkupõrked lõunas edasiliikuvate prantslastega. Senussiite peeti üldiselt «võõrastevaenulikeks». Tegelikult nägid nad Euroopa koloniaalriikide edasitungis tõsist ähvardust traditsioonilisele ühiskondlikule struktuurile, pärimuslikele moraalsetele ja kultuurilistele väärtustele. Seepärast hakkasidki nad sellele edasitungile kõigest jõust vastu. Euroopa teadlased nagu Gerhard Rohlfs olid seda hoiakut mitmel korral tunda saanud. Oli täiesti loogiline, kui prantslased nüüd ordu kolooniad Airis, Tšaadi ümbruses, Bagirmis ja Kanemis, Borkus ja Tibestis ära hävitasid.

Järjest võimsamaks muutuva senussiitide ordu ja Türgi

valitsuse vahel tekkis viimaks midagi vaherahu taolist. Ent 1911. aastal sirutas Euroopa käe ka Liibüa järele. Itaalia valmistus vallutussõjaks Türgi vastu. Itaallastele torkas eriti silma Itaalia vastas teisel pool Vahemerd asuv Tripoli. Pärast seda kui itaallaste unistused Tuneesia koloniseerimisest olid prantslaste okupatsiooni tõttu tühja jooksnud, kavatseti «haigelt mehelt Bosporuse ääres» tema Põhja-Aafrika valdused ära röövida. 28. septembril 1912 esitas Itaalia valitsus türklastele ultimatiivse noodi, mida iseloomustas vapustav otsekohesus. See algas väitega, et Türgi pidavat Kürenaikat ja Tripolitaaniat «korralageduses ja viletsuses». Ja siis järgnes täiesti brutaalselt: «Itaalia valitsus, olles sunnitud hoolt kandma oma väärikuse ja oma huvide kaitse eest, on otsustanud alustada Tripoli ja Kürenaika sõjalist okupeerimist.»

Türklastel oli tollal Põhja-Aafrikas kõigest seitse tuhat sõdurit. Itaalia ekspeditsioonikorpuse 34 000 mehele oli tühiasi vallutada Liibüa rannikuala ja türklastele peale sundida leping, milles Türgi nõustus Itaalia okupatsiooniga.

Sellel lepingul oli ainult üks konks: ta oli sõlmitud tagamaa tõelist valitsejat arvestamata. Senussiidid ei tahtnud mingil tingimusel Itaalia koloniaalvõimule alistuda. Türgi tegi veelgi enam, kasutades ametlikes dokumentides ordu kohta mõistet «al-Hakuma as-Senussija» — «senussiitide valitsus» — ja andes sellega senussiitidele Liibüa tagamaa valitsemise õiguse. Ordu asutaja õepoja Ahmed aš-Šarifi juhtimisel, kes oli pärast Mohammed al-Mahdi surma 1902. aastal ordu juhtimise üle võtnud, alustasid beduiinid edasitungivate itaallaste vastu visa kuid ohvriterikast partisanisõda.

Siis saabus 1914. aasta. Itaallased, kes olid juba tunginud Fezzanini, pidid algul hõivatud piirkonnad jälle vabastama. Senussiitidele oli tekkinud liitlane, omakasupüüdlik, koloniaalvaldust taotlev liitlane. Sest imperialistliku Saksamaa poolel oli Türgi, imperialistlik Saksamaa aga taotles selles sõjas ka ülemvõimu Lähis-Idas ja kontrolli Suessi kanali üle. Saksa välisministeerium ja Saksamaa kindralstaabi poliitikasektsioon püüdsid mõjutada senussiite kallale tungima Egiptusele, keda sel ajal ähvardas Palestiinast üle Siinai poolsaare Saksa-Türgi segaarmee. Üks vendadest Mannesmannidest, üks nendest võimsatest saksa monopolistidest, kes juba aastaid olid

taotlenud Põhja-Aafrika maavarade ekspluateerimist, reisis just selleks Tripolisse, et koordineerida senussiitide loodetavat pealetungi Saksa kindralstaabi plaanidega.

Seejärel randusid Saksa allveelaevad Liibüa rannikul ja tõid relvi halvasti varustatud senussiitidele. Ainult et need ei hakanud Saksamaa huvide eest võitlema. Neile oli tähtis oma vabadus. Ahmed aš-Šarif oli esialgu valmis relvasaadetiste eest tänulikkust üles näitama ning pärast itaallaste väljakihutamist ka inglaste vastu minema. Kuid vahepeal oli üks viimase orduülema poegadest, Idris, suureks kasvanud, ning kasutas palverännakut selleks, et Egiptuses Briti võimudega kontakti astuda ja inglaste käest itaallaste vastu abi taotleda. Nagu sellistel juhtudel sageli, osutus imperialistide intriig kavalamaks, tulemusrikkamaks kui kõik püüdlused imperialiste üksteise vastu ässitada. Briti väed tungisid Liibüasse sisse, et Ahmedi pealetungi ennetada. Ahmed pidi põgenema. Idrisest sai uus orduülem.

ÜHE PAATRI SURM

Senussiitide vastupanu itaallastele oli signaaliks kogu Saharale. Kuna imperialistlikud suurriigid võitlesid omavahel, näis olevat soodus situatsioon, et ära heita vihatud ahelad, millesse vabad kõrbeelanikud alles mõne aasta eest olid pandud.

Novembris 1914 olid senussiidid Ghati sisse piiranud. Valvepostidest, mis nad vallutasid, leidsid nad relvi ja sõjamoona, püsse ja isegi suurtükke. Detsembris ei suutnud Itaalia väed Ghatile avaldatavale survele enam vastu pidada. Kõigepealt jätsid nad maha Ghadamese, seejärel lahkusid nad Ghati oaasist ja tõmbusid tagasi lääne, Prantsuse alale. Üle saja kaheksakümne kilomeetri pidid nad endale teed murdma läbi Asdžeri Tassili ääremäestiku ja läbi Ergi luidete kuni Tarati valvepostini. Prantsusmaa seadis end kiiruga sõjavalmis, et takistada senussiite põgenevate itaallaste jälitamisel. Kuid juba tekkisid ohud ka territooriumil, millele pretendeeris Prantsusmaa. Niigeri käänaku juures, kaugel lõunas, mässasid tuareegid-avelimmiidid. Vadai sultan kogus sõjaväge, et ennast vabastada koormavast muulasvalitsusest. Tuneesia

lõunaosas hakkasid mässama suguharud. Ja Alžeeria Saharas läksid Alžeeria sõdurid ülestõusnute poole üle. Mais 1916 võideldi Džaneti pärast. Tibestis lahkusid Prantsuse sõdurid Bardai ja Zuari valvepostidest ning taandusid lõunasse.

Keset ülestõusupiirkonda, Tamanrassetis Ahaggari mägismaal, elas keegi paater oma onnis eremiidielu. Charles de Foucauld, endine koloniaalvägede ohvitser, oli tagasi pöördunud Saharasse, et «paganate» hulgas misjonitööd teha. Misjonitöö tegemine tähendas nende pööramist ristiusku ja sel teel koloniaalvalitsuse headeks alamateks muutmist. Paater de Foucauld oli öelnud: «Kui meil ei õnnestu pärismaalasi prantslasteks teha, ajavad nad ühel päeval meid minema. On olemas ainult üks tee, et nendest saaksid prantslased, selleks on kristlasteks muutmine.»

«Pärismaalastega» suheldes paater muidugi selliseid sõnu ei kasutanud. Ta sõbrunes Ahaggari tuareegide amenokaliga. Tamanrasseti eraklas töötas Foucauld oma legendi kallal. Ta kasutas Põhja-Aafrikas igivanast ajast eksisteerivat ebausku, mis tundis, erinevalt ortodokssest islamist, «pühaku», «imetegija», marabuti kuju. Foucauld tahtis tuareegide silmis marabutiks saada, et hõlpsamini oma missiooni täita. Oma vagade talituste kõrval ajas Foucauld ka muid asju. Mungaellu üleminekust hoolimata oli ta sisemiselt ikkagi Prantsuse ohvitseriks jäänud. Kõik tema sõbrad olid Sahara väeosade ohvitserid. Foucauld asutas sõbralike tuareegide abiga laiaulatusliku luureteenistuse, mis varustas Prantsuse sõjaväge kõige värskema informatsiooniga kõrbest.

Üheks vähestest, kes ei olnud kõrbepoegade ülestõusuga Esimese maailmasõja ajal ühinenud, oli Moussa ag-Amastane, Ahaggari tuareegide amenokal. Polnud mingi saladus, et koloniaalvõimud olid kogu aeg Moussa ümber keerelnud, et ta oli kui vaha paatri käes. Nüüd, kus toimus võitlus elu ja surma peale, oli Foucauld oma salaluurega ülestõusnuile tõsiseks ohuks. Ghatist asus teele väesalk, et Foucauld vangi võtta. Põiki läbi kõrbe ratsutasid nad Ahaggarisse. Õhtul meelitasid mehed paatri tema kindlusetaolisest kongist välja. Prantslaste patrullist heidutatult läksid nad verest välja ja lasksid Foucauld maha. See oli 1. detsembril 1916.

Kuid juba oli ülestõus oma kõrgpunkti ületanud. Impe-

rialistlike suurriikide koloniaalväed liikusid edasi. Veel kord alustasid Airi tuareegid oma revolutsiooni. Seejärel aga olid Prantsuse ulatuslikud koloniaalvaldused «rahustatud». Üksnes senussiidid Liibüas ei andnud ikka veel alla.

Esimese maailmasõja lõpu poole sõlmisid Inglismaa ja Itaalia Liibüa kohta kokkuleppe. See leping oli senussiitidele kahjulik. Imperialistlikud suurriigid pidid Idrist nüüdsest peale küll kui vaimulikku ülemjuhti tunnustama, tegelikult aga ei pidanud koloniaalses valitsemises mitte midagi muutuma.

1920. aastal toimus Liibüas kõigi mõjukamate suguharurühmituste kokkutulek. Taheti kokku leppida ühise tegevuse suhtes. Ammugi oli senussismi puht religioosne aspekt tagaplaanile jäänud. Mängus oli juba rahvuslik tähtsus. Liibüa tähtsamad isikud arutasid veel kord Itaalia garantiid 1920. aastast, milles itaallased tunnustasid islami seaduste kehtivust Liibüas. Nad arutasid itaallaste tegevust, mis oli varjamatult kolonialistlik, ning otsustasid valida Idrise emiiriks, maa vaimulikuks ja ilmalikuks juhiks.

1923. aastal võtsid fašistid Itaalias võimu enda kätte. Nende üheks esimeseks sammuks Põhja-Aafrikas oli senini antud garantiide ja kõigi sõlmitud kokkulepete tühistamine. Emiir Idris põgenes Egiptusesse. Senussiitide kaks tuhat regulaarsõdurit ja suguharude ligikaudu viis tuhat relvastatud sõjameest astusid edasiliikuvatele itaallastele vastu. Algas pikki aastaid kestev sissisõda, kus ühel poolel oli ainult palju vaprust ja halvad relvad, teise poole käsutuses olid aga kõik moodsa sõjatehnika saavutused.

Alles 1930. aastal hõivasid itaallased Fezzani. Nüüd valmistus Itaalia armee viimaseks suureks löögiks: marsiks Kufra peale. Senussiitide ordu viimase bastioni, selle liikumise kauaaegse keskuse vallutamine pidi olema võidu krooniks. 3220 meest läksid 5500 kaameliga otse läbi kõrbe. Lennukid lendasid nende ees. Siis seisid itaallased Kufra oaaside aheliku ees. Kuid siin ei kohanud nad peaaegu üldse vastupanu. Senussiitide võim oli ammu murtud. 20. jaanuaril 1931 heisati Itaalia lipp El-Tadži kindlusele, kuhu oli maetud al-Mahdi.

Kufra kuulus oaaside hulka, mis olid pikka aega Euroopa meeli erutanud. Üksnes vähesed maadeuurijad olid seni siiani jõudnud. 1879. aastal oli Gerhard Rohlfsil

siin ebameeldivaid konflikte senussiitidega. 1921. aastal viibisid oaaside grupis Egiptuse teadlane Hassanin-bei ja inglanna Rosita Forbes — tänu Idrise vastutulelikkusele, kes oli nad varustanud heade kaitsekirjadega. Seejärel käis Hassanin-bei siin 1923. aastal teist korda. Kõik need maadeuurijad pidid ettekujutust võimsast õitsvast Kufra oaasist korrigeerima. Kufra kujutab endast rühma väikseid hajali asetsevaid asulaid, mida ümbritsevad luited, liiva-väljad, liivast paljaks puhutud mäestikuorud ja kruusa-lagendikud. Kunagi varem oli siin ka vett rohkem kui praegu. Kufra ümbruses Salma el-Kebiris asub praegugi suur kuivanud järv, mille kõige sügavamates kohtades oli kunagi vähemalt ühe meetri kõrguselt vett. Kallastel leidub tamariskide kuivanud jäänuseid ja jaanalinnumunade igivanu kilde.

Kufra koosneb — või koosnes — kümnest külast, mis olid ehitatud soisesse Kufra orgu. Aastal 1961 oli neis kokku tervelt 4900 elanikku. Kufra «pealinnaks» on praegu El-Džufi asula, mis on — nagu üks maadeuurija jutustab — «mullakarva tellistest suurte lampehitiste näotu virvarr» ning asub paljal tuiskliivaga kaetud mäeseljal. El-Džufi tähtsus pealinnana avaldub eelkõige selles, et ta on turuplatsiks kõigile asulatele, et siin on praegu kaimakami, omamoodi maanõuniku residents, et siin on postkontor, politseijaoskond, mošee ja põllumajanduslik katsejaam.

Kahe kilomeetri kaugusel El-Džufist asub liivakivikõrgendikul El-Tadž, kunagine Zauija, senussiitide klooster, millele itaallased 1931. aastal oma lipu heiskasid. Hiljem olid ehitised kõrbekindluseks Itaalia garnisonile; Teises maailmasõjas nad purustati.

Arvukad teised oaasikülad on praegu peaaegu elaniketa. Buemas elasid 1961. aastal ainult veel kaks eite oma kanadega. Enamik aedu on ammugi liiva alla mattunud. Itaalia okupatsiooni tagajärjel, mis mehed sõtta mobiliseeris, läks põllumajandus tagurpidi. Naised ei suutnud aedu enam niisutada, vett keskmiselt kümne meetri sügavustest kaevudest üles vinnata. Naftaotsingud viimasel aastakümnel tegid ülejäänu. Naftaotsijate salgas töötamine on tasuvam kui oaasiaedades rassimine.

Kuid ikkagi pakub põhja poolt kaljudega suletud, lõunasse avanev Kufra org ka veel praegu üllatavat vaatepilti keset kõrbet: «Mõningate lohkude helkivad veepin-

nad jätavad põhja poolt tulnud reisijaile tugeva mulje,» on ühes reisijutustuses öeldud. «Talvel katab suurt osa Kufra orust põhja ja lääne pool El-Džuffi kilomeetreid pikk, üksnes kohati kõrkjatihnikutega vaba veeväli. See vesi on pärit põhjaveekihist, mis paljudes kohtades orupõhjast välja voolab.» Põhjavesi tungib välja aeg-ajalt, vahepeal esinevad intensiivse äraauramise perioodid, mil lohkude põhjas tekib paks soolakoorik.

Ka Kufra muistne «pealinn» Tazerbo hääbub pikkamisi. Kui Tazerbo veel oaasiderühma keskus oli, elasid siin peaaegu eranditult tibbud. Nad elasid ka El-Džufis, millel oli ühe tibbu suguharu nimi: Kebabo. Kufras on osa tibbudest vastupidi nende tavalistele harjumustele juba varakult paikseks jäänud. Alles 1730. aastal tuli üks araabia suguharu Kürenaikast ja jäi siia paigale. Tazerbo elanikud taizerid rändasid välja Tibesti mägismaale, kus nad veel tänapäevalgi nomadiseerivad. Seejärel, 1808. aastal vallutasid türklased Kufra ja jälle lahkus suur hulk tibbusid oaasist. Ainult umbes sada viiskümmend tibbut jäid kohale ning läksid üle islami usku. Tänapäeval peaks neid Kufras elama umbes viiesaja ümber. Liibüa valitsus on neist suurema osa politseinikeks värvanud. Lõuna pool Kufrat kulgeb Liibüa piir, ümbruskonda tundvad ja vastupidavad tibbud on aga otse ideaalsed piiripolitseinikud.

Veel praegugi on Tazerbos näha tibbudeaegseid mälestusmärke, nende hulgas Kasr Džerangedi, kunagine tibbude suguharulinnus, mida kogenud silm võib mustjates rusudes ära tunda. Tibbude linnused olid rajatud kõik Kufra soolajärvede keskele ning maad mööda pääses sinna ainult madala veeseisu ajal. Linnusemüürid on säilinud, samuti umbes kahekümne õõnestorni jäänused läbimõõduga ühest kuni kahe meetrini. Neid torne võidi kunagi kasutada panipaikadena või eluasemetena. Suurimaks tibbude säilinud ehitiseks on massiivne soolapärast torn, mille ovaalne platvorm on kolm korda seitse meetrit suur.

Need ehitised olid ammu varemetes, kui itaallased 1931. aastal Kufra vallutamisega Liibüa alistamise lõpule viisid. Et kõiki katseid ära hoida, mida emiir Idris võiks Egiptusest oma maa vabastamiseks ette võtta, otsustas Itaalia valitsus rakendada erakorralisi abinõusid: rajada Liibüa-Egiptuse piirile põiki läbi kõrbe hiiglaslik okastraataed. Kuus kuud kulus ehitussalkadel kolmesaja viie-

kümne kilomeetri pikkuse okastraattõkke rajamiseks Bardia ja Džagbubi oaasi vahele. Statistika võib teatada mõjukaid arvusid: kulud — kakskümmend miljonit liiri; kaheksateistkümmend laeva tõid üle mere kakskümmend tuhat tsentnerit lattrauda ja kolmkümmend viis tuhat tsentnerit okastraati. Ülespandud traadi pikkus: viiskümmend tuhat kilomeetrit, üks ja veerand korda nii pikk kui ekvaator.

KÕRB SAAB VABAKS

Itaalia tegi vallutatud asumaal veelgi rohkem. Viljakamatele rannikualadele asundati itaalia talupoegi, tekkisid maanteed. Piki rannikut kulgev suurepärane maantee võimaldas Itaalial ühe päeva jooksul viiskümmend tuhat sõdurit Egiptuse piiri äärde paisata.

Teises maailmasõjas ilmneski, et see maantee oli ehitatud just sel põhjusel. Eks lasknud siis Itaalia diktaator Mussolini ennast islami kaitsjaks pühitseda, ehkki ta oli senussiidid halastamatult alla heitnud. Eks teinud ta ettevalmistusi, et valgel araabia täkul, «islami mõõk» vööl, võidukalt Kairosse sisse ratsutada. Eks tunginud Itaalia väed ida poole edasi. Kui nad peatati, kui nad tagasi löödi, tuli fašistliku veermahti Aafrika-korpus neile appi. Põhjas, kus lahingud koondusid ranniku lähedale, seisid nende vastas Inglise, Austraalia ja Uus-Meremaa väed. Emiir Idris võttis sellest sõjast osa oma väeüksustega. Ta oli 9. augustil 1940 Tripolitaania ja Kürenaika aukandjate konverentsil senussiitide armee asutamise üleskutse esitanud. Viie pataljoniga võitles see Hitleri-vastase koalitsiooni poolel. Lõunast, Tšaadi järve äärest, tungis hoogsalt edasi kindral Leclerc Vaba Prantsusmaa vägedega. 1. märtsil 1941 vallutas ta Kufra ja kihutas itaallased minema.

Tänu neile sündmustele oli Liibüa esimene Sahara riik, mis sõltumatuks sai. Pärast visasid läbirääkimisi saavutasid liibüalased 24. detsembril 1951 sõltumatuse väljakuulutamise. Emiir Idris, kellest oli saanud juba Esimese maailmasõja ajal senussiitide ordu ülem ning kelle Liibüa suguharud olid 1920. aastal emiiriks valinud, astus Idris I-na troonile.

Kestis sada aastat, 1830. aastast 1931. aastani, enne kui

kogu Sahara imperialistlike riikide asumaaks muutus. Kestis ainult üksteist aastat, 1951. aastast 1962. aastani, kuni peaaegu kogu Sahara oli võitnud tagasi oma rahvusliku sõltumatuse.

Liibüa sõltumatuks kuulutamisele järgnes 1952. aasta juulis Egiptuse revolutsioon, mis kujutas endast esimest sammu Egiptuse tõelise sõltumatuse poole. 1. novembril 1954 algas Alžeeria revolutsioon. See levis esialgu küll peamiselt maa tihedasti asustatud põhjaosas, kuid haaras seejärel 1957. aastal ka Sahara, kuigi seda partisanisõda tuli ülekaalu tõttu, mis prantslastel oli õhus, pidada laias kaitsetus kõrbes erakordselt rasketes tingimustes.

1. jaanuaril 1956 sai vabaks Sudaan. 2. märtsil 1956 oli Prantsusmaa sunnitud andma sõltumatuse Marokole, mille ta oli hõivanud 1912. aastal, ning 20. märtsil 1956 Tuneesiale. Kiiresti areneva dekoloniseerimisprotsessi tulemusel tekkis rida uusi Aafrika riike, mille territoorium vastas Prantsuse koloniaalvalitsuse poolt kindlaksmääratud halduspiiridele. 20. juunil 1960 sai vabaks piirkond lõuna pool Ahaggari, mis võttis endale muistse traditsioonilise nime Mali. 3. augustil 1960 järgnes Niigeri Vabariik, 11. augustil 1960 Tšaadi Vabariik ja 28. novembril 1960 Mauretaania.

Võõrasse valdusse jäi ainult veel kaks tükikest Saharat: Ifni ja Rio de Oro, mõlemad Hispaania poolt hõivatud. Ifnisse Lõuna-Marokos, Sahara serval olid hispaanlased tulnud õige varakult; 1445. aastal olid nad rajanud rannikule kindlustuse ja andnud asumaale kõlava nime Santa Cruz de Mar Pequeña. 1524. aastal hävitasid maurid koloonia. Alles 1860. aastal suutsid hispaanlased siin uuesti kanda kinnitada. Kestis 1934. aastani, millal prantslased «rahustasid» Mauretaania ja Lõuna-Maroko viimased sopid, enne kui Hispaania sõjavägi Ifni sisemaale julges minna.

Kuigi palju teisiti ei olnud ka Rio de Oros. Siia olid portugallased juba 1433. aastal koloonia rajanud, mis samuti ei suutnud kuigi kaua püsida. Nii pretendeeris Hispaania alles 1883. aastal Aafrika jaotamisel sellele piirkonnale. Kuid Hispaanial polnud kunagi jõudu üksinda selle maa vallutamiseks. Tema saavutused koloniseerimise alal olenesid alati prantslaste edusammudest naabruses asuvas Mauretaanias. Kui prantslased asumaade pii-

ridest mittehoolivad nomadiseerivad kõrbesuguharud tagasi surusid, võisid ka hispaanlased kergemalt hingata. Kui suguharud prantslaste vastu mässu tõstsid, olid ka Hispaania koloniaalhuvid ohus. 1957. aasta algul alustasid Mauretaania suguharud, innustatuna Alžeeria vabastusvõitluse edusammudest ja Marokole antud sõltumatusest, sõjategevust niihästi Hispaania kui ka Prantsuse koloniaalvõimude vastu. Seguit el-Hamra kõrbepiirkonnast, mis kuulus osalt Hispaania Sahara, osalt Prantsusmaa tolleaegse asumaa Mauretaania juurde, sai ülestõusu keskus. Prantsuse ja Hispaania väed tegutsesid üheskoos. Koos astusid nad välja ka vabastusarmee vastu, kes tegi 1957. aasta lõpul katset hispaanlased Ifnist välja tõrjuda. Üksnes Prantsuse lennuväe sekkumine päästis hispaanlased, kes olid sunnitud mõne päeva jooksul lahkuma peaaegu kogu maalt ja ootasid oma sadamalinnas Ifnis viimast rünnakut.

Võitlused Rio de Oros kestsid 1960. aastani, mil Mauretaania sõltumatuks sai. Alžeeria sõltumatuse väljakuulutamisega 3. juulil 1962 sai ka Sahara keskosa vabaks. 1969. aasta algul otsustas Hispaania Ifni Marokole tagasi anda.

Olid 1962. aasta juunikuu esimesed päevad. Istusin ühes kõledas lubjatud toas Maroko-Alžeeria piirilinnas Uždas. Siin töötas Alžeeria Rahvusliku Vabastusarmee poliitbüroo. Sõltumatuse saabumine oli lähedal ja selleks valmistuti ette. Teha oli nii palju. Oli vaja sajad tuhanded põgenikud, kes olid sõjakoleduste eest naabermaadesse pakku läinud, jälle koju tuua, oli vaja purustused kõrvaldada, uus teovõimeline riigiaparaat luua, majanduselu jälle liikuma panna, rahvaharidussüsteem ja kaasaegne tervishoiusüsteem rajada. Ülesannete rohkus oli peaaegu mõõtmatu, neid kuhjus mäena. Rääkisin ühe noore haritud ohvitseriga tulevikust, kõige lähematest sammudest. Maareform tulevat läbi viia, kirjaoskamatus likvideerida. Ja siis, keset seda kõnelust, öeldi tähtis sõna «Sahara». Minu jutukaaslane innustus. Ta manas esile pildi õitsvast kõrbest, tihedate puukroonidega oaasidest, pulbitsevatest allikatest, arenevast tööstusest, hiiglaslikest paistammidest. Ta tõusis püsti, tuhnis ühes kapis, võttis välja raamatuid ja brošüüre, teadlaste arvamusi, ekspertide uurimusi.

Eluvõõrad fantaseeringud? Kas ei olnud küllalt palju

teha «tsiviliseeritud» põhjaosas, mis seitse ja pool aastat kestnud sõjas nii rängalt kannatada oli saanud?

«Homme teeme me põhjaosast õitsva maa. Ülehomme läheme lõunasse,» ütles ta.

Temale, Alžeeriale — ja enam või vähem kõigile sõltumatuks saanud Sahara-riikidele — ei ole õitsev Sahara mingi kauge tulevikuunelm. Sellest on saanud elulise tähtsusega ülesanne. Ei hellitata illusioone. Ei usuta äkilisi imesid. Ei olda nii enesekindlad, et arvata, nagu võiksid liivamered ja kaljukõrbed mõne aastakümne jooksul ära kaduda. Kuid võib ja tuleb peatada langus, tuleb saavutada, et Sahara oleks uuesti see, mis ta mõned sajandid tagasi oli: eluruum ja ruum majanduslikuks tegevuseks. On tarvis oaasid uuesti ellu äratada, maavarasid otsida ja kasutusele võtta. Eelkõige on aga probleem inimestes, paljudest kihtidest koosnevates ühiskondades, kes on kõrbes aastatuhandete jooksul välja kujunenud. Nad tuleb uude aega juhatada, nende elule ka 20. sajandil kindel alus ja mõte anda.

RÄNDAJA LIIVA JA KALJUDE KESKEL

Kolme kasba, savist kunstipäraselt ehitatud berberi linnuse vahel valitses ebaharilikult vilgas askeldus. Müügikohad ja -telgid olid avatud, loorikandjaist sisse piiratud. Kaamelid tõuklesid, lambad määgisid erutatult. Kõikjal oli näha ostjaid ja müüjaid elavas vestluses. Kheima, nomaaditelgi varjus takseeriti transistorraadiot, müüdi särki, prooviti magnetofoni.

Kolme kasba — Redmani, Mussani ja Ksabi vahel said kokku inimesed, kes olid rohkem kui tuhande kilomeetri kauguselt siia kokku voolanud, siia tuhande palmiga Tindufi oaasi. Tinduf suure hammaada serval, mis laiub lõuna pool Draa vadi, on noor asula. Tihtilugu oli ta vaidlusobjektiks suguharude ja riikide vahel. 1860. aasta paiku oli tadžakandi suguharu regibati suguharu eest põgenedes siia elama asunud ja asula rajanud, kasbad ehitanud. Austria maadeuurija Oskar Lenz, kes 19. sajandi lõpul läbi Tindufi läks, kirjutas: «Kenad majad, aiad ja veerohkus teevad ta meeldivaks peatuskohaks... Siit väljuvad iga aasta paljud suured karavanid Timbuktusse: elanikel on arvukalt kaameleid, keda nad kaupmeestele välja üürivad ja kellega kaupmeeste arvel kaupu lõunasse transpordivad.»

1903. aastal järgnesid neile regibatid ja võtsid Tindufi oma valdusse. Prantsuse koloniaalriigil õnnestus siin alles 1934. aastal kanda kinnitada. See oli kolonialismi tulemus, et Tindufist sai tüliobjekt hiljem asutatud sõltumatute rahvusriikide vahel. Nimelt avastati 1952. aastal oaasi kaguosas hiiglaslik maagilasund: 400 miljonit tonni rauamaaki, 57,7-protsendilise rauasisaldusega.

Gara Džebileti maagilasund äratas Tindufi vastu huvi. Tinduf kuulus administratiivselt Alžeeria juurde, seal elasid mauri suguharud ning see oli kaua aega olnud Maroko sultani mõjupiirkonnas. Siit mitte kaugel puutuvad kokku nelja maa piirid: Alžeeria, Maroko, Mauretaania ja His-

paania asumaa Rio de Oro. 1962. aasta juulis, kui Alžeeria sõltumatuks sai, püüdsid Maroko väed Tindufi äkkrünnakuga vallutada. 1963. aasta sügisel tekkis Maroko ja Alžeeria vahel selle piirkonna pärast sõda, mis lõppes vaherahuga vanade piiride säilitamise tingimusel ning pikaajaliste läbirääkimistega Aafrika Ühtsuse Organisatsiooni vahenduskomisjoni osavõtul. Kuna Maroko oli paljude aastate kestel sõltumatule Mauretaaniale pretendeerinud, olid mauretaanlased samuti huvitatud vanade piiride säilitamisest.

Kuid praegu, 1968. aasta mais, ei mõelnud keegi vanale tülile. Üksmeelselt tunglesid nomaadid Alžeeria riiklike kaubandusorganisatsioonide müügikohtade ümber, mis pakkusid siin müüa kõike seda, mida üks nomaad oma rännakutel vajab. Müüdi ja osteti kaameleid ja lambaid, samuti teed ja suhkrut, ringirändavate kõrbeelanike peamisi toiduaineid.

Tee on peatoidus mitte ainult seepärast, et ta janu vastu aitab, mitte ainult oma ergutava toime tõttu, vaid ka sellepärast, et ta võimaldab Sahara elanikel kõige paremini suhkrut tarvitada. Seejuures on tee tulnud Saharasse suhteliselt hilja. Seda hakati alles 18. sajandil Põhja-Aafrikasse sisse vedama. Tänapäeval aga armastatakse teed kõrbes sedavõrd, et näiteks 80 protsenti teest, mida Alžeeria impordib, tarvitatakse ära Sahara departemangudes, et üksnes Bešaris müüakse kuuskümmend tonni teed kuus. Teed keedetakse koos mündi või teiste rohtudega, sellele lisatakse parfüüme, nagu lavendlit ja apelsiniõievett. Maitselt on tal selle teega, mida meie eelistame, vähe sarnasust. Tee valmistamine on Saharas pidulik tseremoonia, mida üks reisija kirjeldas järgmiselt:

«Meie võõrustajal oli tark ja sümpaatne nägu. Valgetes rõivastes kükitas ta meie ees ja kallas keeva vett teele kirjus emailkannus, valas siis joogi mitu korda ümber teise kannu, täitis endale väikese klaasi, proovis, kallas klaasi sisu uuesti teekannu tagasi, pani veel kord suhkrut, valas jälle mitu korda ümber, proovis uuesti, ja alles siis valas tee klaasidesse messingkandikul ning pakkus igaühele meist ühe klaasi. Neid ettevalmistusi tehakse sellise väärikuse ja pidulikkusega, et otsekohe on mõistetav: asi ei ole siin mitte selles, et janusele külalisele jooki pakkuda. Rituaaliga sarnaneva tseremooniaga võetakse külaline oma maja katuse ja kaitse alla. Külalisel peab

olema aega enda kogumiseks ja külalislahkuse kui austuse tunnetamiseks. Kolm korda pakutakse külalisele klaas teed. Kolm korda peab ta selle ära jooma ega tohi ühestki klaasist keelduda. Nõnda nõuab etikett.»

Iga-aastane Tindufi muggar — see on berberikeelne sõna ja tähendab «kohtumist» — on suursündmuseks Lääne-Saharale. Selles Tindufi muggaris elustub taas muistne traditsioon, iga-aastane nomaadide kokkutulek, kes oma produkte üksteisega vahetavad ja endile terveks aastaks kõike vajalikku varuvad.

Uhkelt sammusid maurid ühe müügikoha juurest teise juurde, uurisid Alžeeria rahvuslike tekstiilivabrikute «Sonaco» ja «Sonatexi» poolt pakutavat, vaatasid sisse Mauretaania riiklike kaubandusettevõtete müügitelkidesse. Loomulikult on ka mauride rõivastus moodsamaks muutunud. Puuvillast või kitsenahkadest kuubi näeb harva. Ent ikka veel kantakse laiu valgest puuvillasest riidest pükse, nende juurde siniseid gandurasid ja sinisest kalevist turbanit. Sinist värvi rõivad on jõukuse tunnus. Ka kõrbes teevad riided inimese. Kes endale seda lubada võib, tellib riidematerjali Sudaanist, kus see — nagu sajandeid tagasi — ehtsa indigoga värvitakse. Mauride meesterõivaste tüüpiline sinine, mis tihtilugu ka nahale värvi annab, on andnud mauride piirkonnale ka «siniste meeste maa» nime, need «sinised mehed» ise aga räägivad «bled el-beidanist», «valgete maast», ja «valged» nad on, vastupidiselt mustanahalistele sudaanlastele. Muide, suursugused maurid värvivad — seletamatutel põhjustel — oma silmalau sageli roheliseks.

Sellal kui mehed katavad sageli näo oma turbani ühe otsaga, käivad naised ilma loorita. Nende traditsiooniline rõivastus koosneb kaamelikarvadest hamest, millel on vasakul tagaküljel suur tasku, kus kantakse imikuid. Selle hame all on neil puhvpüksid, nende peal tuunika ja peas sinine sall.

Aastal 1967 oli Tindufis just parajasti muggariks valmis saanud aerodroom, mis võimaldas kaupu Alžiirist kohale toimetada õhu teel. Alžeeria ametivõimud olid suursündmuse puhuks tollieeskirju muutnud. Nii näiteks võis tollivabalt saada sigarette ja teisi kaupu Alžeeriast, Marokost ja Mauretaaniast. Pärastlõunal saduldasid Lääne-Sahara parimad ratsutajad oma hobused või meharid, et võiduajamisel kindlaks teha kõige tublim ratsutaja ja

kõige parem kaamel. Muggar tähendab lõpuks ka lauluja tantsupidu. Oaasidest on kohale saabunud valgetes hamedes mehed, kes kiires rütmis pikas ahelikus üksteise kõrval jalgadega trampides lähenevad. Msaab on saatnud oma pürotehnikud, mustades puhvpükstes ja lühikestes värvilise tikandiga jakkides.

Väärikalt ja ühtlasi sarmikalt tantsisklevad muusikandid lähemale, ümbritsetuna auväärsetest vanameestest, kes kannavad õlal keskaegseid suurekaliibrilisi muskeeteid. Äkki katkeb kriiskav muusika ja paukudes tekitavad näotud püssid suitsupilvi... Pidupäevad regibattide maal.

ÕUDNE MAA

Regibatid on üks Lääne-Sahara suurimaid ja võib-olla ka tähtsamaid suguharusid. Maurid, berberite hulka kuuluv rahvas, tungisid meie ajaarvamise esimesel neljal sajandil Marokost lõunasse ning alistasid seal eluneva mustanahalise rahvastiku. Pärast 8. sajandit läksid nad üle islami usku. 14. ja 15. sajandil tungisid makiilid, Araabiast sisserännanud suguharu, Mauretaaniasse ning alistasid kolmekümneaastases sõjas (mis ajaliselt langes peaaegu ühte Kolmekümneaatase sõjaga Saksamaal) berberi suguharud. Ent ei kestnud kuigi kaua, kui võitjad end arvututes tülides vastastikku ära kurnasid, nii et berberid võisid oma esialgse positsiooni tasahilju tagasi võita.

Maa, kus need sündmused toimusid, on kõike muud kui meeldiv. Prantsuse Sahara-uurija Theodore Monod kirjutas: «Õudne maa. Esimene puu — väike akaatsia — asub siit 45 kilomeetri kaugusel. Maa, paljaks pühitud, luudeni paljandatud, sajandite tuulest pihustatud, on surnud. Tuul, mis kerge tolmuga kaetud luidete kohal vilistab, laulab möödunud aegadest ja vihmasadu enam mitte tundva maapinna igavesest rahust. Liivakivikaljude vahel, mis aegamisi paratamatult murenevad, piki puhtaid rannikuid, klammerduvad inimesed selle sureva maa skeleti külge. Õnnetud parasiidid, neil on janu, neil on nälg, nad tammuvad pehmes liivas, mis nende jalgu väsitab, ühel kohal või komberdavad ränikividel, vahetpidamata piiritute lagendike vinge tuule vastu võideldes, kord külmast

kangestunult, seejärel kastest märgadena või päikesest praetuina. Üksnes taevas jääb liikuvaks ja vahelduvaks elemendiks . . .»

Sellel maal, mis on kaetud luidete või munakividega, on oaasid haruldased. Suvel võib juhtuda, et lõunatuul toob siia veidi niiskust Ginea lahelt; suurema osa aastast aga puhub idast, Kesk-Saharast, harmattan, äärmiselt kuiv tuul, mis igasuguse elutegevuse seisma paneb. Suvel tõuseb temperatuur üksikutes kohtades kuni 52 kraadini varjus, talvel võib see platoodel, mis ulatuvad viie- kuni kuuesaja meetri kõrgusele, langeda viie kraadini.

Ometi on riskinud taimed ka siin suhteliselt kaugele kõrbesse tungida. Akaatsia, mis kasvab peamiselt Lõuna-Mauretaanias, annab vaiku, mis oli kunagi *gummi arabicum*'ina nõutav kaup ning hollandi kaupmehi selle maa rannikule meelitas. Üks hollandi kaupmees kirjeldas 18. sajandil kauplemist *gummi arabicum*'iga ja oma mauridest kompanjone järgmiselt: «Maurid on oma kurikavaluses flegmaatilised, see on valgeile piinav; nende kannatlikkus ja külmaverelisus on kontrastiks eurooplaste elavusele; viimased tahavad asja õhina ja kannatamatusega lõpule viia, kuna maurid, selleks et mõningaid kinke välja pressida ja kasumit suurendada, tehingu sõlmimisega igati venitavad. Siis varustatakse end samuti kannatusega, ollakse teraselt valvel, jäädakse kangekaelseks ja jonnakaks, ning viimaks lõpeb kõik kokkuleppega.»

Akaatsiatele ja igal aastaajal olemasolevale rohtkattele võlgnetakse tänu, et varem läbisid seda maad tähtsaimad karavaniteed.

Karavanikaubandus oli mauri suguharudele üheks tähtsaimaks tuluallikaks. Millest muidu pidid nad sellel maal elatuma? Teiseks tegevussfääriks oli karjakasvatus, ilma veeta ja ilma suurema taimestikuta maal küllaltki vaevaline. Regibatid said kuulsaks oma kaamelikasvatusega. Nende valgeid võidusõidukaameleid peetakse Sahara ilusaimateks ja vastupidavaimateks kaameliteks.

Kaubandus ja karjakasvatus sõltusid paljudest teguritest: ilmast, aastaajast, olukorrast naaberpiirkondades. Kui need allikad kadusid, jäi üle ainult veel razzia, röövkallaletung, nagu seda üks maur kirjeldab:

«Kord, kui ma olin veel tugev mees ja oma suguharu juht, polnud meil Gasellikõrbes pooltele oma loomadele enam sööta, ning nad surid maha, sest juba kaua enam ei

olnud vihma sadanud. Meie luurajad teatasid, et paljude kaamelipäevateekondade kaugusel idas, Ahaggari mägedes, olevat beni halide juures vihma tulnud. Nende rohurikastel karjamaadel olevat suurel arvul noorloomi. Ratsutasin seepärast koos oma meestega meie telkide juurest minema öösel, kui oli liivatorm. Hoidusime eemale karavanide veeaukudest. Tapsime kolm ahaggari, keda teel kohtasime. Nad ei olnud meile vaenulikud, kuid nad oleksid võinud meid reeta. Jõudsime beni halide laagri juurde Ahaggari kuristikes. Tungisime öösel kallale. Tapsime mehed. Võtsime kaasa neli naist ja kaks musta orja. Ajasime kakskümmend noort, tugevat kaamelit endaga koos ära. Meid jälitati ja me kaotasime seejuures viis meest ja peaaegu kõik saagiks saadud loomad, sest me leidsime oma salajased tagavara-veeaugud tühjadena. Naised pidime veel viimasel päeval enne kojujõudmist maha jätma. Jõudsime oma telkide juurde tühjade kätega; ning paljud meie lapsed surid seejärel ära.»

See on kõrbe karm, halastamatu seadus, mille järgi tema elanikud peavad elama.

Maurid jagunevad suureks arvuks suguharukoondisteks, kellel on omad, kindlate piiridega elamispiirkonnad. Muidugi vahetasid need piirkonnad minevikus küllalt sageli oma peremehi. Suurimaks mauride suguharukoondiseks on — nagu juba öeldud — regibatid, kes omakorda jagunevad kaheks suureks alarühmaks, kumbki mitme suguharufraktsiooniga. Kui Mauretaania põhjaosa valitsevad regibatid, siis idaosas elavad teknad ja tadžakandid. Lõuna- ja lääneosa asustavad uled delimi suguharu koondised. Nende vahel ja kõrval elavad omakorda väiksemad rühmad, kes on teataval määral iseseisvad. Nomadiseeriv eluviis, mis ei respekteeri ühtki 20. sajandil tõmmatud piiri, teeb peaaegu võimatuks täpsete arvude toomise nende suguharukoondiste tugevuse kohta. Kõigi mauride koguarvuks hinnatakse kaks- kuni kolmsada tuhat inimest. Teise maailmasõja eel arvati regibatte olevat umbes kakskümmend viis tuhat. Kui palju neid tegelikult on, teab üksnes Allah.

Mauride ühiskonna sotsiaalne struktuur näib esimesel pilgul olevat täiesti kaootiline. See tuleneb niihästi vaheldusrikkast ajaloost kui ka oludest tingitud eluviisist. Maurid ei ole kunagi jõudnud riikluseni, ei ole kunagi jõud-

nud suuremaulatusliku rahvusliku ühinemiseni. Üksnes piiratud ajavahemikeks ühinesid erinevad suguharud konföderatsioonideks.

SÕJAMEHED JA ORJAD

Mauride ühiskond jaguneb — nagu muide kõigil Sahara rahvastel — viieks algselt üksteisest rangelt eraldatavaks klassiks. Kõige kõrgema sotsiaalse kihi moodustasid hassanid, sõjameeste suguharud. Nad pidasid endid nende araablaste järeltulijateks, kes olid 14. ja 15. sajandil siia sisse tunginud. Nende olemasolu eesmärgiks oli võitlemine, nad elatusid peamiselt tribuutidest, mida madalama sotsiaalse positsiooniga suguharud pidid neile maksma. Parasiitlikust eluviisist tulenes näiteks see, et hassanid olid eranditult kirjaoskamatud, sest nad pidasid õppimist oma väärikust alandavaks. Kui aja jooksul haarasid relvad ka teised, algselt madalamal sotsiaalsel tasemel olevad suguharud, et saaki saada või ennast kaitsta, kaotasid sõjameeste suguharud suure osa oma tähtsusest.

Selle sõjameestekasti ärakasutamine jäi koloniaalvalitsusele. Nende hulgast täiendasid Prantsuse võimud oma koloniaalvägesid. Suhteliselt kõrge palk, mida neile sõdureile maksti, aitas kaasa nende suguharude moraali edasisele langusele. Dekoloniseerimisprotsess kukutas seejärel lõplikult need kunagised maa valitsejad. Sest ilma hariduseta ja demoraliseeritutena ei olnud nad juhtivate ametikohtade jaoks haldusaparaadis — näiteks sõltumatus Mauretaanias — kõlblikud.

Koos sõltumatusega saabus sotsiaalsel redelil hassanitele järgnevate suguharude, marabuttide tund. Sõna «marabutt» on tuletatud araabiakeelsest sõnast «tolba» — «õpetama». Marabuttide suguharud olid muistses ühiskonnastruktuuris teaduse ja hariduse kandjaiks. Neile oli araabia kirjakeele tundmine kohustuslik. Tänu oma haridusele etendasid nad kaubanduses suurt osa. Mauride ajalooline areng põhjustas seda, et isegi hierarhias juhtival kohal olevates suguharudes tekkis aja jooksul diferentseerumine. Nii näiteks esinevad Mauretaanias nõndanimetatud «varjumarabutid», kelle suguharu on kohustatud hassanitele tribuuti maksma, kuna teised — «päikesemarabutid» — on säilitanud sõltumatuse.

Mõlematel — sõjameeste- ja marabutisuguharudel — olid omad vasallid, kes asusid sotsiaalse redeli kolmandal astmel. Sõjameeste vasalle nimetati zenaagadeks, marabuttide juures nimetatakse neid telamiididekes. Need vasallid on samuti berberid, kes on aja jooksul teiste suguharude võimu alla sattunud. Põhimõtteliselt kulgeb nende elu siiski samuti nagu nende isandatelgi. Oluliseks erinevuseks on üksnes see, et nad ei saa olla karja- või põllumaa omanikeks.

Neljandaks rühmaks on harratiinid, vabakslastud orjad. Kui kolme esimese rühma puhul on tegemist eranditult berberitega, siis harratiinide hulgas on arvukalt ka neegreid. Must Aafrika lõuna pool Saharat varustas mauri suguharusid pidevalt orjadega.

Neid orje, kes moodustasid mauride ühiskonnastruktuuris viienda ja viimase kategooria, peeti üksikutes suguharudes «telgiorjadena», kõigi igapäevaste jooksvate tööde tegemiseks. Nad olid oma peremeeste omand ja pärandatavad. Igatahes ei virelnud need orjad hoopiski mitte viletsuses. Nad olid tähtsaks, hädatarvilikuks töötõuks ning ei elanud üldiselt mitte halvemini kui nende peremehed. Vabakslastud orjad seevastu olid enamasti paikse eluviisiga või siis tegelesid sageli edukalt kaubandusega.

Kuigi maurid endid islamiusulisteks tunnistavad, on nad siiski arvukatele islamieelsetele kommetele truuks jäänud. Nii näiteks jutustab inglise etnograaf Briggs ühest vanast kombest, mis on säilinud uled tidrarini suguharus. Sellel suguharul on ka ülesharitud maad. Nad tegelevad põllundusega näiteks kõrbe põhjaosas daiades, mitmesuguse suurusega looduslikes häiludes, kuhu koguneb ka suhteliselt väheste sademete puhul niiskus. Mõnikord on seetõttu nendes daiades ka puid. Nomaadid külvavad siia teravilja maha ning tulevad siis lõikusajaks jälle tagasi. Koristab uled tidrarini suguharu mõnel aastal erakorraliselt hea saagi, siis tähistatakse seda sündmust erilise tantsuga, millest ainult vallalised neiud ja noormehed tohivad osa võtta. Noormehed ja neiud rivistuvad vastamisi kumbki omaette ritta. Üks noormees alustab tantsu, sammudes enda vastas oleva neiu juurde, ja asetab selle jalge ette kingi, enamasti natuke suhkrut või teed või mõne ehte. Seejärel pöördub ta oma ritta tagasi. Nüüd astub neiu rea ette, võtab oma riided seljast, tõstab kingi

üles ja pöördub alasti oma ritta tagasi. Laulu ja lärmi saatel läheb see tseremoonia mõlemat rida pidi edasi, kuni viimaks mõlemad read ekstaasis tantsivad ning — nagu Briggs kirjutab — «loodus oma nõuab».

See tants on loomulikult teravas vastuolus islami moraali- ja käitumiseeskirjadega ning kujutab endast vististi igivanade viljakusriituste igandit.

KUI PALJU KAAMELEID VAJAB ÜKS INIMENE!

Mauride rändkarjatamine tugineb keskustele, kus on veidi soodsam kliima ja mis vähemalt kord iga aasta lühikeseks ajaks karjamaa garanteerivad või isegi vähesel määral põllundust võimaldavad. Siit käib suguharu nomadiseerimas. Seevastu oaase, kus oleks võimalik kestev paikne elu, leidub siin üksnes erandina. Aastal 1950 polnud terves mauri piirkonnas mitte ühtki kohta, kus oleks olnud rohkem kui tuhat datlipalmi (kuna suurtes Sahara oaasides on palme kümneid tuhandeid).

Suure veepuuduse tõttu tuleb kõigil suguharu liikmetel tublisti töötada, et suguharu ära elada võiks. Tänapäeval ei ole haruldane, et vett tuleb nomaadide laagrisse tuua viiekümne kilomeetri kauguselt. Ka mauride elu mõjustab Sahara progresseeruv kuivenemine. Veel 1810. aasta paiku jutustas Robert Adams sellest, et Mauretaania nomaadidel on hobused. Praegustes oludes seevastu ei saaks maurid enam ainsatki hobust pidada.

Ühel nomaadiperekonnal on selles piirkonnas keskmiselt kakskümmend viis kaamelit, viisteist lammast ja nelikümmend kitse. Päris vaesed võivad ainult kolme või nelja kitse omaks nimetada. Kuid on ka erandeid, nagu näiteks üks mauri suguharupealik lõunapiirkonnas, kellele kuulub viissada kaamelit, viissada veist ja kaks tuhat lammast. See moodustab igatahes kaks kolmandikku kõigist tema suguharu loomadest. Kuivenemise tulemusel mauride kariloomade arv üldiselt väheneb. Rio de Oros näiteks loendati 1946. aastal veel umbes sada tuhat kaamelit, 1950. aastal oli neid ainult viiskümmend tuhat.

Ent mitte ainult see, et Sahara järjest kuivemaks muutub, ei raskenda mauri nomaadide elu. Ka Euroopa koloniaalriigid on koos maa lõpliku anastamisega püüdnud sageli sulgeda nomaadidele nende traditsioonilised rännu-

teed. Euroopas pikka aega levinud arvamus, et nomaadlus olevat eriline iseloomuomadus, ning selle mittearvestamine, et oaasidest eemal on rändlemine ainsaks võimalikuks eluvormiks kõrbes, olid nomaadidevaenuliku poliitika põhjuseks.

Sellega seoses on etnoloog Jean Bisson uurinud ühe regibattide alarühma, l'Gouacemi regibattide arengut. Regibatid rändasid Draa vadi, Port Étienne'i ja Šingeti vahel Mauretaanias. Nad järgnesid neil rännakutel teataval määral vihmale; rändamine toimus aastaajast aastaaega ikka ühes ja samas järjekorras.

Nendel iga-aastastel rännakutel ei liigu kogu suguharu üheskoos, enamasti jagunetakse, iga liitperekond rändab omaette. Sellist «rännakuüksust» nimetatakse «frikiks». See koosneb Bissoni uuritud näites kuuest telgist kokku kolmekümne kolme inimesega. Mauride telk on põlise araabia telgi teisend; selle sisemus kujutab endast suurt ruumi, millest on eraldatud keedunurk. Uuritud rühmal oli kolmkümmend kaheksa kaamelit. Iga kaamelimära annab kolm kuni neli liitrit piima päevas. Datlite ja teiste toiduainete kõrval, mida on pikema aja jaoks vahetatud, kujutab kaamelipiim endast peamist toiduainet. Ent kaamelitest veelgi tähtsamad on lambad; neid oli Bissoni uuritud «frikil» sada kakskümmend.

Regibatid on mauride sotsiaalses hierarhias teisel kohal. Kuigi nad on tegelikult berberid, nimetavad nad endid šorfadeks, niisiis ühe šeriifi, Muhamedi otsese järglase järeltulijateks. Neil on oma suguharusaaga, mille kohaselt regibattide müütiliseks esivanemaks oli keegi Ahmed er-Reguibi, vaba mees Magribist, kes 1503. aastal arvatavasti islami misjonärina Draa orgu tuli, kus ta araablannast naise võttis.

Berberi elemendil on ka perekonnahierarhias veel tugev järelmõju. Kuigi pärimisõigus käib alati isapoolset liini pidi, on vanaemal perekonnas eelistatud seisund. See avaldub ka selles, et «frikis» on tal ainsana omaette telk.

Regibatid orienteerusid kaubanduses traditsioonikohaselt alati põhja suunas. Aprillis ja mais rändasid nad Draa vadisse, läbisid oru, et suurtel Maroko turgudel oma kuulsaid kaameleid, lambaid, villa, nahku ja ka soola müüa. Viiekümnendatel aastatel keelasid Prantsuse koloniaalvõimud selle kaubanduse ära ja sulgesid regibattidele tee üle Draa vadi. Ettekäändeks oli ammune vaen regibattide ja

Lõuna-Marokos elavate ait ussade vahel. See vaen ei olnud seni kunagi kaubandust seganud. Prantsuse administratsioon aga põhjendas oma keeldu viitega oletatavale «anarhiale» Alžeeria—Maroko piirialal. Kindlasti etendas selle otsuse tegemisel olulist osa fakt, et nii Marokos kui ka Alžeerias ja Mauretaanias tegutsesid tollal vabastusarmeed või -jõud.

Põhja-Aafrika maade sõltumatus on küll ka piiride suhtes uusi probleeme üles kergitanud, ent uute sõltumatute riikide ametivõimud on suguharude probleemist enamasti õigesti aru saanud ning püüdnud nomaadide soove ja vajadusi arvestada. See oli kindlasti põhjuseks, miks Alžeeria võimud Tindufis iga-aastase müggari läbiviimise kavatsust toetasid ja sellega regibattidele kaotsiläinud Maroko turge kompenseerisid.

Alžeeria valitsus peab Sahara-alade arendamist väga tähtsaks. Ka Tindufi jaoks on koostatud arvukaid projekte. Gara Džebileti maagimaardla kasutuselevõtmist tuleb küll veel oodata, sest enne seda peab selgeks saama transpordi või siis võimaluse korral kohapeal ümbertöötamise keerukas probleem. Kuid juba on asula enda jaoks terve rida investeeringuid planeeritud või nendega algust tehtud, mis ka regibattide elutingimusi tõhusalt mõjutavad ja muudavad. Tulevikus tuleb otsused selliste investeeringute kohta langetada kohapeal. Sest kas võib Sahara elanik — kui sellel viivuks peatuda — niiviisi elada nagu tema esivanemad, ta on ometigi uute aegadega kohanenud. Kui Alžeerias 1967. aasta veebruaris kogukonnavalimised toimusid, mindi ka Tindufis valimisurnide juurde. Neli tuhat Tindufi paikset elanikku valisid oma kogukondliku rahvakogu ja samal ajal valisid sellise organi ka 9700 nomadiseerivat regibatti.

Tinduf areneb. Rajatakse tänavaid, linn saab veevärgi ja kanalisatsiooni. Kerkib uus postkontor ja haigla, peale selle kool koos ühiselamuga — ainult nii võivad nomaadide lapsed haridust saada. 1968. aastal käisid juba kõik Tindufi koolikohustuslikud lapsed koolis. 1968. aasta oktoobris anti üle kuus vaguninternaati ja seitse uut klassiruumi. Nüüd toimuvad regibattidega ägedad vaidlused, et nad oma pojad ja võib-olla isegi tütred õppima saadaksid. Kas läheb see, kes on juba kord teatava hariduse omandanud, uuesti kõrbesse tagasi, et telgis elada, peaaegu üksnes kuivatatud datlitest ja kaamelipiimast

toituda ning aastast aastasse lamba- ja kaamelikarjaga ühelt karjatamiskohalt teise rännata?

Nomaadluse kriis on praegu haaranud kõik Põhja-Aafrika maad. Nomaadne eluviis tekkis kõrbes äraelamise ainuvõimaliku vormina. Iidseist aegadest peale Saharas paikselt elanud karjakasvatajaid ähvardas progresseeruv kuivenemine. Ikka hõredamaks muutus taimkate, ikka lühemaks kujunesid vegetatsiooniperioodid, üha kallimaks muutus vesi. Ainsaks väljapääsuks karjastele olid üha ulatuslikumad rändamised karjamaalt karjamaale, järjest suuremate maa-alade läbikäimine.

Nomaadse majandamisvormi iseärasuseks on, et kõik see, mida kariloomad annavad, kasutatakse jäägitult ära. Eelkõige annavad nad toidu: piima, või, mõnikord ka juustu. Selle kõrval on tähtsaks produktiks vill. Kord aastas, enamasti kevadel, pügatakse lambaid. Saadud villal ei ole turu jaoks mingit tähtsust. See on nii erineva kvaliteediga ja sageli nii must, et seda müüa ei saa. Nomaadid kasutavad seda ise. Naised teevad sellest telgiriiet, vaipu ja riietusesemeid. Kariloomi tapetakse harva. Selleks on nad lihtsalt liiga väärtuslikud. Ja kui kord lammas või kaamel tapetakse, siis peaaegu alati vana, väärtusetu loom. Ka sellest kasutatakse praktiliselt kõik ära: sisikonnast valmistatakse anumaid, luudest tööriistu ja nõelu.

Neil asjaoludel on kariloomad rändrahvaste juures väga hinnatavad.

Nomaadide elu on meie vaatevinklist loomulikult täis puudusi. Neil, kes soodsate olude tõttu saavad piirduda väiksemate ja lühemaajaliste rändudega, on siiski veel teatud mugavusi. Kes peab sooritama pikki rännakuid, on sunnitud majapidamises toime tulema üksnes kõige hädavajalikumaga. Seda pole palju, mis nomaadil peale oma telgi on. Inventariks on matid ja vaibad, millel magatakse, keedupotid ja tassid — kunagi savist, nüüd metallist — ning puust köögiriistad. Vedelikke, aga ka jahu, hoitakse nahklähkrites.

Pole ime, et nomaadlus Saharas nii kaua püsis. Täielikult autarkne majandamine, nomaadide ammu loodud ja läbiproovitud suhted oaaside paiksete elanikega, kellelt kariloomade vastu datleid, jahu ja vajalikke majapidamisriistu vahetati, oli ainus eluvorm, mis pakkus kõrbes võimalusi äraelamiseks.

See majandamisvorm tingis kindlaid kooselu vorme. Üksik inimene ei suutnud kõrbes eksisteerida. Ainult suuremas kollektiivses ühenduses sai ära elada. Perekond, suguharu, kujunes loomuliku üksusena välja. Teiselt poolt oli vaja tugevat juhti, et seda ühendust koos hoida. Kõige kogenenuma teadmised tuli rakendada ühiskonna teenistusse. Sest nomaadi elu nõuab ohtralt teadmisi. Loomade üleskasvatamine ja hooldamine rasketes tingimustes on omaette teadus. Peab tundma karjamaid, teadma, millises järjekorras neid kasutada. Tuleb veevõtukohast kaugel asuvaid loomi veega varustada. Tuleb karju ja telklaagreid valvata. Külvamine ja lõikamine vähestel põldudel daiades ja vadides on hädavajalik. Ja lõpuks tuleb teiste suguharudega pidada läbirääkimisi karjamaade ja karjatamisõiguse üle.

Üldiselt eristatakse kolme tüüpi nomaadlust. On poolnomaadid, kes kõrbe serval maad harivad, selle kõrval aga ka oma karjadega mööda maad rändavad. Nõndanimetatud täisnomaadid elavad kõrbe ja stepi vahelisel siirdealal. Nende rännud järgivad aastaaegade vaheldumist põhjast lõunasse ja vastupidi. Suve veedavad nad enamasti Sahara põhjaosas Alžeeria kõrgplatoodel, talvel aga rändavad kõrbesse. Oma lambakarjadega läbivad nad suuri vahemaid, mõnikord kuni seitsesada kilomeetrit. Üks saksa maadeuurija on meile 19. sajandist pärануseks jätnud niisuguse rännu ülevaatliku kirjelduse:

«Üks araabia suguharu väljus kõrbest, et vahetada oma paljakskõrbenud talvekarjamaad suvekarjamaade vastu Aurèsi mäestikus. Kolmekümnest kuni neljakümnest kaamelist koosnevates karjades, igaüks koos vastava arvu inimestega ning juurdekuuluvate lammaste ja kitsedega, katsid nad tundideks kogu kiltmaa. Ühed tulid meile vastu juba täies rännakuvarustuses, kaamelid pakkidega koormatud, nooremad nägusamad naised ja osa lapsi neil istudes, viimased enamasti korralikes pesades, talleke või

koer mängukaaslaseks, vanemad naised nagu koormakandjad loomad pakkidega koormatult lõõtsutades järel, mehed samuti jalgsi, kaameleid juhtides või lambaid ja kitsi ajades, kes üheskoos karjatumisele vaatamata alati lahku hoiduvad, — ainult vähesed eesli seljas. Teised koristasid parajasti oma laagrikohti, kolmandad aga olid veel täiesti rahulikult laagris ning üks rühm oli juba uuesti ametis laagri rajamisega. Hobuseid nägime ainult üksikuid, veiseid mitte ühtki, need on sööda suhtes liiga nõudlikud ega talu hästi kuumust. Naised käevarrejämeduste patside ja tohutu suurte kõrvarõngastega olid muidugi looritamata nagu beduiininaised ikka... See oli väga huvitav pilt, stseen Vanast testamendist.»

Kolmandaks Sahara nomaadide grupiks on kõrbenomaadid, kellede hulka kuuluvad maurid ja ka tuareegid. Nemad ei soorita kõrbes enamasti aastaaegadest tingitud reeglipäraseid rännakuid, vaid liiguvad enam-vähem juhusliku vihma kannul ja selle järel haljendama hakkavatele karjamaadele. Seepärast on ka vahemaad, mis nad läbivad, väga erinevad. Möödunud aegadel tekkisid äärmiselt kuivadel aastatel ikka ja jälle «pursked» normaalolukorras kasutatavatelt karjatamisaladelt teiste suguharude piirkondadesse. See põhjustas vihaseid võitlusi üksikute suguharurühmade vahel.

Nii nagu maurid, on ka Põhja-Aafrika täisnomaadid berberi või araabia päritoluga. Nende hulka kuuluvad šaambad, kes elavad Suure Ida-Ergi ümbruses. Nende rännud ulatuvad aga kaugele lõunasse — kuni Tademaiti platooni. Seepärast olid šaambad varem tuareegidega alalises sõjaseisukorras.

Arvatakse, et šaambad tulid Põhja-Aafrikasse 14. sajandil Süüriast ja asusid elama Metlili ümbrusse Msaabis. Miks nad endale just selle ebalahke piirkonna valisid, ei ole enam võimalik kindlaks teha. Igatahes sai Metlili oaasist nende peakorter ja ühtlasi pelgupaik põgenikele kogu Loode-Aafrikast. Varsti ei suutnud oaas oma elanikke enam elatada, šaambade ühendus lõhenes, mitmed rühmad läksid poolnomaadluselt üle täielikule nomaadlusele.

Vastavalt oma päritolule on šaambade suguharustruktuur araabiapärane. Põhiüksuseks on klann, kes põhineb isapoolsel liinil ja kes oma päritolu seob enamasti mingi müütilise meessoost esivanemaga, kellelt ta on saanud

oma nime. Tegelikult esineb seejuures kaks erandit: uled aišad nimetavad esimeseks esivanemaks naist. See oli igatahes «püha» naine ühest marabutiperekonnast. Uled fredžid peavad esiisaks üht tuareegi rahva liiget, kes olevat kord Metlilis pelgupaika otsinud.

Nii nagu mauridel, on ka šaambadel suguharuhierarhia, eesotsas sõjameeste ja nomaadide suguharudega, neile järgnevad šorfa- või marabutisuguharud, tavalised nomaadid ja lõpuks tribuudikohustuslikud vasallklannid. Nendest veel allpool on paiksed ja siis järgnevad orjad.

1936. aastal hinnati šaambade arvu kahekümnele tuhandele. Kunagi varem olid nad üksteisega seotud omamoodi vabasse konföderatsiooni suguharuvanemate ülemnõukoguga, mille eesotsas oli tähtsaima suguharu šeik. Sellel nõukogul olid aga volitused ainuüksi «välissuheteks». Šeigi seisus oli muide meesliini pidi päritav, kuid järglaseks püüdlev kõige vanem poeg vajas džemaa al-kebiri, (vanematekogu) nõusolekut.

Šaambad peavad kinni regulaarsetest karjatamisteedest. Kuna neil on Metlili oaasis enamasti ka veel maavaldused, pöörduvad nad datlite koristamise ajaks sinna tagasi. See on septembris. Detsembri lõpus või jaanuari alguses lähevad nad sealt jälle minema, rändavad karjatamiskohalt karjatamiskohale, kuhu nad oma telgid üles löövad. Juunis rajavad nad kõrbesse püsiva laagri, kuhu jäävad naised ja lapsed, kuna mehed koos kariloomadega rändavad veel kaugemale lõunasse. Siis aga pöörduvad nad tagasi ja ühiselt minnakse jälle Metlilisse datleid koristama. Istandike eest oaasis hoolitsevad vahepeal orjad. Loomulikult on need orjad nüüd ainult veel šaambade «teenistujad».

Nagu kõigile nomaadidele, oli koloniaalvõimu sissetungil ka šaambadele väga rasked tagajärjed. Puht administratiivsetel põhjustel sekkusid Prantsuse haldusorganid orgaaniliselt väljakujunenud suguharustruktuuri ja tegid sunniviisilisi muudatusi. Nii näiteks tehti 1887. aastal kaks teineteisega liidus olevat šaambade klanni iseseisvateks ja koloniaalvõimud määrasid ametisse uued šeigid. Tulemuseks olid lahkhelid ja raskused. Seepärast 1922. aastal see korraldus tühistati ja klannid ühendati — seekord aga üheksainsaks klanniks — ning see allutati ühele araabia suguharule. Sellise meelevaldse tegutsemise tagajärgi on kõrvalseisjal raske hinnata. Kui aga meenutada, et klan-

nide vastastikustel suhetel ja juhtimise probleemil on rännakute ja kõigi majandusasjade suhtes eriti suur tähtsus, siis on selge, et koloniaalvõimude meelevaldne tegutsemine pidi šaambade igapäevast elu ja majanduslikku olukorda väga tõsiselt riivama.

Ka šaambadel tuli «tsivilisatsiooni» probleemidega varakult kokku puutuda. Koloniaalvõimude ümberkorralduste tulemuseks oli nomaadse majanduse kiirendatud lagunemine. Paljud nomaadid vaesusid, loobusid traditsioonilisest majandamisvormist, valgusid põhjapoolsetesse linnadesse, kus kiratsesid viletsates korterites. Jõukamad kohanesid samuti. Nii näiteks müüs šaamba suguharu üks šeik 1925. aastal maha oma karjad, loobus oma šeigiseisusest ja asutas transpordiühingu. Varem šaambade poolt kasutatud kaamelite asemel eelistas ta veoautosid. Ta avas oma peakontori Ghardaias ning harukontorid In Salahis, Džanetis ja Tamanrassetis.

ULED NAILIDE TANTS

Kõige halvemini mõjus kolonialism täisnomaadidele ja poolnomaadidele Alžeeria Sahara serval. Arbaad Ghardaia ümbrusest ja said otbad Uargla ümbruskonnast tavatsesid igal suvel Alžeeria šottide piirkonda rännata, zibanid lõuna pool Biskrat asuvast piirkonnast Constantine'i piirkonda. Uled sidi šeigi suguharu poolnomaadid pendeldasid Geryville'i ümber asuvast piirkonnast kuni kõrgplatoodeni, uled nailid olid valinud oma rännakute keskpunktiks Dželfa.

Uled nailid kuuluvad muide Sahara tuntuimate suguharude hulka. Ükski vähegi parem reisikirjeldus ei saanud läbi nendest jutustamata. Oma «kuulsuse» eest võlgnevad nad tänu oma neidudele. Nimelt jätavad uled nailide tütarlapsed harilikult kaheteistkümne aasta vanuselt oma suguharu maha ja asuvad elama mõnda Sahara oaasi. Seal elavad nad enamasti koos oma majades, sageli ühe vanema suguharuliikme järelevalve all, kes tütarlastele toitu valmistab ning neid nõu ja jõuga abistab. Tantsu ja lembeteenustega koguvad nad siin endale kaasavara.

«Üks suurem kohvik,» on öeldud ühes aruandes Dželfast, «on tantsusaaliks, kus kaunitarid klarneti meelalt

sentimentaalsete helide järgi väljasirutatud kätega ja allkeha harmooniliselt võngutades rütmilisel sammul aeglaselt edasi-tagasi liiguvad, kusjuures nende käed laineliselt tõmblevad või hoiavad graatsiliselt siidrätikut, millega nad koketselt üksikuid osi näost varjavad. Lugeja aga ärgu kujutagu neid endale ette mitte kerges hommikumaa odaliskikostüümis; vastupidi, nad kannavad mitu kleiti üksteise peal ning on kaunistatud loendamatute suurte ehetega. Nende diadeemid on kokku liidetud kas üheksast või kaheksateistkümnest hõbeplaadikesest; sageli kannavad nad ainult kuldmüntidest otsmikupaela, mis on neile reklaamiks; samal eesmärgil riputavad nad endale kaela peale rahvusliku koljee veel mitu suurtest tukatitest keed, mis mõnikord kujutavad enesest tervet varandust. Peenike lõuakett on näole raamiks. Juustesse kinnitavad nad tavaliselt suured kõrvaripatsid; need on sageli väga kallihinnalised ja kunstipäraselt töödeldud. Nende prossidel on tähe või roseti kuju, nende ilupandlad on lihtsad ja nägusad. Kõigi suuremate ehete küljes tärisevad tibatillukesed talismanid . . .»

Kõik vaatlejad on üksmeelel selles, et oleks täiesti väär samastada uled nailide komblust prostitutsiooniga (see on veelgi hämmastavam, kui silmas pidada asjaolu, et uled nailid on ortodokssed muhameedlased!). André Gide kirjutas: «Uledeid on näha mõnedest tseremooniatest pooleldi ilmlikul, pooleldi vaimulikul viisil osa võtmas. Kõrgeaulised marabutid viibivad nende seltskonnas; ma ei tahaks küll liiga kindlalt väita, ometi näib mulle, et muhamedi usul ei ole nende vastu midagi . . .»

Kõigile neile suguharudele kehtestas Prantsuse administratsioon 1905. aastal uue korra. Ta nõudis nüüd igalt suguharult *demande d'achaba*'t, «avaldust rändamiseks». See avaldus rahuldati alles pärast lähemat järelepärimist «külastuspiirkonnas» ning luba piirati lisaks veel tingimustega, kirjutati ette tee, peale selle täpsed rännuajad. Ja lõpuks peeti nomaadide rändude üle valvet. Sellist korraldust põhjustas Põhja-Aafrika järjest laienev koloniseerimine. Prantsuse suurtöösturid olid endale näiteks kindlustanud kõrgplatoodel ja šottide piirkonnas kasvava halfaheina koristamise ja kasutamise õiguse. (Halfahein töödeldakse enamasti paberiks.) Suurmaaomanikud saavutasid, et nomaadid tohtisid alles siis rändamist alustada, kui halfaheina koristus oli lõpetatud. Teised maaomani-

kud nõudsid, et nomaadide rännakud ei toimuks enne, kui viljalõikus on lõpetatud.

1921. aastal järgnes teine ümberkorraldus. Kõigepealt kitsendati karjatamisalasid ja määrati nende piirid täpselt kindlaks. Seejärel said alalise karjatamisloa üksnes arbaad, said otbad ja uled jakubid Aflu piirkonnast. Teised suguharud pidid iga aasta uut luba taotlema. Sellised korraldused on nomaadluse kriisi kiirendanud ja teravdanud. Rändude piiramine pidi erakordselt kuivadel aastatel nomaadidele katastroofilisi tagajärgi kaasa tooma. Eelkõige ilmneb see suguharude karja vähenemises. 1945. aasta suvel, mis oli eriti kuiv, kaotasid suguharud Geryville'i ümbruskonnas 71 protsenti hobustest ja 38 protsenti kaamelitest. Seejuures tuleb arvesse võtta, et lambaid oli 1944. aastal kõigest 50 protsenti nende hulgast 1930. aastal.

On tehtud arvestusi selle kohta, kui palju loomi vajavad ühe telgi elanikud, et ära elada. Nii näiteks arvatakse, et viiest kuni kuuest inimesest koosneval rühmal peab olema vähemalt seitse kaamelit. Kaht neist vajatakse vee transportimiseks ja karjade tarbeks, nelja majatarvete transportimiseks rännakute ajal ja elatusvahendite hankimiseks. Vähemalt üht kaamelimära kasutatakse noorkarja kasvatamiseks. Mõeldagu, mida see tähendab, kui uled ziadid kaotasid ajavahemikul 1932.—1954. a. 70 protsenti oma kaamelitest, kui juba 1944. aastal polnud selle suguharu 1131 karjakasvatajast 360-l ei kaameleid ega lambaid ning ainult 75 võisid omaks nimetada rohkem kui kuut kaamelit!

Rändude piiramine põhjustas karjade vähenemise, see omakorda põlise sugukondliku korra lagunemise. Poolnomaadidel oli varem tavaks suguharu mehi maatüki harimisele «komandeerida». Maa oli suguharu jagamatu omand, mida majandati ühistöö korras. Nüüd aga hakkasid need, kes olid oma karjast ilma jäänud, elama ühismaal, maad teataval määral eravaldusse võtma ja harima. Suhteliselt niisketel aastatel läks see hästi, põua-aastail aga jäeti maa jälle maha. Vaesunud nomaadidel ei jäänud üle midagi muud, kui palgatööliseks hakata, eelkõige halfaheina koristamisel. Beduiinid muutusid proletaarlasteks ja nimelt kõige alamaks, kõige enam ekspluateeritavaks, koloniaalse majanduse muutuste läbi kõige enam kannatavaks maaproletariaadi osaks.

Tänapäeval nähakse sageli ainsat väljapääsu nomaadide paikseks muutumises. Beduiinid on sellega täiesti nõus; nende rahutu rändurielu ei olnud mingi iseloomuomadus, vaid majanduslik vajadus. Viimastel aastatel enne Alžeeria sõltumatust soodustas seda protsessi ka Prantsuse koloniaalvalitsus, sest proletariseerunud nomaadide valgumine põhjapiirkonda tingis sotsiaalse situatsiooni edasist teravnemist, mis oli ju Alžeeria vabastusvõitluse tähtis element. Koloniaalvalitsus katsetas üht musterprojekti, «mekhadma operatsiooni». Tegelikult oli see «operatsioon» juba ammu ametivõimude osavõtuta alanud. Uargla oaasi ümbruses nomadiseeriv mekhadma suguharu oli ajavahemikul 1885—1945 kaotanud kaks kolmandikku oma loomadest. 1908. aastast alates võis märgata, kuidas üksikud suguharuliikmed paikseteks jäid ja kuidas mekhadma sotsiaalne struktuur lagunes. Suguharu jagunes ikka väiksemateks rühmadeks ning lõpuks autonoomseteks üksiktelkideks. Asuti elama Uargla servale, algul telkidesse, seejärel ka alalistesse majadesse. Ainult mõned kuud aastas rännati veel loomadega ringi.

Sõjaväeadministratsioon, kellele Prantsuse Sahara kuni 1956. aastani allus, toetas ristiusuordu «Valgete Isade» tegevust, mis oli Saharas just misjonitegevuseks asutatud. «Valged Isad» asutasid Saharas kutsekoole ning Uarglas hoolitsesid nad eriti mekhadmade eest. Noorte väljaõpetamise tulemuseks oli aga see, et käsitöölisteks väljaõpetatud noored tundsid töökohtade puudust veelgi teravamalt!

Sõltumatu Alžeeria valitsus mõistagi näeb, et maa järkjärguline industrialiseerimine meelitab tööjõudu ligi ka Saharast ning muudab niiviisi paljude kõrbeelanike eluviisi. Muidugi on nomaadne majandamisvorm talle ühtlasi võimalikuks potentsiks maa arengus. Seepärast julgustab ta nomaade, abistab neid krediidiga loomade arvu suurendamisel. Ta on püüdnud rände lokaliseerida, karjatamisalasid võimalikult ühtlaselt jaotada ning ka ajaliselt asja niiviisi korraldada, et nomaadidel oleks võimalik hooajalistel koristustöödel lisatulu saada. Erilist tähelepanu tuli nüüdsest peale pöörata ka karjade veterinaarjärelevalvele. Kui lõpuks õnnestuks tulevikus moodsate korraldusvõtete abil eriti põuasteks aegadeks teatavad tagavarad luua, võiks moderniseeritud nomaadlusest kujuneda majanduslik faktor.

Sama teed on mindud Egiptuse Araabia Vabariigis. Loomulikult on ka Liibüa kõrbes nomaade, kuigi mitte nii arvukalt kui Alžeeria Saharas. Liibüa Sahara on vaesem vee, oaaside, karjamaade poolest. Igatahes enne naftabuumi arvestati, et umbes 30 kuni 35 protsenti Liibüa elanikkonnast olid nomaadid ja et maa kaamelite arvuks oli umbes 255 000. EAV-s oli, eeskätt Marsa Matruhi piirkonnas, umbes 125 000 nomaadi (teised andmed räägivad kaheksakümnest tuhandest). Siin viis EAV valitsus Ühinenud Rahvaste põllumajandusorganisatsiooni (FAO) toetusel ellu nomaadide paigustamise programmi. FAO teatas, et ta on valmis andma miljon dollarit selles piirkonnas arteesia kaevude puurimiseks. Kavatseti luua õppekeskused ja alustada selgitustööd. See töö hõlmab kõiki elualasid kuni hügieeni- ja tervishoiueeskirjadeni. Kaevude abil tahetakse taastada kunagise stepimaa viljakust, nii et pärastpoole saaks beduiinidele rohumaad kasutamiseks anda. Mõeldakse karjakasvatusele kontsentreerumisest, mis vastab nomaadide oskustele, muidugi mitte ringirändavate karjustena, vaid paiksete karjakasvatajatena. Ja kuna maa eraomanduse mõiste on nomaadidele niikuinii võõras, peab see karjakasvatus toimuma kooperatiivsetel alustel.

Sellised kavad lahendavad probleemi võib-olla inimeste, kuid veel mitte Sahara suhtes. Sest suure kõrbe tsentrifugaaljõud toimib edasi. Asdžeri tuareegid tulevad ikka kaugemale põhja poole, juba elavad nad jälle Ghadameses ja Murzukis. Ahaggari tuareegid asuvad aegamisi kuid järjekindlalt ümber lõuna poole. Üks osa mauride suguharudest läheneb Senegalile. Regibatid orienteeruvad ikka rohkem põhja poole Draa vadi äärde. Kas õnnestub seda progresseeruvast kuivenemisest tingitud tsentrifugaaljõudu neutraliseerida?

ALLAHI AIAD

«Kaevatakse sügav šaht,» kirjutas araabia geograaf ja ajaloolane Ibn Haldun, «mille seinad hoolikalt toestatakse ning seda tööd jätkatakse niikaua, kuni jõutakse väga kõva kaljukihini. Seda kihti raiutakse kirkaga, et teda õhemaks teha. Siis tulevad töölised šahtist välja ja viskavad rauatüki tema põhja. Kiht puruneb ja annab tee vabaks veele, mida ta kinni peab. Šaht täitub veega, vesi voolab üle ja maapinnale tekib oja. Mõnikord tõuseb vesi sellise kiirusega, et tema eest ei pääse mitte miski. Selline kiht on olemas Tuati, Gurara, Uargla ja Rhiri ksurides. Maailm on imede ema ning kõiketeadev jumal on selle looja.»

Nii on kirjutatud 14. sajandil «Berberite ajaloos». Ibn Haldun kirjeldas Sahara imet, arteesia kaevu, mille vesi tõuseb omaenda survel maapinnale ning teeb elu kõrbes võimalikuks. Ibn Haldun kirjeldas mehi, kelleta poleks ime kunagi teoks saanud, ghattassineid, kaevuehitajaid. Need ghattassinid on keskaegses Saharas rohkem olnud kui ainult ühe elukutse esindajad. Nad moodustasid Sahara ühiskondlikus struktuuris omaette sotsiaalse kihi. Ühelt poolt seisid nad sotsiaalse hierarhia allotsas, teiselt poolt said nad pelga imetluse osaliseks ja kasutasid teatud privileege, nagu täielikku maksuvabadust.

Nende töö ei olnud mitte ainult raske, vaid ka ohtlik. Kaevuseinad võisid hõlpsasti sisse langeda ja kaevajad kinni matta. Kaljukiht, mis kattis vett sisaldavat kihti, võis enneaegselt järele anda, kõrgelepaiskuv veejuga töölised ära uputada. Vähem ohtlik ei olnud ka kaevude puhastamine. Sest aja jooksul ummistasid liiv ja kivid väljavoolu. Siis pidi ghattassin saja kahekümne või saja viiekümne sentimeetrise läbimõõduga šahtis kolme- kuni viiekümne meetri sügavusse sukelduma. Kolmeks või isegi viieks minutiks jäi kaevuehitaja vee alla, täites korvi liiva ja kivitükkidega. Siis tõusis ta jõuetult jälle

pinnale. Kuus või kaheksa korda võttis ta päeva jooksul ette selle ohtliku manöövri.

See, et sügaval palava ja põuase kõrbe all vett leidub, on koloniaalvallutuste ajajärgul rohkeid spekulatsioone esile kutsunud. Unistati kõrbe suureulatuslikust niisutamisest, sellest, et moodsa puurimistehnika abil õnnestub lühima ajaga kõik veeprobleemid lahendada. Siis aga alustati teadusliku uurimistööga, mis lämmatas liiga kõrgelennulise fantaasia. Ent see, mis avastati, oli küllaltki imestamisväärt. Nimelt laiub Alžeeria Sahara all umbes 600 000 km^2 suurune maa-alune põhjaveebassein (samasugused veevarud avastati hiljuti ka Liibüa kõrbe Egiptuse AV-le kuuluvas osas). Tegemist on seejuures mitmesuguses sügavuses asuvate urbsete kivimikihtidega (mõnikord asetseb mitu sellist kihti üksteise peal), mis on geoloogidelt saanud *continental intercalaire*'i nime. Need kihid võivad mahutada ligikaudu kaksteist triljonit kuupmeetrit vett.

Edaspidi tehti kindlaks, et nendel põhjaveevarudel on maa-alune juurdevool Sahara ääremäestikest. See juurdevool moodustavat aastas umbes kümme miljardit kuupmeetrit, seega üheksateist tuhat kuupmeetrit minutis. Kui tahetaks kasutada vett maa-alusest tagavarast reserve puudutamata, siis võiks kogu Alžeeria Saharas minutis üheksateist tuhat kuupmeetrit välja võtta. Senini tarvitasid oaasid ühtekokku kolm- kuni nelisada kuupmeetrit minutis. Pindmise aurumise läbi läheks kaduma pool miljonit kuupmeetrit aastas. Iga aasta jääks järele üheksa miljardit kuupmeetrit. Selgitamata ongi küsimus, kuhu need üheksa miljardit senini on jäänud.

Need arvud on igatahes, nii hoiatatakse, veidi spekulatiivsed. Ja Saharas toimub praegu naftatööstuse kiire arenguga seoses veetarviduse järsk kasv. Pealegi on see vee juurdevool väga aeglane. Teekonnaks Maroko Atlase mägedelt kuni El-Goleani vajab vesi sajandeid. Vesi, mida tänapäeval El-Golea oaasihotellis serveeritakse ja mis tänu kaevule on sügavusest ammutatud, on umbes tuhat aastat tagasi Atlases vihmana alla sadanud!

Sahara hõlmab seitse miljonit ruutkilomeetrit. Sellest on oaaside all aga ainult kolmsada viiskümmend ruutkilomeetrit, hoolimata asjaolust, et koloniaalvalitsus varsti pärast Saharas kannakinnitamist moodsa puurimistehnika abil uusi arteesia kaevusid rajas. Uusi kaevusid rajati

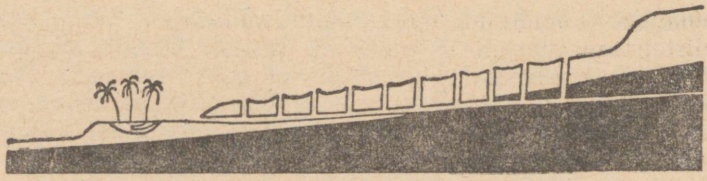
esmajoones mitte nii väga majanduslikel, kui just poliitilistel kaalutlustel. Nii näiteks puuriti Uargla lähedal Temasini oaasis kaev seepärast, et oaasi valitsejal Sidi Mohammed el-Aid ben el-Hadž Alil oli ümbruskonnas suur mõjuvõim ja et möödunud sajandi lõpul sai temast prantslaste tähtis liitlane.

KUIDAS MÄRA VETT LEIDIS

Kaugeltki mitte kõik oaasid ei võlgne oma elu arteesia kaevudele. Eristatakse kuus erinevat oaasi niisutamise tüüpi ning kõrbeelanikul on nende jaoks diferentseeritud väljendid. Kõigepealt need, mis oma vee saavad looduslikust allikast, allikast, mida araabia keeles ainiks nimetatakse («ain» tähendab tegelikult «silm»). Ghadameses on selline allikas ja sellel allikal on oma legend. Nimelt kunagi olevat siin, nii väidetakse Ghadameses, elanud kuningas Nimrodi võimas rändsuguharu. Ühel päeval eksinud üks suguharu liige kõrbes ära. Päevade kaupa olevat ta ringi ekselnud ning lõpuks heitnud maha surema. Siis löönud tema truu mära kabjaga vastu kõrbe pinda ja samal silmapilgul pursanud maa seest välja jahe, puhas vesi. Jalamaid hakanud kõrb rohelusega kattuma, palmid ajanud end maa seest välja. Allikas aga sai nimeks Ain el-Fras — «märaallikas».

Ain el-Frasi veeressurssidest jätkus üldse kaheksakümne kaheksa hektari aiamaa niisutamiseks. Uute arteesia kaevude rajamisega sai viljeldavat pinda viimastel aastatel veel umbes neljakümne hektari võrra laiendada. Ghadamese traditsiooniline keskus asus varem turul, kus väljaku ühes nurgas, peidetuna pimedasse auku, helgib väike veelomp. Lombi kohal kõrgub väike kuppel, millelt ripub alla vaskanum. Sellel anumal on põhjas väike auk, kust tilgub pidevalt vett. Kui katel saab tühjaks, on kindel ajavahemik möödunud ning kupli kõrval kükitav valvur annab signaali. Selleks ajaks on ühest Ain el-Frasi viiest peakanalist viis aeda niisutatud, nüüd on järjekorras viis järgmist aeda. Niisutamisaegadest kinnipidamist kontrollitakse täpselt. Oaasides on saadava vee hulgal jõukusele suurem tähtsus kui maatüki suurusel.

Teiseks allikatüübiks on kaev, araabia keeles hassi. Siin puudub veel endal jõud sügavusest üleskerkimiseks. Teda

Foggara skeem (Kollmannspergeri järgi)

ammutatakse väga mitmekesise konstruktsiooniga tõsteseadmete abil. Kogu Msaabi oaasimajandus põhineb sellistel kaevudel. Köierataste lakkamatu viiksumine, millel jooksevad eeslitest veetavad köied, kahekümneliitrised ämbrid otsas, on Msaabis tüüpiline heli.

Kolmandana nimetatavaid arteesia kaevusid leidub eeskätt vanades vadides, eelkõige Rhiri uedis (Tuggurt) ja Mja uedis (Uargla). Kuid viimasel ajal on ka teistes oaasides rajatud uusi arteesia kaevusid.

Neljandal kohal on madalad kaevud, mis ei ole sügavamad kui kakskümmend meetrit — neid leiame peamiselt Tafileltis ja Fezzanis.

Viiendana järgnevad niinimetatud jõeoaasid, need õnnelikud alad, kus vähemalt kord aastas vadis lühikese vahemaa ulatuses vesi voolab. Siia kuulub Biskra ja kogu Saura vadi oaaside ahelik. Nii näiteks paisutab Laghuati oaasist umbes kaheksa kilomeetri kaugusel asuv tamm kogu aasta läbi voolava Mzi vadi. Laialihargneva kanalitesüsteemi abil juhitakse vesi oaasi aedadesse, kusjuures ka siin on igal aiaomanikul õigus kindlale veehulgale. Kokkulepitud ajal tohib ta avada luugi ja lasta vett voolata oma kaheksa kuni kümne ruutmeetri suurustele umbes kahekümne sentimeetri kõrguste vallidega ümbritsetud peenardele.

Ent vist küll kõige teravmeelsemaks oaasi niisutamise seadeldiseks on foggara. Seda võib leida Lääne-Saharas Tuatis ja Guraras.

Foggara on kaevuehitusoskuste kunstiteos, mille põhimõte oli tuntud juba vanadele assüürlastele ja pärslastele. Eelduseks on mitte liiga sügaval asetsev vett sisaldav kiht, mis on nõo poole kaldu. Sellesse kihti kaevati korrapäraste vahemaade järel kaevud kuni põhjaveeni. Siis kaevati kaevudest edasi stollid, mis lõpuks kaevud

omavahel ühendasid. Selline stoll võib parimal juhul olla viisteist meetrit pikk, siis peab tulema järgmine kaev, teist menetlust primitiivne ehitustehnika ei võimaldanud. Stollide kallak oru suunas on seejuures väike, moodustades keskmiselt kaks kuni kuus millimeetrit meetri kohta.

Kui selline foggara on valmis, siis voolab vesi põhjaveekihist stollide kaudu pikkamööda, kuid pidevalt aedadesse. Foggaratel on muidugi mitmeid puudusi. Esiteks on nende rajamine väga vaevarikas ja väga kallis ettevõte. On välja arvutatud, et kui kaevude vahemaa on kümme meetrit ja sügavus kaksteist meetrit, siis nõuab nelja kilomeetri pikkuse foggara ehitamine umbes 48 000 tööpäeva. Peale selle on foggarate ulatus piiratud. On olemas vanast ajast pärinev eeskiri, et külgepidi peavad foggarad olema üksteisest kaheksakümne kuni saja meetri kaugusel, et nad üksteiselt põhjavett ära ei võtaks.

Algselt olid foggarad oaasitalupoegade ühisomandiks. Nende rajamine sai üldse alles orjapidamise tõttu võimalikuks. Üksnes orjade — seega äärmiselt odava tööjõu — olemasolu lubas selliseid suureulatuslikke rajatisi ehitada. Teiselt poolt võimaldas Tidikeltis ja Tuatis, kus peaaegu ei ole mitte mingeid sademeid, üksnes foggarate ehitamine paikset elamist. Tidikelti foggarate kogupikkus ulatub kolmesaja viiekümne kilomeetrini, Tuatis rohkem kui tuhande kilomeetrini. Nende produktiivsus on väga erinev. Guraras annavad nad kaks ja pool liitrit, Tuatis neli liitrit, Tidikeltis kaheksa liitrit vett sekundis.

PEA TULES — JALAD VEES

Oaasiaedades on ülekaalus datlipalm. Just see teeb ka teiste kultuuride viljelemise võimalikuks. Üksnes selle varjus leiavad puu- ja köögiviljad vajalikku kaitset Sahara päikese eest ning seega kohase eluruumi. Datlipalm on oaasielanikele kõik. 1853. aastal kirjutas maadeuurija dr. Eduard Vogel ühes kirjas Murzukist: «Kogu Fezzan ja pool Tripolitaaniat elab sellest. Siin on iga uks, iga piit datlipuust tehtud; majades on tubade laed datlitüvedest, mille vahele ja peale on pandud oksad nagu meil roog. Vaesemad inimesed elavad onnides, mis on ehitatud tervenisti palmiokstest; palmiokstest saab tava-

list kütust... Datlid on toiduks inimestele ja loomadele; kaamelid, hobused, koerad — kõik söövad siin datleid. Isegi nende kivid leotatakse pehmeks ja antakse sel kujul kariloomadele... Siin leiduvast tohutust datlipalmide hulgast on vaevalt võimalik endale ettekujutust luua. Kui Abd al-Gelid Soknat piiras [1829. aastal, K. P.], laskis ta, et sundida linna alla andma, palmid aedades maha raiuda, ning tema mehed hävitasid neid seitsme päeva jooksul 43 000 — ja sellele vaatamata on neid praegu veel alles ligemale 70 000.»

Oaasielanikele teeb see puu oma iseäralike omaduste pärast muret. Sest datlipalmil näivad omad tujud olevat. Ta jääb näiteks seletamatutel põhjustel kiduraks, mistõttu talle omistatakse midagi hingeelu taolist. On olemas isas- ja emaspuud, mis sunnib palmikasvatajaid nende liikide vahel õiget vahekorda pidama (üks isaspalm kolmekümne kuni viiekümne emaspalmi kohta) ning lõpuks õitseajal ka viljastamisega tegelema.

Palme koheldakse mõnikord inimolenditena. Nii näiteks jutustatakse uled džellalite palmisalust, et kui puu enam vilja ei kanna, läheb omanik kirvega aeda ja valmistub tõrksat palmi maha raiuma. Enne aga lausub ta valjusti: «Palm, sa oled viljakandmatu, ma raiun su maha.» Siis lööb ta kergelt vastu tüve. Nüüd tuleb naaber, kes oma osa mängus teab, ning ütleb: «Õnnetu hing, mis sa seal teed? Jäta puu rahule! Ma garanteerin sulle, et see kannab tuleval aastal vilja. Kui minu ennustus ei täitu, võid puu maha raiuda.» Sellega on nende vahel alanud diskussioon, mis kestab kaua ja ägedalt ning mille vältel puu omanik ikka ja jälle kirvega vastu puud lööb. Niisuguse protseduuri järel — selles ollakse Saharas veendunud — võtab puu ennast kokku ja annab paremat saaki.

Säärasele ebausule vaatamata on vaja rohkesti teadmisi ja kogemusi, et palmidega toime tulla. Et saada kõige paremat saaki, tuleb palmid istutada üksteisest üheksa meetri kaugusele. Palmid ei ole pärilikkuse poolest kindlad, neid paljundatakse juurevõsude kaudu. Viie aasta pärast hakkab palm vilja kandma, kuni viieteistkümnenda aastani on saagid madalad, pärast kahtkümmet aastat annab palm kõrgeid saake ja nii kuni kuuskümmend aastat. Seejuures võib palmipuu kuni sada aastat vanaks saada.

On olemas umbes kakssada erinevat datlisorti, oma kvaliteedilt täpselt eristatud, väga ilmekate nimedega. On olemas bent el-marak («mahlane») ja el-kendi («suhkrune»), el-dekmazi («siidjas») ja el-maalkije («kummitaoline»). On olemas temzazet («magushapukas») ja bahdja («läikeline»); edasi deglet el-hamer («eeslidattel») ja deglet bou-sekhraja («kaameliajaja dattel»). Datlite kuningannaks on aga deglet nur, mis kannab oma nime ühe prohvet Muhamedi naise mälestuseks. See dattel on Alžeeria majandusele kõige tähtsam, sest üksnes tema on eksporditav.

«Palmil peavad jalad vees ja pea tules olema,» ütleb üks araabia vanasõna. Tule eest hoolitseb päike, vee eest peavad hoolt kandma talupojad. Palm tarvitab palju vett: kolmele palmile arvestatakse minutis üks liiter. Seejuures ei tarvita palm ära mitte kogu vett. Eelkõige on tähtis, et maa saaks magestatud. Seepärast on palmiaias rajatised mitte ainult maa niisutamiseks, vaid ka kuivendamiseks. Kaks viiendikku juurdejuhitavast veest peab uuesti ära voolama. Sel põhjusel vajab oaas mitte ainult niisutusrajatist, vaid ka nõgu, kuhu sooladega rikastatud vesi võib koguneda ja sealt ära aurata. Oaaside lähedale on tekkinud päris soolajärved — sebkad. Kui need mõlemad tingimused puuduvad, ei ole oaasi rajamine võimalik.

Hoolitsemist nõuab datlipalm vähe. Lisaks niisutamisele ja kunstlikule viljastamisele tuleb palmiaeda vaid aegajalt kaamelisõnnikuga väetada. Kuna tänapäeval on kaamelite karjamaad oaasidest õige kaugel, ei suuda vaesemad oaasitalupojad sõnniku veokulusid kanda. Sel juhul ei küüni ka maksimaalne saak viiekümne kilogrammi datliteni puu kohta ja keskmine saak sageli mitte kahekümne viie kilogramminigi.

Tulevikus võidakse moodsate meetodite rakendamisel päris uut teed minna. Tehti kindlaks, et datlipalmi kasvamine ei olene maast, vaid ainult mineraalide ja vee andmisest. Prooviti datlipalme vesikultuuris kasvatada ja saadi häid tulemusi. Seega avanevad siin hoopis uut laadi võimalused.

Foggaratest sõltuvad oaasid on raskes olukorras. Sajanditepikkuse veeammutamise tagajärjel põhjaveetase langeb. Vesi voolab aeglasemalt. In Salahi oaasis andsid foggarad 1909. aastal viisteist kuupmeetrit vett minutis, 1947. aastal aga ainult kuus ja pool. Juba peavad siin

seitse palmi kolme asemel ühe liitriga minutis välja tulema. Saak väheneb. Orjapidamise ärakaotamine oli andnud, nii järeldas üks šveitslasest Sahara-uurija, foggaratele surmahoobi. Selles õiges märkuses on palju ebaõiget. Sest orjapidamise oleks pidanud asendama teise süsteemiga, mis oleks taganud oaasidele nende edasise eksistentsi. Foggarate korrashoid ei ole vähem kulukas kui nende ehitamine. Aastal 1947 kulutati In Salahis 115 191 tööpäeva, et puhastada ja korras hoida foggaraid, mida vee aeglase voolamise tõttu kogu aeg ähvardab liivaga ummistumine. Alates aastast 1900 ei ole Saharas enam ühtki uut foggarat ehitatud. Alates 1904. aastast on «surnud» — enam mitte kasutatavate — foggarate arv Tidikeltis suurenenud viiekümne ühelt kaheksakümne kuueni. Kas selle piirkonna oaasid lähevad vastu oma kindlale surmale?

Sõltumatus Alžeerias tehakse uusi pingutusi languse peatamiseks. Septembris 1967 võeti In Salahis kuuekümne seitsme aasta järel esimene äsjaehitatud foggara kasutusele. Selle ehituse oli algatanud kohalik ametiühinguorganisatsioon. Nelikümmend kolm töölist ja väiketalunikku asutasid midagi niisutusühingu taolist ning asusid massiorganisatsioonide toetusel tööle. Nad töötasid kakskümmend kolm kuud. Kaevati sada viiskümmend kaheteistkümne meetri sügavust kaevu ja ühendati need üksteisega maa-aluste stollide abil. Valmis foggara oli 1800 meetrit pikk. Ühingu ja foggara nimeks sai «Meluka». Pidulikule avamisele olid ilmunud kõrgeimad ametiisikud.

LEHTRITE MAA

Hoopis teised probleemid on Sufi, tolle Suure Ida-Ergi põhjaharu luidetemaa oaasitalupoegadel. Sufi «pealinnaks» on El-Ued, oaas, mille ehitusviis on teistest Sahara oaasidest hoopis erinev. Ühes reisikirjelduses on öeldud: «Mošeede tipust on näha lõputud kuplite read, mis näevad välja niisama paljude inimeste selgadena, kes on end üksteise vastu surunud ja sügavalt maa poole kummardunud. Sama mulje tekib, kui minna läbi kitsaste tänavakeste ja vaadata vaevu kolme meetri kõrguste, rabedast liivakivist ehitatud majakeste ridu üksteise kõrval. Tuleb päris sügavale kummarduda, kui tahetakse

madala ukse kaudu pimedasse sisemusse astuda, kus ainult laes olev auk suitsul eemalduda lubab ning relvad ja tööriistad on riputatud kõvakstambitud savipõrandast väljaulatuvale latile. Inimesed roomavad päikese eest sõna otseses mõttes maa sisse, mida nad sügavalt välja kaevavad, et niiviisi hädavajalikku eluruumi saada.»

El-Uedi isesugune kuppelehitusviis on tulnud ehitusmaterjali puudusest. Ainus, mida Sufis leidub, on maaalune kipsikiht ja ränijad kipsikristallid. See asjaolu, samuti täielik ehituspuidu puudus sundisid väljapääsu leidma kõigi majakatuste ehitamises kuplikujulistena. Kuna kuplite ja võlvide ehitamisel puudus tarvitamiskõlblik toestuspuit, olid elanikud sunnitud läbi ajama kokkuseotud palmivõradega, mis pidid võlve nende ehitamise ajal toetama. Selle materjali väike kandejõud aga lubas ainult suhteliselt väikseid võlve ehitada.

Teiseks Sufi oaaside omapäraks on nende kraatriterohke ümbruskond. Lehter on lehtri kõrval ja nendest kraatritest vaatavad välja palmiladvad. Kusagil Suure Ida-Ergi serval, — kus, seda täpselt ei teata — saab alguse põhjaveejõgi, mis voolab loodesse Melrhiri šoti poole. Sellele maa-alusele jõele võlgnevad Sufi oaasid tänu oma elu eest keset tuiskliivaluiteid. Guemari oaasi juures voolab põhjavesi viie kuni kuue meetri sügavuses, El-Uedis viisteist meetrit allpool maapinda. Sufi talupojad pidasid täht-tähelt kinni reeglist, et palmi jalad olgu vees. Kuna Sufis ei olnud kaevude abil niisutamine maa väikese loodusliku kallakuse tõttu otstarbekas (drenaažiga oleks tekkinud raskusi, palmid oleksid aga seisvas vees ära mädanenud), kaevasid talupojad veele vastu. Nad rajasid lehtrid ja istutasid sinna palmid, mille juured jõudsid põhjaveevooluseni. Igas lehtris on kümnest kuni saja palmini, peale selle vinnkaev palmide all kasvatatava köögivilja niisutamiseks. El-Uedis on praegu 16 000 elanikku ning paljudes tosinates kraatrites pool miljonit palmi.

Nõuab ränka tööd, et istandikke elus hoida, sest järeleandmatult ähvardab oaasi tuiskliiv. Iga päev lähevad palmikasvatajad lehtrite juurde ning tassivad korvidega ja eesli abiga sissetuisanud liiva jälle välja — tõeline Sisüfose töö, töö, mis kunagi ei lõpe.

Laia liivaluidete vööndiga eraldatult asub El-Uedist lääne pool Tuggurti oaas, üks suuremaid ja tähtsamaid asulaid Saharas, Rhiri vadi orus. Statistika räägib 50 000

elanikust ja 2,2 miljonist palmist. Siit tuleb kaks kolmandikku datlitest, mis Alžeeria ekspordib, maitsvad deglet nurid.

Kui uskuda legendi, siis põhjustab Tuggurti langust, mille peatamine nõuab tänapäeval Alžeeria valitsuselt palju vaeva ja raha, Tuggurti meeste sallimatus. Sest siin elas kunagi — Allah üksinda teab, millal — kaunis Bahadža, kes tavatses Tuggurti meestele oma lembust kinkida. Mehed nautisid Bahadža armastusande, kuid viimaks olid nad kaunitarist tüdinud ja ajasid ta minema. Keset kõrbet pidi ta endale onni ehitama ja karistust kandma. Siis tuli ühel päeval Tuggurtisse vaga marabutt Sidi Bu Džemlin ja palus raha uue templi ehitamiseks. Ihnsad Tuggurti kodanikud ajasid ta oma ukse tagant minema. Kaunis Bahadža aga kutsus vaga mehe enda juurde ja andis talle raha. Siis ütles marabutt: «Oo Allah, andesta patusele naisele. Muuda tema onn paleeks ja tee Tuggurti paleedest haisvad urkad.»

Nii juhtuski. Tuggurti lähedal on suurepärane mošee, ning kolonialismi ajal kasvasid vaestelinnaosad.

Tegelikult aga vähenes Tuggurtis datlitoodang kogu aeg märgatavalt juba aastakümneid. Süüdi oli selles esiteks kasvav veepuudus, teiseks halvenes palmiaedade drenaaž. Varasematel aastasadadel oli see ühistöö, millest kõik osa võtsid. Kolonialism hävitas ka ühistu, kes selliseid asju korraldas.

Loomulikult on viimastel aastatel püütud Tuggurtis langust vältida. Ent tulemused avalduvad siiski väga aeglaselt. Alžeeria valitsus laskis puurida uued kaevud. Omandussuhted tuli ümber korraldada. Tunduv osa 2,2 miljonist palmist kuulus suurmaaomanikele. Osa neist suurmaaomanikest eksproprieeriti pärast Alžeeria sõltumatuse saabumist. 270 000 palmi kuuluvad praegu «sotsialistlikule sektorile», s. t. neid hooldavad riiklikud põllumajandusettevõtted või kooperatiivid. Kuid väike- ja pisitalupoegadele, kellel enamasti oli hoopis vähe palme, tuli luua majanduslik baas, mis neile äraelamise kindlustas. Ka nomaadidele jagati siin maad ja palme, et neid paikseteks muuta. Kõigi nende pingutuste lõppeesmärgiks on väiketalupoegade järkjärguline koopereerimine, et saaks tootlikumalt töötada, et ka väiketalupoegadele saaks garanteerida teatud elustandardi.

Nüüd asutakse järgmise ülesande kallale: Rhiri vadi

säng tuleb saja kahekümne kilomeetri pikkuselt puhastada ja toestada, et tagada püsiv äravool istandikest ning päästa olemasolevad palmid neid ähvardavast kõdunemisest.

Rhiri vadis esineb veel teine probleem. Ka Sahara vett sisaldavaid kihte ei saa piiramatult ekspluateerida. Seni kasutamata reservid on küll veel väga suured, kuid siiski tuleb uute puuraukude rajamisel olukorda täpselt uurida, peab arvestama maa-aluseid vooluseid, et mitte ohustada teisi oaase. Rhiri vadi piirkonnas oli enne Prantsuse okupatsiooni 300 kaevu, mis andsid 56 000 liitrit vett minutis. 1924. aastal oli juba 1033 kaevu, mis purskasid minutis välja 278 000 liitrit. 1930. aastal oli veevõtt suurenenud juba 348 000 liitrini. Sellega oli jõutud tollal kasutuselevõetud veehorisondi ekspluateerimise piirini. Puurauk Sidi Rašedi lähedal võttis ära vee Ghamra oaasilt, Ghamra suri välja. Puurauk Tamerna juures jättis omakorda kuivaks Sidi Rašedi uue kaevu.

RÄNDAV OAAS

Maa-aluste hüdroloogiliste seoste keerukuse musternäiteks on Uargla oaas lõuna pool Tuggurtit. Uargla asub nõos, kus ühest Põhja-Aafrika suurest fossiilsest vadist voolas esiajaloolisel ajal läbi Mja. Nõo sügavaimas kohas on praegu šott, soolajärv, mis on sajandite jooksul palmisalu drenaaži tõttu tekkinud. Suvel saadakse sellelt neljasaja hektari suuruselt šotilt soola.

Uargla ajalugu sai alguse Ain Sfa allikast, mis umbes neliteist kilomeetrit lõuna pool praegust Uarglat välja voolas ja üht väikest jõge toitis. Umbes kolmkümmend kilomeetrit allikast põhja pool jootis jõeke muistse oaasi palmiaedu. Ent arvatavasti 7. või 8. sajandil «rändasid» oaasitalupojad aegamööda oma istandikega allika poole. Auramisest tingitud suured veekaod sundisid nähtavasti veeallikale lähenema.

10. sajandil tulid põhja poolt sisserändajad, kes olid põgenenud usulistel põhjustel. Need kharedžiidi usulahu poolehoidjad paistsid välja erilise usklikkuse poolest. Nad olid umbes aastal 800 Tahertis, praeguses Tiaretis, Põhja-Sahara stepialal kuningriigi rajanud. 911. aastal purustasid Egiptuse fatimiididest kuningad pealinna Taherti ning

kharedžiidid (ka ibadiitide nime all tuntud) põgenesid teeda kõrbesse. Uarglas leidsid nad juba Ain Sfa allika lähedalt oaasiasula eest. Siia asusid nad elama ja rajasid oma linna — Sedrata.

Vastasutatud Sedrata ei tulnud muidugi Ain Sfa veega enam välja. Uued peremehed ehitasid kaevusid ning rajasid suurepärase niisutusvõrgu. Kui nad 11. sajandil hakkasid Sedratast lahkuma, et Msaabi vadisse asuda ja seal tervet oaasideahelikku luua, kannatas Uargla-Sedrata juba märgatava veepuuduse all. Muistse Uargla kohal, seal, kus kord Ain Sfa allikast alguse saanud jõeke lõppes, elasid siiski nagu varemgi inimesed, kes olid nüüd Ain Sfast äralõigatud ning seepärast uued kaevud ehitasid. Need kaevud aga vähendasid jällegi Ain Sfa veeandvust.

Sellest Ain Sfa nõrgenemisest üha uute kaevude rajamise tagajärjel jutustab ka üks legend Uarglast. Selles on öeldud, et üks sultan olevat teinud mõnedele ghattassinitele ülesandeks allikas ära puhastada, et see hakkaks jälle kiiremini voolama. Ent Ain Sfa tugev surve olevat kaevu sukeldujad ikka ja jälle tagasi paisanud. Siis olevat sultan mõned marabutid enda juurde palunud ja neile ettepaneku teinud loitsudega allikas ajutiselt aeglasemalt voolama panna. Loitsud olevat tõepoolest tulemusi andnud. Hiljem igatahes ei olevat vagadel meestel õnnestunud allikat uuesti tugevalt voolama panna.

Kui kunagi olid palmikasvatajad suudme poolt allika poole ülesmäge «rännanud», siis järgnevatel sajanditel, kui allikad nõrgenesid, rändasid nad pikkamööda jälle «mäest alla». 19. sajandi keskel oli oaas jõudnud juba peaaegu šotini, edasirändamine polnud nüüd enam võimalik. 1956. aastal alustati teise, sügavama vett sisaldava kihi puurimist. See puurauk andis korraga niipalju vett, et šoti pind kiiresti tõusis ja ujutas läheduses asuvad aiad üle. Järgmine puurauk rajati jälle veidi edasi «ülesmäge», nii et oaas hakkab nüüd uuesti ülesmäge «rändama».

Sinna üles aga, Ain Sfa ärakuivanud allika juurde, kunagise Sedrata varemetesse, kogunevad tänapäevalgi veel aeg-ajalt matkajad Msaabist, et oma kunagise pealinna asupaigas palvetada. Sest ibadiitidel on tõepoolest õnnestunud oma muistset ühiskondlikku struktuuri, usku ja tavasid Msaabi vadi oaasides, mida kaitseb ebasõbralik kõrb, kuni 20. sajandini säilitada.

Msaabis tekkis varsti pärast ibadiitide väljarändamist

Sedratast midagi konföderatsioonitaolist, kuhu kuulusid viis linna: El-Ateuf, kõige vanem, 1012. aastal asutatud, ning varsti seejärel asustatud oaasid Melika, Beni Isguen, Metlili ja Ghardaia. Hiljem, 17. sajandil, asutati veel kaks asulat — Guerrata ja Berriane.

Usk oli ühendavaks sidemeks, usulised eeskirjad moodustasid kirjutamata ja rangelt respekteeritava põhiseaduse.

Ibadiitide ehk kharedžiidide islami usulahk oli kuulutanud täieliku võrdsuse põhimõtet. Mitte mingid sünni või aadli eesõigused ei pidanud määrama inimese osa ühiskonnas, üksnes tema teadmised ja võimed. Sellele põhimõttele vastas msabiitide käitumine kunagi varem võibolla tõepoolest täielikult, hiljem vähemalt vormiliselt. «Põhiüksuseks» oli perekond, ühesugust nime kandvate inimeste rühm, ühise esivanemaga neljandas või viiendas generatsioonis. «Fraktsioon» ühendas mitu perekonda, kellel oli üks ja sama elamispiirkond, ühine surnuaed ning samuti ühine, sageli müütiline esivanem. See esiisa oli alati kord aastas toimuva kultusliku talituse keskpunktis. Fraktsioonil oli ühine kassa ühisteks üritusteks, ühine kokkutulekumaja, kuhu kogunesid kõik täiskasvanud mehed, et ühiseid asju arutada. Kõige suurem kaal neil nõupidamistel oli notaablite häältel, algselt neil, kes erilise vagaduse poolest välja paistsid. Koos Msaabi majandusliku arenguga sai ka siin omandist ikka enam ja enam vagaduse ning sellega ka ühiskondliku väärikuse mõõdupuu.

Fraktsioonide poolt valitud ülemjuhid moodustasid «džemaa», nõukogu, kes korraldas kõiki linna ja riigi asju. Eriti tähtsaid küsimusi lahendas teine organ, kuhu kuulusid nii džemaa liikmed kui ka koraanitundjad.

See isesugune demokraatia vorm kehtis muidugi ainult usklike msabiitide jaoks, ning need moodustasid Msaabi mitmelülilises klassiühiskonnas enam-vähem omaette kihi. Varsti pärast Msaabi linnade rajamist kujunes välja range tööjaotus: kõige alamal astmel asusid orjad, kelle kohustuseks oli aiatöö. Käsitöö oli üksnes juutide asi, kes olid sisse rännanud Tuatist.

Beduiinisuguharud Msaabi alal arvati samuti sellesse ühiskonnastruktuuri. Nad varustati siin elatusvahenditega, ning vastutasuna oli nende kohuseks karvanide kaitsmine. Sest msabiidid pühendusid täielikult kaubandusele.

Nad külastasid regulaarselt oma karavanidega Sudaani ning tegid Ghardaiast ühe tähtsaima oaasi kogu Saharas, esmajärgulise kaubanduskeskuse.

Igal Msaabi linnal oli oma eriline otstarve. Kui Ghardaia oli kaubanduskeskus, kus mošeel ja turuplatsil oli peaaegu võrdne tähtsus, siis Beni Isguenist sai «püha linn», kus koraanitundjad, doktorid ja juristid elasid. Beni Isguen, linn, mille müüride vahel ei tohi veel tänapäevalgi ükski mittemuhameedlane öösel viibida, mille tänavatel on veel tänapäevalgi suitsetamine keelatud, millel on ikka veel erilise usulise ranguse kuulsus, oli Msaabi ajaloos suhteliselt liberaalne. Polnud juhus, et kõige rikkamad kaupmehed asusid elama siia ja mitte Melikasse, kus valitses konservatiivne, isegi dogmaatiline mõtteviis, kus rikkuse omandamine tekitas vagade inimeste hulgas kahtlust, nagu ei võtaks rikas usuasju kuigi tõsiselt. Sest kas polnud prohvetki hoiatanud liigse rikkuse eest?

Msaab, seitsmest linnast koosnev ahelik, kus praegu elab umbes neliteist tuhat inimest, on omanäoline maakoht. Linnad klammerduvad kiltmaa nõlvadele. Kilomeetrite kaupa palistavad palmiaiad astangul vadi. «Nagu suhkrupead, kokku pandud aina kuubikujulistest majadest,» kirjutab Georg Gerster, «sihivad msabiitide linnad mošeede ja oma minarettide obeliskide poole üles. Spiraali- ja ringikujuliselt asuvad teed ja tänavakesed ümber mäe, sageli on nad katusega kaetud ja ahenevad kangialusteks ja tunneliteks. Mošee on asula vaimne ja arhitektooniline keskpunkt... Mošee katuselt on näha igas suunas sügavusse libisev linn nagu jumaluse kuninglik mantel. Kes oskaks eraldada, mis on maja, mis paljas kivi! Valgeks võõbatud majade seas on õrnsiniseid ja kahvaturohelisi, ning orupõhja ja mäenõlvade ooker kiirgab intensiivsemalt kui eredaim kollane meie maal.»

Msaabil on oma ajaloo vältel olnud palju kokkupõrkeid, ning mitte alati ei olnud need ainult võitlused erinevate usuliste suundade vahel. Sageli tekkisid kokkupõrked ka linnade vahel. Nii näiteks on Ghardaia lähedale kuivanud Msaabi vadisse pais rajatud. Harva esineva kõrgvee ajal suletakse läbilaskeavad ja sageli ainult väheseid tunde voolav jõgi peatatakse. Vesi tungib maa aluskihtidesse ja täidab põhjaveereservuaarid. Teda juhitakse aga ka otse paisu juurest põldudele. Kui Ghardaia vee üles paisutas ja seda ainult oma põldudele

juhtida tahtis, tekkisid varemalt linnade vahel verised võitlused. Ja ka uute aedade rajamise üritus võis võitlusi esile kutsuda, sest iga uus aed pidi teistelt aedadelt veidi kallist vett ära võtma.

Ent sellised kokkupõrked jäid alati tagaplaanile, kui ühendus tunnetas hädaohtu väljastpoolt. Viie linna territoorium oli «hurm», püha maa. Ainult siin eksisteeris õige usk, ja msaabi kaupmees, kes võõrsile rändas, tegi enne ärareisimist läbi «pühadusest vabastamise» ning tagasisaabumisel «pühaduse taastamise» usutalituse. Selle tugeva usutunde juurde kuulus ka, et msabiit oma kohuseks pidas olla maetud pühal maal, Msaabis.

Kui koloniaalvallutus karavanikaubandusele surmahoobi andis, võtsid msabiidid kiiresti jälle jalad alla. Nad haarasid suure osa kaubandusest Põhja-Aafrikas enda kätte. Alžiiris ja Tunises, kõigis suurtes linnades kohtab neid tänapäeval valmisriiete- või toiduainetekaupluste omanikena. 1917. ja 1942. aasta vahel emigreerus Msaabist kakskümmend neli tuhat meest, kusjuures enamasti läksid mitu venda koos, et nad vaheldumisi kodumaal käia saaksid. Sest kui mees kolme aasta jooksul koju ei tule, on mahajäänud naisel õigus lahutust nõuda. Tagasihoidlikult elades ajasid mehed raha kokku, mida nad Msaabisse oma perekondadele saatsid. Ainult tänu sellele kindlale rahavoolule võivad Msaabi istandikud püsida, sestsaadik kui orjapidamine kaotati ning palgatöölised kriiksuvaid kaevusid teenindavad ja palmide jaoks sügavikust vett ammutavad. Naised aga ei lahku oma kodukohast iialgi. Üksnes msaabi mehi kohtab Alžeeria linnades. Üks korraldus 1928. aastast — ametlik ja seaduse jõudu omav — määras: «Meie keelame absoluutselt ja üldiselt igal msabiidil lasta oma naisel või tütrel Msaabist ära sõita või mingit naist Msaabisse tuua.» Öeldakse, et esimese msaabi naisega, kes järgneb oma mehele emigratsiooni, kaotaksid «pühad linnad» lõplikult oma tähtsuse.

Kui msabiit, kes on võõrsil kaubelnud ja ainult harva kodumaad külastanud, et järelkasvu eest hoolitseda, tunneb oma viimase tunnikese saabuvat, püüab ta võimalikult kiiresti Msaabi tagasi pöörduda. Võib kohata taksot teel lõunasse, kus lamab surmale määratud msabiit, keda hoitakse elus ainult veel ravimitega. Võib näha, kuidas abivalmis sõbrad toetavad poolsurnut, kes üritab kodumaale

tagasi minna. Mõnikord tal see ei õnnestugi. Prantsuse seadused keelasid surnukehade üleveo. Seepärast peideti mõnigi surnud msabiit vanasse õlivaati ja saadeti kaubaveo korras Ghardaiasse; see on põhjus, miks paljud surnud ei ilmunud kunagi ametlikku statistikasse.

Henri Duveyrier ütles Msaabi elanike kohta: «Msaabi benid on terved mehed tugevate liikmetega ja üsna suurt kasvu; nende naised seevastu paistavad välja oma väiksuse poolest. Kõik on tugevad inimesed, kuid veidi metsikumad, kui üks ausameelne reisija sooviks.»

Nüüd võiks neid sõnu täiendada: nad on veidi konservatiivsemad, kui Alžeeria valitsus sooviks. Sest endastmõistetavalt ei saa uus aeg mingit kaart Msaabi ümber teha. Ent sellised abinõud nagu kaubanduse — eeskätt suurkaubanduse — järkjärguline sotsialiseerimine tekitavad lahkarvamusi. Kui msabiidid kaubandusest põhjas enam küllaldast kasumit ei saa, mis saab siis Beni Isgueni ja Ghardaia palmiaedadest, mis sõltuvad kaubitsevate perekonnaisade rahasaadetistest?

Msaabi on samuti tabanud oaaside kriis. Datlite hinnad, ka maailmaturuhinnad, kõiguvad. Oaasitalupoeg saab kilogrammi eest normaaldatlitele ümberarvutatult kolmkümmend penni, deglet nuri kilogrammi eest kuuskümmend penni. Palmikasvataja teenib Sufis igalt puult vastavalt olukorrale aastas ümberarvutatult kahest kuni viieteistkümne margani. Kellel on aga Sufis viiskümmend puud (ja kes seega soodsaimal juhul aastas 750 marka tulu saab), seda peetakse juba suurmaaomanikuks. Sufis nimetab perekond omaks aga keskmiselt ainult kakskümmend puud! Teistes piirkondades on keskmine omand suurem, Tuggurtis ligikaudu sada seitsekümmend puud ja Uarglas umbes nelisada — millest pooled igatahes vilja ei kanna.

Mis saab Msaabi noorest põlvkonnast? Kas leidub võimalus mittekapitalistliku arengutee ja msaabi eluviisi kokkusobitamiseks? Või muutuvad lahkhelid teravamaks?

Viimastel aastakümnetel on — eriti Ghardaias — paljud šaambad paikseks jäänud, nii paljud, et viimastel linnaomavalitsuse valimistel õnnestus neil šaamba Ghardaia linnapeaks valida. See aga muutis konflikti teravaks. Msabiidid atakeerisid majanduslikul rindel. Nimelt suur arv šaambasid olid leidnud pagariabilistena tööd paljudes Ghardaia väikestes pagaritöötubades. Varakad msabiidid

panid oma rahad kokku ja ostsid välismaalt peaaegu täisautomaatse leivavabriku, ainult selleks, et šaambasid tööst ilma jätta.

Siis pöördusid nad nõudmisega valitsuse poole, et neile antaks riiklikku toetust nende koolide jaoks. Valitsus oli nõus seda tegema, kuid tingimusel, et sel juhul rakendataks ka msaabi koolides riiklikke õppeplaane ja et ka šaambade lapsed saaksid neis koolides käia. Vagad msabiidid keeldusid.

Nüüd said šaambad Ghardaias oma kooli.

TIN-HINANI POJAD

«Kuu aega,» nii kirjutas keskaegne araabia geograaf Ibn Battuta, «reisisime läbi Hakkari piirkonna; seal on ainult vähe taimi ja palju kive, ning tema teed on ebakindlad. Hakkarid ehk haggarid on berberi suguharu, kes kannab loori näo ees; nende kohta on vähe head öelda, tegemist on päevavarastega.»

Mõnisada aastat hiljem, 20. sajandi keskel, kirjeldas üks eurooplasest külastaja neid järgmiselt: «Kõrget kasvu, sambana sirge, sammub targhi, laiade nailidega [sandaalide liik] tänava puuderpeent liiva kühveldades. Oma sõiduriista mehari on ta jätnud väljapoole küla. Laiad puhvpüksid kaovad villase riide rohkuse alla, mis annab talle väärikust. Valgest puuvillasest riidest gandura peal kannab ta teist, indigosinist, mis on lahtiselt õlgadel, nii et valge mantel paistab välja, nagu oleks ta indigosinise üleriide vooder. Graveeritud kividest võru ehib paljaid käsivarsi. See kõlbab hädakorral ka löögiriistaks. Kummalegi ülerõivale, mida tuareegid eressaniks nimetavad, on kulunud kaheksa meetrit kalevit. Taguelmust, näoloor, varjab kaela, lõua, suu, nina ja otsaesise. Kuklal on sellest kujundatud kunstipärane kiivritaoline moodustis. Silmad, loori varjus ja holiga mustaks värvitud, vaatavad nagu läbi kitsa visiiri... Rinnal kõlgub tal must kirjatasku, narmaste ja värviliste õmblustega kaunistatud portfell...»

Tuareegide näoloor, taguelmust — araabia keeles «litham» —, on rohkem kui ainult riietusese. Algselt võis see kahtlemata olla kasutusele võetud puht otstarbekusest lähtudes. Sest tänu suuloorile kujuneb suu ja nina ette niiske õhupadi, mis auramist oluliselt vähendab. Ent hiljem on taguelmust omandanud peaaegu usulise tähenduse, nii et teda kunagi ei kergitata, isegi söömise juures mitte. Toit pistetakse loori alt suhu.

Tuareegid on kunagi olnud Sahara võimsaim rahvas,

keda imetleti ja kardeti. Hinnatakse, et Saharas elab üldse veel 210 000 tuareegi, legendaarsete garamantide järglast. Nad jagunevad elukohtade järgi suguharurühmadeks. Suurimaks rühmaks on küll kolm Niigeri piirkonnas elutsevat suguharu: kel tadmeketid Niigeri käänaku ääres, Timbuktuga ühel ja samal kõrgusel, sellest ida pool nomadiseerivad avelimmiidid ja edela pool elavad kel antessarid. Nende koguarvu hinnatakse enam kui 100 000 inimesele. 1917. aasta ülestõusu verisest mahasurumisest hoolimata peaks suuruselt teiseks rühmaks olema Airi mägismaal elutsevad kel airid. Ida-Adraris elavate tuareegide arvuks on 10 000, kel ahaggarisid ja kel asdžeerisid on kokku ainult 30 000. Üksnes viimaseid peavad etnoloogid «ehtsateks» kõrbeelanikeks. Väike arv inimesi elab tohutul maa-alal. Nii suurt territooriumi asustama sunnib neid oma karjadega pikkade rännakute tegemise vajadus.

Tuareegidel ei ole kunagi olnud omaenda tsentraliseeritud riiki. Tänapäevani säilis igivana arhailine suguharustruktuur. Ja ühtlasi säilitasid tuareegid kõrge kultuuri.

Teadlased on praegu üksmeelsed selles, et tuareegid on garamantide või pigem muistsete liibüalaste järeltulijad. Üks tees väidab isegi, suursugused tuareegid olevat temnude järeltulijad, kes olevat Musta mere põhjarannikult Põhja-Aafrikasse rännanud. Tuareegid ise ei tea sellest midagi. Pigem peavad nad endid põlvnenuteks müütilisest esiemast, Tin-Hinanist. Üks tuareegide legend jutustab:

Tin-Hinan oli kõrgest aadlisoost berberlanna. Ühel päeval lahkus ta oma ümmardaja Takamati saatel valgel kaamelil oma kodumaalt. See oli pikk tee läbi kõrbe. Varsti olid kõik kaasavõetud tagavarad ära tarvitatud ning näis, nagu peaksid mõlemad surema. Ent Takamat oli üles kasvanud kõrbes, ta teadis, mis tuli teha. Ta märkas liival sipelgate jälgi. Tin-Hinan ja Takamat läksid neid jälgi mööda ja jõudsid varsti sipelgapesa juurde. Seal võtsid nad viljateri, mis sipelgad olid kogunud, ja sõid neid. Nad rändasid edasi ja jõudsid varsti Ahaggari mägismaale. Siia asusid nad elama. Suursugused tuareegid põlvnevad Tin-Hinanist, tuareegide vasallid aga Takamatist. Kui Tin-Hinan Ahaggari saabus, elasid siin veel issabatid; oli suuri jõgesid, palju puid, ja mäed olid rohuga kaetud. Issabatid olnud rahuarmastav rahvas, kes oli jagunenud erinevateks sotsiaalseteks astmeteks. Tuareegid peavad neid kaljumaalingute loojaiks. Nad olevat nomadiseerinud ja

elatunud peamiselt jahist mufloonidele. Nad polevat tundnud ei gandurat ega loori. Metalli polevat nad tundnud, kõike olevat nad valmistanud kivist. Nad ei tundnud ka põldusid ega põlluharimist. Issabattide pealiku nimeks olnud Akkar. Ta oli — nii jutustab legend — kaameli suurune ja kujutlematult tugev. Ta käis väga kiiresti; üheainsa tunniga tuli ta toime sellega, milleks teistel kulus terve päev. Kuna ta tänu oma tugevusele kõik mufloonid ära tappis ja issabattidel ühel päeval enam liha ei olnud kuskilt võtta, otsustasid nad ta surmata. Kui ta magas, kuhjasid nad kive tema peale, nii et ta ei saanud enam üles tõusta. Küngas Taremuti vadi alguse juures Ahaggaris kannab veel praegugi «Akkari haua» nime.

Mis sai issabattidest pärast Tin-Hinani tulekut? Nad olevat ühinenud tuareegide vasallsuguharudega ja nende järeltulijaid peetavat veel tänapäevalgi headeks küttideks.

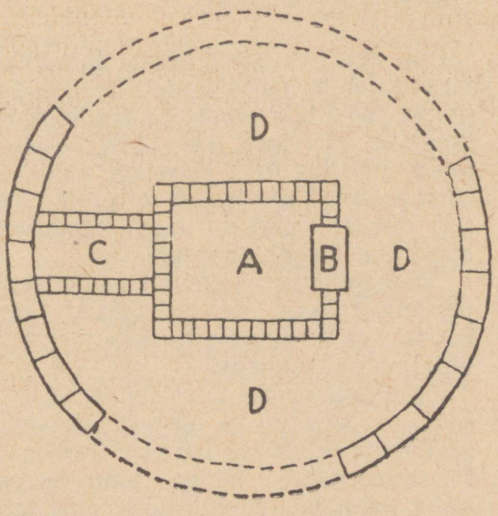
Legend Tin-Hinanist ja issabattidest võib ka tõele vastata. On mõeldav, et see jutustab tuareegide sisserändamisest Ahaggarisse ajal, kui kõrbe kuivenemine veel nii kaugele polnud jõudnud; seal kohtasid tuareegid üht kiviaja tasemel olevat, küttimisega tegelevat rahvast, kelle nad alistasid.

Aastal 1919 ilmus Prantsusmaal üks populaarse autori Pierre Benoit' romaane. Ta kasutas ära uuesti tärganud üldise huvi igivana Atlantise müüdi vastu ja sellega koos uusimad avastused Saharas, ning põimis need fantastiliseks jutustuseks: Ühes salapärases lossis Ahaggaris elavat kuninganna Antinea, kes põlvnevat atlantidest, vee alla kadunud Atlantise elanikest. Ta meelitavat kaks Prantsuse ohvitseri, kes olevat Saharas ringi liikumas, oma lossi ja sellega vastu hukkumisele.

Romaanil «Antinea» oli niisugune kummaline saatus, et seda peeti suures osas tõele vastavaks. Nii olid lugejad ülimalt vaimustatud, kui parun de Prorok 1927. aastal üllatava avastuse tegi. Abelessa lähedal Ahaggari läänеosas sattus parun antiiksele kalmele. Kahekümne viie kohaliku töölise abiga hakkas ta seda lahti kaevama.

Rajatise mõõtmed ja laad näitasid selgesti, et tegemist peab olema kõrgelseisva isikuga, kes on siia sängitatud kaua aega tagasi.

Kivist platvormil asetsesid ringikujuliselt kaksteist hauda. Mitte kaugel sellest aga seisis ühel kaljul väge-

Tin-Hinani haud Abelessas (Ahaggar; E.-F. Gautier' järgi).
A Hauakamber.
B Sissekäik hauanišši.
C Eesõu.
D Piirdekamber.

vatest kivirahnudest monument. Kivide hoolikas töötlus näitas, et siin pidid olema töötanud kvalifitseeritud käsitöölised. Monumendi sissekäigu taga kulges kaks rida sambaid kuni suure siseruumini, mis pidi küll kunagi mingi tempel olema. Põrand oli kaetud nahkvaiba jäänustega. Kui see kate eemaldati, avastati kaljusse asetatud kiviplaat, mis pidi varjama maa-alust võlvruumi. Pärast selle plaadi ülestõstmist võis parun laskuda kaljusse raiutud hauakambrisse. Siin leidis ta naise luukere ja rikkalikult hauapanuseid: kuldehteid, kaelakeesid sadadest lihvitud kividest, jaanalinnusulgi, peegli ja teisi tualettesemeid ning lõpuks väikese, vanemast kiviajast pärit kujukese. Haua vanuse üle võimaldasid otsustada leitud Rooma kuldmündid keiser Constantinuse (valitses aastail 306—337) kujutisega.

Arheoloogid olid kindlad, et siin Abelessa juures oli leitud Tin-Hinani haud. Fantastide väide, tegemist olla Antinea, Atlantise kuninganna hauaga, naerdi täiesti välja. Hauaga seotud saladust igatahes ei suudetud lahendada: lahtiseks jäi küsimus, miks see ehitis kõrgele kultuurile vihjab, mida sellisel kujul tuareegide juures ei leidu ja mille kohta ka ühtki teist arheoloogilist näidet Saharas ei esine.

Ühe asja on legendaarne kuninganna Tin-Hinan oma järeltulijatele pärandanud: naised etendavad tuareegide juures palju tähtsamat osa kui teiste kõrberahvaste juures. Itaallane Malfante, kes 1447. aasta paiku Timbuktusse reisis, jutustas oma kaasaegsetele: «Need valgenahalised silmapaistvad ratsutajad on uhke päritoluga ja suursugusest rassist; ometi on nende seadusandlusele iseloomulik, et pärand langeb õepojale...»

Tuareeginaine ei etenda mõõduandvat osa mitte ainult pärimisjärgluses, ta on tähtis, lugupeetud isik. Peter Fuchs, kes Ahaggaris matkas ja pikemat aega amenokali külaline oli, jutustas:

«Kuninga emale Demlale kuulub erakordne respekt, seejuures ei erine ta teistest tuareeginaistest. Ta on Hoggari mõjurikkamaid isiksusi. Temaga kui kuninga emaga konsulteeritakse kõigis tähtsamates küsimustes ning mitte iialgi ei tehtud otsust tema tahte vastaselt.»

Tuareeginaistel on hulk eesõigusi. Üksnes nemad tunnevad ka tuareegide tähestikku, tifinakit. Mehed seevastu ei oska ükski kirjutada. Tifinak on geomeetriline tähestik, s. t. selle kirjamärkideks on täpsed geomeetrilised kujundid. See on suuremalt osalt identne muistse liibüa kirjaga, mis omakorda on välja arenenud antiiksest foiniikia kirjast. Ka tifinak võiks olla tuareegide päritolu kaudseks tõendiks. (Meenutagem «mererahvaid», kes Põhja-Aafrikasse tungisid, põliselanikega koos liibüa rahvaks kokku kasvasid, meenutagem seost liibüalased-garamandid ja seda, et tuareegid on garamantide järeltulijad. Foiniiklased aga olid «mererahvas»).

Tifinakil on peamiselt kultuslik tähtsus, praktiliseks otstarbeks seda vaevalt kasutatakse. Polnud mingeid tifinakis kirjutatud raamatuid, küll aga leidus loendamatuid tifinaki raidkirju Sahara kaljuseintel. Paater de Foucauld, kes püüdis tuareege ristiusku pöörata, koostas tuareegi keele (tamašeki) grammatika. Ja varsti ilmus piibli tõlge tamašekis, kirjutatud tifinakis. Ent üksnes naised suutsid seda parimal juhul lugeda.

Tuareeginaise eesõiguste hulka kuulub ka ahali, vallaliste seltskondliku koosviibimise korraldamine. Ahalit on sageli võrreldud Euroopa aadlidaamide keskaegse õukonnaga, kus tavaliselt esinesid minnesingerid. Nii nagu kõik

võrdlused, ei ole ka see tabav. Ahal annab eelkõige vallalistele võimaluse armastatule oma tundeid väljendada, komplimente öelda, kuid ka süütuid nalju teha. Sellest selgub, et ahalist võivad osa võtta ainult vallalised naised ja et abielumeestel lubatakse ahalist osa võtta ainult erandjuhtudel — näiteks kui nad parajasti pikalt reisilt tulevad.

Ahal võib toimuda igal pool, vallalise naise telgis või ka eriti selleks püstitatud telgis. Väikese tule ümber kogunevad naised ja mehed oma ilusaimates rõivastes. Üks naistest valitakse ahali «eesistujaks», tema peab hoolitsema selle eest, et kõik traditsioonide kohaselt läheb ja et võimalikud rivaalid käsikähmlustesse ei lasku. Ja nüüd lauldakse imzadi (traditsioonilise keelpilli) saatel laule, pärimuslikke laule, aga ka improviseeritud uusi värsse. Austria etnoloog Peter Fuchs on ühe sellise laululeksti üles kirjutanud:

«Minu kallim, ma teesklesin kogu aeg, et ma sind ei armasta,
kuni tuldi ja mulle öeldi, et sa olevat surnud.
Ma lähen künkale, kuhu kaevatakse minu haud,
tõstan kivid üles ja matan oma südame nende kõrvale.
Tuul puhub, ja veel kord tunnen ma oma palgeil sinu hingeõhku,
mis puhub lõkkele igatsuse ja iha leegid.»

Naised on ka teatud maagiliste riituste tundjad. Nad oskavad valmistada borborit, võlujooki, mis võib olla mitmesuguse koostisega ja mitmeks otstarbeks. Borbor võib olla määratud vihatud isiku mürgitamiseks, ta võib aga ka armujoogina vastavaid tundeid äratada. On küll olemas üldkehtivaid borboriretsepte, ometi valmistatakse jook isikupäraselt erinevalt. Koostis on stabiilne, doseerimine toimub omaenda retsepti järgi. Põhiaineks on surnu aju, see tuuakse öösel surnuaiast teatud tseremooniatega. Tingimata kuulub sinna juurde ka midagi isikult, kellele jook on mõeldud: juukseid, veidi verd või uriini, mulda, mida on puudutanud ohvri paljas jalg. Tuareegid usuvad sellesse vahendisse ja ka eurooplastele on see teatud määral muljet avaldanud — sel määral, et mõned inimesed näiteks panid Sahara nafta avastaja Conrad Kiliani müstilise surma borbori toime arvele.

Vastavalt osale, mida naised tuareegi ühiskonnas etendavad, oskavad selle rahva mehed oma naissoost kaaslaste vaprust ülistada. Prantsuse sõjaväearhiivides võib lugeda, et kel airi tuareegide naised oma mehi ühes lahingus Airis Prantsuse vägede vastu viisid ja et nad võitluse algul oma meeste ette asetusid, et takistada prantslasi neid tulistamast.

Seejuures on tuareeginaise elu raske ja ohtlik. Kõigepealt on lapse sünnitamine riskantne. Kaks kolmandikku kõigist naistest surevad nurgavoodis. See on põhjuseks, miks tuareegide laagrites kohtab vähe naisi, kes on vanemad kui kolmkümmend aastat. Pole mingisugust sünnitusabi, ämmaemanda elukutset ei tunta.

Kuna nende asjaolude tõttu on ka vastsündinute suremus ebaharilikult kõrge, ümbritsetakse tuareegide lapsi erilise hoolitsusega. Lapse, kes on kaotanud ema, adopteerib kohe teine perekond, kes kasvatab ta üles kui oma lapse. Tuareegid armastavad väga lapsi. Pole mingit kehalist karistust, lapse rangeimaks distsiplinaarkaristuseks on manitsus. Ja ükski tuareeg ei ole kunagi nii hõivatud, et tal poleks aega lastega mängida.

Erakordselt tähtis osa, mida naised tuareegide ühiskonnas etendavad, on vastuolus sellega, et tuareegid on islami usku. Tõenäoliselt on nad alles keskajal Meka palverändurite poolt sellesse usku pööratud. Pikaajaline vastuseis islamiseerimisele kajastub ka nende nimes — tuareeg tähendab araabia keeles «jumalast äratõugatud» (ise nimetavad nad end imohagideks, «vabadeks»). Islamile lisandusid Tuatis asuva juudi usuühingu ja lõunas elavate haussade vaimsed mõjud tuareegidele. Nii tekkis muhamedi usu vorm, mis erineb tublisti ortodokssest islamist. Näiteks elavad tuareegi ühiskonnas marabutid, kellelt küll algul nõuti, et nad oleksid prohvetite järeltulijad, kes aga tegelikult ainult araabia keeles kirjutada oskavad ja koraani hästi tundma peavad. Marabuti peamine sissetulekuallikas on amulettide müük, mida ta ise valmistab. Ja ebausk nõuab palju amulette; on inimesi, kes kannavad endaga kaasas kuni viitkümmend nahkkotikest. Aastal 1951 elasid ahaggari tuareegide hulgas ainult veel kolm tõelist marabutti.

Lõdvale vahekorrale islamiga viitab ka asjaolu, et tuareegid ei tunnista muhameedlikus maailmas üldiselt kehtivat ajaarvamist. Nad peavad kinni päikeseaastast, mida

arvatakse talvest talveni. Aastaid ei numereerita jooksvalt, vaid nad saavad iga tuareegide rühma juures omaette nimed, mis meenutavad mingit tähtsat sündmust. Nii näiteks nimetas inanghasaatide suguharu 1918. aasta «vaesuseaastaks», 1919. aasta «haiguseaastaks», 1935. aasta «maavärisemiseaastaks», 1936. aasta «põua-aastaks» ja 1943. aasta «itaallaste lahkumise ja prantslaste Ghadamesesse tuleku aastaks». Aastate järjekord jäetakse meelde ja kui tahetakse mingi sündmuse aega määrata, loetakse aastad järjekorras üles.

«INIMESED, KES PALJU SÖÖVAD»

Suur respekt naiste vastu, sündmused nagu ahal — kõik see on loomulikult kõrgeima kasti naiste eesõigus. Sest ka tuareegide ühiskond on — nagu kõigil Sahara rahvastel — teatud arvu kastidesse jagunenud. Üldine toiduainete puudus on tuareege alati väga väikeste koondistena elama sundinud. Suguharu haarab enamasti ainult kümme kuni viisteist perekonda, kes elavad laialipillatult väga suurel maa-alal. Sellistes tingimustes polnud tuareegidel võimalik tegelda ei karjadega ega ka karjamaade kaitsmisega. Nii kujunes vanal ajal välja tööjaotus. Nendest, kes pühendusid üksnes karjade ja karjamaade kaitsmisele, arenes omaette kast, sõjameeste kast, kes on nüüd tuareegide ühiskondliku struktuuri tipus.

Sõjameeste kasti tuareegid nimetavad end ihaggarideks. Nad elatusid peamiselt teiste kastide tööst, kes olid kohustatud neile tribuuti maksma. Selles sõjameeste kastis tekkis veel praegugi sageli tsiteeritav väljend: «Koos kõplaga tuleb häbi majja.» Teiste sõnadega: ka hädaajal keeldusid kõrgid ihaggarid sõrmegi liigutamast, et oma ülalpidamise eest hoolitseda. Nad eelistasid vastavalt oma vahepeal unarusse jäänud traditsioonile röövretkele minna ja need röövretked tõidki tuareegidele mitmel pool Saharas halva kuulsuse. Briti etnoloog Angus Buchanan on 1922. aastal üles tähendanud vana tuareegi sõjamehe üksikasjaliku jutustuse, kes rääkis ühest sellisest röövretkest. Selles jutustuses on öeldud:

«See juhtus rohkem kui kolmkümmend aastat tagasi. Meil ei olnud ühtki püssi, ainult mõõgad ja piigid. Meie rühma kuulus kakssada meest, kes kõik ratsutasid kaa-

melitel. Mõned kaamelid pidid kandma kahte meest. Meie laagris hulkus ringi nälg, ja me läksime, et riisuda, mis iganes meie teele sattus. Meil ei olnud mingeid teateid karavanidest, kui teele läksime, ja me ei teadnud, kas me ühtki leiame. Kui olime kõrbest läbi läinud, leidsime mõned kaamelid, need saime ilma võitluseta endale. Kuid selleks ajaks olid mõned meestest ära väsinud, rahulolematuks ja kartlikuks muutunud ning püüdsid meist lahkuda, retke katkestada ja tagasi minna. Ma polnud nõus ja lõpuks jagunesime kaheks osaks; mõned läksid koju, kuna teisi juhtisin mina edasi. Hiljem sattusime ühe suure karavani jälgedele ning seirasime seda, et karavani vaadelda. Karavan oli rikas. Kuid me kartsime kallale tungida, sest nägime, et kolmel mehel olid püssid ja et mõnel neist olid hobused. Kartsime püsse, sest teadsime, need võisid meid surmata, enne kui me oleksime vaenlaseni jõudnud, ja hobused võisid meie kaamelite eest ära joosta, kui me neid avalikult ründaksime.

Aga kiusatus oli suur ja viimaks otsustasin ma järgmisel päeval hämarikus nende laagrisse hiilida, kuna teised pidid ootama eemal. Allah oli minuga. Jõudsin hobuste juurde ja vabastasin nad. Siis püüdsin laagris paanikat tekitada. Samal ajal tormasid kohale minu kaaslased, et laager võitlusega mees mehe vastu vallutada. Kuid üks püssiga relvastatud meestest põgenes saduldamata hobusel ära ja peaaegu oleks meie keskel paanika tekkinud. Õnnelikul kombel asus suurem osa tema laskemoonast sadulataskutes ja me avastasime varsti, et ta ei saanud enam tulistada. See oli lõpp. See oli araabia karavan ning me tapsime kõik reisijad või võtsime nad vangi. Saime saagiks kakssada kaamelit, koormaks riie, tee ja suhkur — rikkalik saak, mis oli veel kaua kõneaineks meie laagritulede ääres, kui olime oma maale tagasi tulnud.»

Ihaggaride sõjameestesuguharudel oli õigus omaaegse tuareegide konföderatsiooni kuningas valida. Ja ainult nende hulgast võis ta, amenokal, tulla. «Amenokal» on tuletatud sõnadest ama-n-okal, «maaomanik».

Kel ahaggaride, ahaggari tuareegide amenokal põlvneb alati kel rela sõjameestesuguharust. Ta valitakse eluajaks ning on teada ainult üks juhtum, kus valitsev kuningas tagandati või pigem mürgi abil teelt kõrvaldati — kuna ta oli sõja kaotanud. Valitakse rea võimalike kandidaa-

tide hulgast, kelle emad peavad olema kõrgest soost perekondade vanimad tütred. Toimub ehtne valimisvõitlus, mille käigus kandidaadid annavad lubadusi (olgu siis tribuuti alandada, olgu siis üksikutele suguharudele rohkem iseseisvust anda) ja ühinetakse tõelisteks valimisblokkideks.

Vastvalitud kuninga esimeseks ülesandeks on halifa nimetamine, kes on midagi asetäitja, nõuandja ja ministri taolist. Kuningas on ühtlasi ka kohtumõistja. Ta peab tülisid lahendama — enamasti on tegemist lahkarvamustega makstavate tribuutide suhtes. Tuleb ka kuritegusid arutada, muidugi harva, sest samal ajal kui röövimine oli varem seaduslik elukutse, ei tunta näiteks üksteiselt varastamist tuareegide juures peaaegu üldse. Surmanuhtluse täideviimine toimus varem sel teel, et süüdimõistetu varustati kotikese jahu ja natukese soolaga ning saadeti kõrbesse. Kui ta ellu jäi, oli ta vaba, kuid enamasti suri ta janusse.

Amenokali võimu väliseks tunnuseks on tobol, trumm, mida normaalselt hoitakse kuninga telgis selleks ettenähtud kohas. Tobolit peetakse pühaks esemeks. Keegi ei tohi seda kuninga loata lüüa. Varem oli tavaks, et trumm oli suguharul lahingus kaasas ja selle kaotamist peeti katastroofiks.

Amenokal on rikas mees. Esiteks kuulub temale vähemalt formaalselt kogu konföderatsiooni maa, teiseks on ta istandike, ja nimelt parimate, saagirikkaimate istandike omanik, ning kolmandaks saab ta kõrget tribuuti. Niiviisi kuhjuvadki kuninga telgis kotid elatusvahenditega.

Tribuuti peavad maksma imradid (ehk imghadid), vasallide klass. Nad on kas paiksed talupojad või rändkarjakasvatajad, kes on formaalselt maa või karjatamisalade omanikud. Esialgu oli tribuudivahekord ihaggaridega neile kasulik, sest aadlikud garanteerisid neile kaitse. Sellest ajast aga, kui seda kaitset pole enam vaja, on aadlikutel üha suuremaid raskusi oma tribuudi kättesaamisega imraditelt. Nii näiteks on dag rali suguharul, kel relade vasallidel, tänapäeval aadlikute kohta pilkav nimetus — «inimesed, kes palju söövad». Imradid on muutunud iseteadlikumateks, astuvad vasallistaatuse vastu välja, ihaggarid aga on oma vasallidest sõltuvamad kui kunagi varem.

Erilise kihi moodustavad käsitöölised, inadenid. Neile omistatakse sageli salapäraseid võimeid, sest nad tunnevad toorainete maagilist jõudu, värvide ja metallide saladusi. Etnoloog Jean Gabus kirjutab: «Aadlikud räägivad naha- ja puidutöötlemise kunstist vaid vastumeelselt, kuigi nad kunsti vastu ükskõiksed pole; kuid need on madalama kasti probleemid, seppade probleemid. Need ise on väga ebausklikud ega anna heameelega teateid, olgu siis seepärast, et mitte välja kutsuda deemoneid, pahasoovlikke vaime või kurja pilku, või siis seepärast, et mitte eksida teatud tabude vastu, või siis tõelisest teadmatusest.»

Käsitöö on tuareegide juures üldse kõrgelt arenenud. Eelkõige õitseb nahatöötlemine. Seejuures kaunistatakse mitmesugused nahkesemed kirjute ornamentidega. Tuhast saadakse musta, peeneks tambitud riisist ja võipiimast valget värvi. Vasevitriol, võipiim ja ammooniumi soolad annavad rohelise, granaatõunapuu õied ja viljad kollase värvaine. Durrahirsi õied segatakse sooda ja veega ning need annavad tugeva punase.

Inadenide positsioon põhineb peamiselt sellel, et nad tunnevad metalle ja mineraale. Rauda peavad tuareegid roojaseks metalliks ja seetõttu on sepad tuareegidele nagu teistelegi Sahara rahvastele roojased. Neid põlatakse, kuid ühtlasi kardetakse, kuna nad oskavad rauda sepistada. Vaske seevastu peetakse «heaks» metalliks. Tal on võime rauda neutraliseerida. Raudmõõgal peab seepärast olema vasest käepide.

Inadenid valmistavad ka tuareegide relvastuse, kilpe antiloobisokkude nahast, mis kaunistatakse vaskneetide ja -naeltega ning millele maalitakse tifinaki sümbolid ja märgid. Nad valmistavad käevõrusid marmorist või kiltkivist, mida tuareegisõjamees kannab mõlemal käsivarrel otse ülalpool küünarnukki. Võrud peavad kaitsma mõõgahoopide eest, kuid neil on ka maagiline tähendus: nad kaitsevad ja annavad jõudu tapluses.

Etnoloog Peter Fuchs kirjeldas külaskäiku Bedrarer ag-Amereualti, Ahaggari ühe tuntuima sepa juurde. Ta kohtas seppa ühes väikeses lagunenud fordis, mõne kilomeetri kaugusel Tamanrassetist. Läheduses oli väike jõeke, mille kaldal kasvasid mõned viigipuud. «Läksime

vasardamise müra poole,» kirjutab Fuchs, «mida me kusagilt fordi sisemusest kuulsime, jõudsime müüriavani, mis viis suurde nelinurksesse ruumi, mille seinad olid seal alaliselt põleva tule suitsust mustad. Sepp küürutas keset ruumi ja tagus vasaraga väiksel alasil... Ta tegi parajasti tabalukku ning töötas hämmastava vilumuse ja kiirusega oma primitiivsete tööriistade abil. Tema naine istus tema kõrval, tõmbas lõõtsa ja abistas teda töö juures... Sepast räägitakse, et ta olevat kuradiga ühenduses ja omavat võlujõudu. Ja tõepoolest, vaadates Bedrarer ag-Amereualti tema pimedas töökojas, sähviva tule paistel, tundsime ka meie, et temaga oli seotud midagi õudusttekitavat ja hirmuäratavat. Vahel itsitas ta ilma nähtava põhjuseta omaette, ja siis kõneles ta falsetiga, mis meenutas mulle nõidu, kellest olime lugenud muinasjuturaamatutes, kui me lapsed olime.»

Sahara sepp tunneb hästi õieti kõiki käsitöid. Ta ei töötle ainult rauda, vaid valmistab ka ehteid ja tegeleb puunikerdamisega. Aeg-ajalt laadib ta majakraami ja tööriistad oma eeslile ning rändab teise tuareegide laagrisse, kuhu ta püstitab oma telgi ja kus ta on niikaua, kuni tal seal tööd on.

Sepa elukutse jääb alati perekonda. Sepa pojad abielluvad ainult sepa tütardega ja kõik Ahaggari sepad on kuidagiviisi üksteisega sugulased. Etnoloogid on muide arvamusel, et sepad ei olevatki tuareegid, vaid rassiliselt võõras element. Nende päritolu kohta on mitmesuguseid teooriaid. Väidetakse, et nad olevat Herodotose poolt kirjeldatud «etiooplaste» järeltulijad; teised arvavad, et nad olevat kunagi Ida-Aafrikast sisse rännanud. Kanemis — ida pool Tšaadi järve — elab haddadide kinnine suguharuühendus, kellest peavad olema pärinenud Sahara sepad. Selle suguharu puhul on tegemist stepiküttide järeltulijatega, kes jahiloomade puuduse tõttu pidid otsima uusi tuluallikaid.

Nende seppade töökodadest on pärit ka tuareegide vana traditsiooniline relv mõõk. Etnograaf D. M. H. Morel kirjutas «tabuka», tuareegide mõõga kohta: «Parim mõõk on neile [tuareegidele, *K. P.*] see, «millel süda on» (ta tšat ul), «mis vooruslik on» (ta talerat), «mis puhas on» (tehed-didžat), «mis võnkuv ja elav on».»

Kui Heinrich Barth möödunud sajandi keskpaiku läbi Sahara oli reisinud, teadis ta tuareegide mõõkadest jutus-

tada: «Tosinast tuareegist koosnev salk ilmus ühel päeval kohale... Kui ma nende meeste mõõku lähemalt silmitsesin, avastasin üllatunult, et need kõik olid toodetud Solingeni linnas, tolles vanast ajast kuulsas saksa relvatehases, nagu see ju tegelikult on peaaegu tuareegide kõigi mõõkadega; need peaksid ju muidu kuskil võltsitud olema...»

Viitega võltsingule oli Barth õigetel jälgedel, kuigi antud juhul ei ole päris korrektne võltsingust rääkida. Esialgu — tõenäoliselt keskajal — imporditi muude kaupade kõrval Euroopast Saharasse ka mõõku. Kaubamärgid mõõgateradel ei öelnud tuareegidele loomulikult mitte midagi. Nad pidasid neid maagilisteks märkideks, mingiks nõiasõna taoliseks. Nende relvade kvaliteet pandi nende märkide mõju arvele ja kujunes tavaks varustada vastsepistatud mõõgad nende saladuslike märkidega. Nii näiteks leiduvad tuareegide mõõkadel Euroopa heraldilised märgid nagu «Passau hunt», saksa relvaseppade kaubamärk Passaust ja Solingenist, mida hiljem olid kopeerinud ka hispaania relvasepad. Teiste mõõkade teral on kuusirp, Genua relvaseppade kvaliteedimärk, mis aga oli kasutusel ka Solingenis, Paduas ja Toledos.

Piigi ja mõõga kõrval on tuareegidel veel kolmas iseloomulik relv — pistoda. See kinnitatakse, käekaitse eespool, vasaku küünarvarre juurde, et seda saaks kiiresti välja tõmmata. Pistoda kasutatakse kas lähivõitluses või viskerelvana.

Tuareegide ühiskondlikus hierarhias järgnevad inadenidele, käsitöölistele, veel kaks kihti — aednikud (harratinid) ja orjad (iklanid). Peter Fuchs arvas pärast kauaaegset Ahaggaris viibimist, et neid orje kujutatavat endale sageli valesti ette, nad olevat «rõõmsad, muretud inimesed», väga vaesed, kuid siiski varustatud kõigega, mis eluks tingimata vajalik. Aadlikud garanteerivat neile elatusvahendid, orjadel ei olevat kaamelikarjadega või aedadega mitte liiga palju tööd. Orjade naistel, kes aadlikute majapidamise eest hoolitsesid, ei olevat õigupoolest mitte rohkem tööd, kui Euroopa koduperenaisel. Tõeliseks kitsenduseks orjadele olevat see, et nad ei saavat endale elukohta vabalt valida, et neil ei olevat mitte mingeid poliitilisi õigusi ja et nad tohtivat abielluda ainult oma kasti piires.

Pärast koloniaalset vallutust orjakaubandus keelati.

Kuid juhtus siiski ikka ja jälle, et inimesed endid ise vabatahtlikult mõnele sõjamehele maha müüsid, sest orjaelul polnud ikka veel seda riski, mis vabal aednikul, kes maatükikese harimisega vaeva nägema pidi. Muidugi esines sageli ka seda, et ihaggaril oli orje rohkem, kui ta ülal pidada suutis. Siis laskis ta inimesed vabaks. Ahaggari veesaamiskohtade juures kohtab selliseid vabakslastuid, kes on sinna elama asunud, kasvatavad veidi vilja ja omavad mõningaid viigipuid.

Uue aja sissetung on tekitanud tuareegide ühiskonnale raskeid vapustusi. Algas vabakslastute ja vasallide ümberasumine, kes olid avastanud, et mujal Saharas, naftaotsimissalkade juures, teedeehitajate juures, võis paremini ülalpidamist teenida.

See omakorda ajendas Prantsuse ametivõime lõpuks orjapidamist *de facto* uuesti sisse seadma. Nad tuginesid tollal — silmas pidades Alžeeria iseseisvussõda — amenokalile ja aadlikutele ning nägid kohkunult, kuidas tribuudid vähenesid, kuidas kuningavõim kokku sulas. Seepärast andis Prantsuse administratsioon lõpuks välja korralduse, et kõigil isikutel, kes tahtsid töötada väljaspool Ahaggarit, oli selleks vaja ametivõimude luba. Kõige vaesematele keelduti reeglina luba andmast, öeldes, «et nad kaitseksid aedu». Orjus, seekord koos isikutunnistuse ja pitseriga, oli uuesti sisse seatud.

OHUSTATUD MAA

Amenokali residents asus Tamanrasseti lähedal. Tamanrasset oli ka peamine Ahaggari keskus. Siia oli tekkinud väike elektrijaam, mis tavaliselt lülitas voolu välja öösel täpselt kell 10.30, sest siis olid kõik inimesed voodis. Kunagisest tuareegide laagrist oli saanud väike linn, punaste savihoonetega, tuhandete ethelitega — tamariskipuu eriliigiga —, mis olid istutatud piki peatänavaid ja mille hõredas oksastikus sel ajal bengalid, väikesed punaste sulgedega linnud Sudaanist, kodunenud olid. 1955. aastal oli siia asunud ka ilmajaam.

Kui Tamanrasseti elanike arv viiekümnendate aastate lõpul kahe tuhandeni jõudis, kujunes olukord ohtlikuks. Sest veest jätkus täpselt sellele arvule. Peaksid inimesed rohkem vett tarvitama, oleks see ethelite surm. Taman-

rassetis on kaks kaevu, kust pumbad vett välja võtavad. Ja on olemas foggarad, mis siin muidugi kulgevad enamasti mööda maapinda ning läbivad ülesharitud maad nagu väikesed kanalid. Ahaggaris ei ole mitte mingisuguseid maa-aluseid veetagavarasid, vaid ainult vesi, mis on vihmana taevast sadanud ja vadidesse nõrgunud.

Tamanrasset saab alguse Ahaggari 2765 meetri kõrguse mäeharja Asekremi juurest ja kui ta 1400 kilomeetri järel Tanezrufti liivameredes lõpeb — kui ainult tema vesi kunagi nii kaugele jõuab —, on ta neljasaja meetri kõrgusele laskunud. Kuid ainult kahesaja kilomeetri ulatuses tema sängist voolab peaaegu regulaarselt vesi ja ainult üksikutes kohtades leidub nõgusid, kus vesi peatub veidi kauem, kus ta jääb püsima maapinda, kust inimene teda leida võib. Üks selline soodne koht on Tamanrasseti nõgu, kus eksisteerib edasi väike Sahara linn.

1962. aasta sai ka Ahaggarile suurte muudatuste aastaks. Alžeeria võitles endale kätte iseseisvuse. Prantsuse ohvitserid lahkusid Tamanrassetist. Amenokal aga jäi edasi suureks meheks. Ta kutsuti isegi Alžeeria Rahvuskogusse, oli Alžiiris üks Rahvuskogu asepresidentidest, Ahaggari Alžeeria juurde kuuluvuse sümbol, tuareegide uude aega astumise sümbol. Siis tuli üks noor Alžeeria Vabastusarmee ohvitser Tamanrassetisse alamprefektiks. Alustati olemasoleva algelise koolisüsteemi laiendamisest. Tamanrassetis kerkis ühiselamu kolmesajale lapsele. Koguti vabatahtlikke foggarate väljaehitamiseks. Ja tunti muret maareformi pärast. Asi ei olnud võõrandamises, tähtis oli maad hästi kasutada ja panna tuareegi aadlikud kasulikku tööd tegema. Sest selleks ajaks oli Ahaggaris tuareegide hierarhia juba sedavõrd lagunenud, et tribuute laekus ainult veel väga napilt.

Hakati koos paiksetega — neid olevat olnud ühtekokku neli tuhat — ühiselt maad harima. Kujunesid välja vabakslastute kooperatsiooni esimesed vormid. Lühikese ajaga suurenes põllumajanduslik tootmine sedavõrd, et see suutis omatarvidust paljude asjade osas rahuldada.

Kuigi see pilt peaks optimistlik olema, liigub kõrb siiski edasi. Tuareegid taganevad tema eest. Ammu elab tuareegidest ainult veel väike osa Alžeeria Saharas. Ka Airis, mis nüüd kuulub Niigeri Vabariigile, taanduvad tuareegid edasi lõunasse — mitte ainult 1917. aasta veriste kokkupõrgete hilise tagajärjena. Praegusel Sahara kaar-

dil ei ole enam paljusid kohti, kust veel sada aastat tagasi oli läbi reisinud Heinrich Barth. Kui Barth otsis üles Assode asula, mis pidi olema rajatud 900. aasta paiku, leidis ta ligikaudu tuhande maja varemed. Aga ikka veel elati umbes kaheksakümnes majas. 1909. aastal elas Assodes veel kakssada inimest kuuekümne üheksas majas. Assode jätkas väljasuremist. Praegu on ta surnud varemeteväli.

Agadese järel oli Auderas kunagi Airi tähtsaim koht. Siin puutusid üksteisega kokku seitse orgu ja kaks väikest mägedest voolavat jõge tegid Auderast kena väikese oaasi. Oli datlipalme ja väikseid viljapõlde; aedades kasvasid oad, sibulad ja tomatid. Prantsuse interventsioon 1917. aastal lammutas vana sotsiaalse struktuuri. Aadlikud, kes senini olid elanud kaubandusest ja transpordist, kaotasid oma kaamelid ja hakkasid paikseteks jääma. Orjad said vabaks — kuna nende peremehed ei suutnud enam nende ülalpidamist tagada; nad võtsid praktiliselt üle selle maa, mida nad harisid. Ometi jäi piirkond vaeseks. Ei toodeta küllaldaselt, et igapäevaseid tarbeid rahuldada.

SUUR TARALUM

Airi tuareegid olid elanud eeskätt soolaga kaubitsemisest. Sest ida pool Airi ja sellega külgnevat Tenere kõrbet laiub Bilma oaaside grupp ja selle lõunatipus Bilma linn ise. Väikese linna juures asuvad soolakaevandused — sätendava soolaga kaetud tasandik, mille servadel kõrguvad väikesed püramiidikujulised künkad: juba toodetud sool. See oaas oli iga aasta taralumi, Airi tuareegide suure soolakaravani sihtpunkt. Inglane Angus Buchanan läks 1922. aastal kaasa taralumiga selle lähtepunktist Airi kaguosas, kus kaamelid vadides vett ja rikkalikke karjamaid leidsid, enne kui nad asusid rännakule läbi Tenere. Buchanan kirjutas:

«Meie ees olid tuhanded kaamelid, mitte sada või kakssada, kelle nägemine oleks samuti küllaltki üllatav olnud, vaid sõna tõsises mõttes tuhanded. Sinna, kus muistse, maa sisse kadunud asula Tabello varemed kurvalt samanimelise vadi kallastel laiuvad, oli suur karavan juba osaliselt kogunenud ja suurenes ikka veel edasi. Nii kaugele

kui silm ulatus, olid jõe kallastele ja sängi laagrid üles löödud — laagrid täis kandesadulaid, veekotte, heinapuntraid ja tulepuude kimpe, kõik valmis suureks kõrbereisiks. Laagrite vahel, kaamelite keskel sammusid maalilised kaameliajajad või lebasid liival, atleetliku välimusega mehed, kes tunnevad hästi oma ülesandeid, on tugevad ja vastupidavad...»

Need olid peamiselt tuareegid kõigist Sahara osadest, kes siia kogunesid, aga ka mõned haussad olid lõunast tulnud. Buchanan kirjeldas, kuidas kõikjal vahetati tervitusi, kuidas vanad tuttavad üksteisega kaua aja tagant jälle kohtusid.

«Sellise vägeva karavani ülalpidamine, ka ainult ühe või kahe päeva kestel, on tohutu suur probleem,» kirjutas Buchanan, «ja Tabello oli valitud seetõttu, et siin olid parimad tingimused piirkonnas, kus taimeriik on reeglina äärmiselt vaene. Teravaokkalised akaatsiad, põõsad, ogalised taimed, rohi — kõik see kuulub kaameli toidulauale... Vilumus, millega nad lehti okastega relvastatud okstelt näpsivad, on lihtsalt hämmastav, kui mõelda, et nende mokad ja ninad on pehmed ning äärmiselt tundlikud.»

Karavani teeleminekuni pidi igatahes kannatust olema. Juba taheti minema hakata, kui tuli teade, et veel olevat tulemas mõned kel feruani tuareegid. Viimaks aga oli asi niikaugel:

«Taralumi teelemineku päev on Saharas niisama tähtis sündmus kui tsiviliseeritud maades jõulud. Selle määravad kindlaks inimesed, kes ei tea midagi trükitud kalendritest, ning selleks kuupäevaks on: kaks päeva pärast noore kuu ganni vazuvirini — see vastab oktoobrile ja novembrile — algust. 25. oktoobril, hommikuhämaruses, rivistus aegamööda suur voor. Esimesel päeval kuulus karavaniinimeste kogu hool loomadele ja koormatele. Sest üheks eduka karavani saladuseks on, et iga loom kannab alati üht ja sama sadulat ning täpselt sama koormat. Esimesel päeval marssis karavan neliteist tundi.»

«Taralumi reis,» kirjutas Buchanan edasi, «oli järgnevatel päevadel kannatuse, visaduse ja vastupidavuse pikaajaliseks prooviks. Bilma kõrb on halvimat liiki kõrb, täielik liivameri, ilma ühegi objektita. Mitte miski ei köida pilku...»

Kuue päeva pärast oli karavan jõudnud Fašisse, see oli

maailmast eraldatud majaderühm keset värvitut liiva. Siin, kus iialgi ei saja vihma, elas kakssada inimest majades, mis olid ehitatud soolaplokkidest, asulas, mida ümbritses soolaplokkidest müür. Veel kuus päeva kestis reis, siis jõuti Bilmasse. Nii nagu Tabellos oli teele asutud, mindi Bilmasse sisse; pikas reas, mis ulatus mitme kilomeetrini, sest seitse tuhat kaamelit võtavad enda alla väga palju ruumi. Rännaku kestel aga katkes see pikk lint; üksikutest karavaniosadest kujunesid rühmad, mis teedeta kõrbes kõrvuti edasi liikusid.

Bilmas koormati kaamelid hästi ruttu, sest siin oli vähe vett ja peaaegu üldse mitte sööta loomadele. Kahekümne seitsme päeva pärast oli karavan jõudnud jälle Tabellosse Airi jalamil. Kaamelid «tangiti» uuesti kaevude juures ja karjamaadel ning siis läks igaüks Bilmast saadud soolaga oma teed.

Bilma toodab tänapäevani ja ka soolakaravan liigub ikka veel läbi Tenere. Ühes ajalehesõnumis aastast 1966 on öeldud: «Sool, mille meie karavan kohale toimetab, toodeti Bilma ümbruskonnas. Seal töötavad kanuri-aafriklased. Nad täidavad soolakaevandused veega, mis soola lahustab, ja lisavad soodat, et lahust lisanditest puhastada. Siis valatakse soolalahus puitvormidesse. Kuivad briketid kaaluvad ligikaudu üheksa kilo. Nad meenutavad pika jala ja madala kübaraga seent. Ei ole lihtne neid kaameli selga kinnitada . . .»

ETIOOPLASTE LAPSELAPSED

Bilma ja Faši oaasideahelikus Kauaris elavad tuareegid piirimaal, mille pärast on sajandeid ägedalt võideldud. Soolakaevandused olid ühelt poolt kogunemiskohaks tuareegidele, kes seda maad siit kuni mauride alani kaugel läänes asustasid ja kontrolli all hoidsid. Siit algas aga ka tibbude ala, kelle asustuspiirkond ulatub kaugele itta, teisele poole Tibesti mägismaad.

Põhjas olid tuareegid ja tibbud Džaneti pärast sajandeid võidelnud. Siin lõunas toimus võitlus rikkalike ja tulutoovate soolakaevanduste valdamise pärast. 18. sajandi keskel oli eriti ägedaid võitlusi, vahelduva lahinguõnnega. Ja kuna mitte keegi ei suutnud Bilmat lõplikult ja vaiel-

damatult oma valdusse võtta, kujunes välja *modus vivendi*, mida tuli mõlemal poolel saja aasta kestel respekteerida. Siis, aastal 1888, võtsid tuareegid ette sõjakäigu Kauari tibbude vastu ja võitsid. 1892. aastal tasusid tibbud kätte, rünnates suurt taralumi, tappes mitusada ajajat ja saades saagiks seitse tuhat kaamelit. Kuid sissetungiv koloniaalvõim lõpetas sõja, alistades nii tuareegid kui ka tibbud. Kui tuareegid end veristes lahingutes kaitsesid, siis tibbud taandusid teedeta mägedesse ja pääsesid seega suures ulatuses sissetungijate mõju alt.

Üks tibbude-uurija kirjutas, et vastupidi targhile olevat tibbu «keeldunud muuseumieksemplariks saamast. Ta võttis okupatsiooni vastu, sest teist valikut ei olnud, kuid pole mingit kahtlust, et laialihargnevates orgudes ja alistamatutel mägedel on ta vaba. Pole mingit täpset loendust, kui mitte arvestada seda, mis pealikud teatavad, pole olemas midagi sünni- ja surmaregistri taolist, ning kui lahkarvamuse puhul mingi vahejuhtum ette tuleb, on ebatõenäoline, et okupatsioonivõimu poole pöördutakse, et see vahetalitajaks oleks . . .»

Euroopa teadmised sellest kummalisest rahvast keset Saharat piirdusid pikka aega sellega, mis Gustav Nachtigal oma reisil Bornu sultani juurde oli teada saanud. Temalt pärines ka esimene üksikasjalik tibbude kirjeldus:

«Enamikul oli tume nahavärv erineva tugevusega kollaka lisandiga. Kõik olid kõhnad, peaaegu täiesti ilma sääremarjadeta, proportsionaalse kehaehitusega, väikest kasvu ja väga peenikeste jäsemetega inimesed; nad erinesid välimuse poolest tunduvalt sellest, mida harilikult neegritüübina tuntakse. Nende juuksed ei olnud nii lühikesed ja pulstunud kui enamikul neegritel, nende habe oli samuti hõre, silmad olid elavad ja intelligentsed, kõnnak ja liigutused elegantsed ja nõtked. Turban pannakse pea ümber selliselt, et üks keerd, näoloor ehk litham, katab kinni lõua, suu ja nina. Riietus oli vilets, jalas olid neil parimal juhul sandaalid. Relvadeks on piigid ja viskerauad, mõnikord nägin suuri ovaalseid antiloobinahast kilpe. Naised olid oma juuksed loendamatuteks peenteks palmikuteks plettinud. Küünarvarre ümber kandsid nad kuni tosinat sarvest või elevandiluust käevõru, ülalpool küünarnukki kitsast ahhaatkividest või kaurikarpidest käevõru, pahkluude ümber hõbe- või vaskvõru. Saledate, prinkide jalgade pärast kadestaks nii mõnigi elegantne

Euroopa daam neid poolmetsikuid kaunitare. Peaaegu asendamatu oli väike vääriskorallist silinder paremas ninatiivas. Riietus koosnes enamasti sinisest puusarätist ja samasugusest pea- või õlarätist . . .»

Nachtigal oli tutvunud ühe rahva liikmetega, kelle päritolust ja ajaloost me teame praegugi veel väga vähe. Selle üheks põhjuseks on kasutamiskõlblike ajalooallikate äärmine puudulikkus. Tibbud ei ole kunagi moodustanud riiki, neil ei ole kunagi olnud kroonikaid ega arhiive. Räägitakse, et neil puudub rahvustunne. Seepärast võib siin edasi anda — teatud reservatsiooniga — ainult mõningaid teooriaid. Prantsuse geograaf Augustin Bernard oli arvamisel, et tibbud võiksid — täpselt nagu tuareegidki — olla garamantide järeltulijad, kes olevat muidugi tugevasti segunenud negriidse põlisrahvastikuga. Selle kasuks rääkivat, et nende tavad ja kombed sarnanevad tuareegide omadega. Nad olevat seega berberid, kes olevat omandanud ühe sudaani keele.

Otse vastupidisele arvamusele on jõudnud prantsuse etnoloog Jean Chapelle, kes peab tibbusid mitte garamantide, vaid garamantide poolt jälitatud «etiooplaste» järeltulijateks. Selleks olevat kommetes ja välisilmes arvukalt pidepunkte. Herodotos olevat rääkinud «koobastes elavatest etiooplastest». Tibesti, mis antiiksete garamantide maaga piirneb, on tõepoolest koopaid täis ning tibbud on sageli veel nüüdki laagris kas koobastes või kaljueendite all. Ka Herodotose vihje, et etiooplaste keel kõlavat nagu lindude vidin, esitas Chapelle tõendina. Ta tsiteerib Ch. ja M. Le Coeuri «Teda-dazade grammatikast» (teda-dazad — tibbude alarühm): «Hääl jääb mõned sekundid kõrgel toonil hõljuma . . . See on see noodirida, mis on nähtavasti ikka ja alati tedadega kokkupuutunud rahvaid kohutanud. Ja võib-olla on Herodotos selle hämmastuse järelkajaks . . .»

Inglane Nigel Hesseltine juhtis lõpuks tähelepanu sellele, et umbes seitsme tuhande aasta eest elasid Tibestis kindlasti karjakasvatajate suguharud, kes progresseeruva kuivenemise sunnil rändasid põiki läbi Sahara edelasse ning kelle järeltulijateks peetakse fulbesid Lääne-Sudaanis. Nemad olid ka Sahara kaljujooniste ühe osa loojad. Keeleline sugulus lubab Hesseltine'il järeldada, et tibbud olevat nende karjakasvatajate järglased, kes ei läinud kaasa Lääne-Sudaani, vaid jäid Tibestisse. Kaljujooniste

kunst ja muud taolised asjad olevat põlvkondade vaheldumisega kaduma läinud, kuna tibbudel oli rohkesti tegemist sellega, et halvenevates tingimustes ära elada.

KRAATRITE MAA

Tibbud, kes oma nime eest tänu võlgnevad Tibesti mägismaale, jagunevad mitmeks suureks rühmaks, kes erinevad üksteisest enam või vähem erisuguse dialekti poolest. Tibbude asustuspiirkonna põhjaosas, Tibestis ja edasi kuni Fezzanini, elavad tedad, lõunas kuni Borkuni aga dazad koos kredade alarühmaga Bahr el-Ghazali juures. Ennedi mäestikus, Tibestist kagus, elavad bidejatid ja sellest lõuna pool, Darfuris ja Vadais, zaghaved.

Kuid alati oli Tibesti mägismaa tibbude lähtepunkt ja keskne kodumaa. See on metsik, teedeta maakoht. Põhjaosas on Kurizo kuru väravaks mägismaale, kitsas ava mustade kaljude vahel, mida Teise maailmasõja ajal dünamiidiga laiendati, nii et sealt sõidukitega läbi saab. See oli siis, kui Prantsuse väeosad kindral Leclerci juhtimisel Tšaadi järve juurest läksid osa võtma lahingutest Põhja-Aafrikas. Põhja poolt tulevatele reisijatele avaldab kuru erilist muljet ka seetõttu, et siin nähakse akaatsiat esimese puuna pärast sada viiskümmend kilomeetrit eemal asuva Uigh es-Seriri tamariske. Maastikku lõuna pool kuru iseloomustab kaart kokkuvõtlikult «kaootilisena».

Tibesti kaardid on valmistatud pärast 1920. aastat, pärast seda kui prantsuse ohvitser Tilho oli maa kõigis suundades läbi matkanud. Inglise matkaja Nigel Hesseltine pani ühe matka ajal Tibestisse imeks: «Ent on raske mõista, kuidas saab seda maakohta uurida... On täiesti võimalik mööduda kümne meetri kauguselt suurest gueltast, mis kaljude taga asub, ning seda üldsegi mitte näha.»

Tibesti oli algul vulkaaniline maa ja tema mäed on eranditult kunagised vulkaanid, mida asjatundjad «subaktiivseteks» on liigitanud, s. t. et nende viimane vulkaaniline tegevus ei toimunud mitte eriti kaua aega tagasi.

Tusside, oma 3265 meetriga kõrguselt teine Tibesti mäetipp, ilmutab vahetevahel veel tegevuse jälgi. Soborom paiskab aeg-ajalt välja aurupilvi ning omab kuumaveeallikaid, mille tervistav toime on ümbruskonnas kuulus paljude tuhandete kilomeetrite ulatuses. Kõigil neil mäge-

del on tohutu suured kraatrid. Tussidel on selle läbimõõt kuus kilomeetrit. Jega kraater, mille põhjas tibbud vilja kasvatavad, on isegi kümnekilomeetrise läbimõõduga.

Kõige suurem kraater on aga Tibesti kõrgeimal mäel Emi Kussil, mis on 3415 meetrit kõrge. Selle läbimõõduks on kaksteist kilomeetrit. Prantsuse ohvitser du Boucher, kes esimesena tõusis Emi Kussi tippu, andis selle gigandi kohta huvitava kirjelduse:

«Hommikuhämaruses läksin kaameliga massiivi jalamilt teele ja heitsin õhtul kraatris magama, pärast seda kui olin jõudnud 2700 meetri kõrgusele. Ma ei unusta iialgi selle vägeva sügaviku grandioosset vaatepilti päikeseloojakul, siin laavaojad ja basaltorelid, teisal šlakikuhikud ja kraatri keskel kamin, mille tipp ulatus nelja- kuni viiesaja meetri kõrguseni. Muutus kohutavalt külmaks ning guerbad külmusid vähem kui tunniga. Keegi ei suudaks kirjeldada minu imestust ärkamisel, kui avastasin kraatri põhjas suure hulga gaselle ja tibbude laagrikohtade veel värsked jäljed . . .»

Tibbudel ei ole selles maakohas kunagi kerge olnud. Lakkamatult on nad võidelnud näljaga. Seda illustreerib Nachtigali tähelepanek:

«Meie saabumine Taosse langes kõige halvemale aastaajale, mil rasked toitlusolud sunnivad hõredat rahvastikku elukohta vahetama. Suvel on Tibesti edelaosa elanikud oma kõrge haralise sõlmheina seemneterade tagavarad ära söönud, kitsed ja kaamelid ei anna piima ja neid tapetakse ainult hädakorral, ning dumpalmi kõvadest viljadest ei suuda isegi vähenõudlikud tubud (tibbud) kaua elada. Paljud olid juba rännanud viljakamasse Bardai orgu mägismaa kirdeosas. Onnid ja arvukad koobaselamud olid enamasti tühjad. Ka pealik Tafertemi oli lahkunud naabruses asuvast Zuari orust, ainult vähesed tubu aadlikud olid kohale jäänud ning tulid meile sinna kohta vastu, kus org kaljude vahelt tasandikule väljub. Kui nad laias kaares minu telgi ette maha kükitasid, sarnanesid nad rohkem nälginud ja räbalais bandiitide jõuguga kui oma suguharu ülikute koguga. Nende saatjaskond oli kui luu ja nahk ning viletsalt riietatud . . . Nende esimeseks nõudmiseks oli soe õhtusöök . . .»

Inglise maadeuurija Richardson teadis juba saja kahekümne aasta eest tibbude vähenõudlikkusest ja vastu-

pidavusest jutustada: «Kui tibbu, Tibesti elanik, matkama läheb, võtab ta kaasa kitsenahast lähkri täie vett ja mõne peotäie datleid. Kui ta on need ära söönud ja lisaks kolm päeva nälginud, tõmbab ta oma vöö koomale ja jätkab teed. Päev hiljem lühendab ta vööd veel tükk maad. Kui ta ka siis ikka veel ei leia midagi söödavat, on ta päris kurb . . .»

Tibesti tibbude elu kulgeb aasta jooksul kindla rütmi kohaselt. Ülalpidamist saavad nad oma karjadest ja aedadest. Tibestis elab ainult kaheksa tuhat tibbut (üldse hinnatakse selle rahva arvuks sada viiskümmend tuhat), ja palme, mis vilju kannavad, on umbes viiskümmend kuus tuhat. Kariloomade arvuks hinnatakse kaheksasada kaamelit, seitsesada eeslit ja viiskümmend tuhat lammast. Veebruarist juunini on karjad orgudes, siis rändavad nad mägedesse, kus sajavad esimesed vihmad. Sel ajal käib töö ka aedades. Teravili külvatakse maha juba veebruaris, juunis on lõikus. Juuli lõpust augusti alguseni toimub datlite koristamine. Viljakoristus on orjade, vangide ja vanade inimeste ülesanne, kes on orgu kohale jäänud. Seejärel lähevad mehed talvel iga-aastasele reisile Fezzanisse või Kufrasse, kus vahetatakse põllumajandussaadusi teiste tarbekaupade vastu.

Ka tibbudel on sotsiaalne hierarhia nagu kõigil Sahara rahvastel. See ei ole neil küll nii kindlailmeline ja diferentseeritud kui tuareegidel. Põhiliselt eristatakse «aadlike» suguharusid ja vasallsuguharusid, kellest igaüks on kohustatud ühele aadlikute suguharule tribuuti maksma. Igatahes ei pea aadlikud töötamist oma au riivamiseks. Tibbudel ei ole ka mingit kuningat, nende kõrgeimaks autoriteediks on suguharu pealik. Ja kuna nad on täielikud individualistid, on ka sellel pealikul õigupoolest vähe sõnaõigust. Tema põhifunktsiooniks on «välispoliitika». Tal tuleb teiste suguharudega läbirääkimisi pidada, kui asi käib karjatamisalade piiride kindlaksmääramise ja muu sarnase kohta. Varem oli tema ülesandeks ka suguharu juhtimine sõjas. Ta on enam-vähem ainult vahetalitaja, kellel õieti ei ole mingisugust võimu, et mingit tehtud otsust ka ellu viia. Kunagi varem valiti domineeriva klanni, tomagra hulgast, kes oli 17. sajandi lõpul Tšaadist Tibestisse rännanud, darde, «Tibesti sultan». See ametikoht kaotati, kui koos Tibesti hõivamisega Prantsusmaa poolt sotsiaalne struktuur kokku varises. Kuid

ka enne seda polnud «sultani» või pealiku autoriteet suur. Selle tähelepaneku tegi muide juba Nachtigal. Ta kirjutab:

«Poliitiline ühendus on lõtv, pealikute võim väga väike, traditsioon ja harjumus hoiavad ühendavaid sidemeid vaevaliselt koos. Nad jagunevad aadliks ja rahvaks; ühiskonna eesotsas on väheste õiguste ja sissetulekutega vürstid. Lihtrahval pole ei õigusi ega kohustusi; kus maad ei harita, nagu Bardais, sõltub ta peaaegu täielikult aadlike armust... Maa lääneosas, kus peaaegu mingit maaviljelust ei ole, on iga kolmas inimene maina, olles küll aadlik kaltsudes ja näljast kurnatud, kuid sellegipoolest mitte vähem uhke ja nõudlik.»

Kuigi tibbude sotsiaalne struktuur on palju lõdvem kui näiteks tuareegidel (ja seda küll peamiselt vastumeelsuse tõttu kedagi «šefiks» tunnistada), on haddadade, seppade positsioon siin palju selgepiirilisem kui tuareegide juures. Sepad moodustavad suhteliselt suurearvulise kasti, azzade kasti, kuhu kuulub ka teiste elukutsete esindajaid, näiteks puidutöötlejad, parkalid ja kütid. Sest tibbu sepad töötlevad eranditult ainult metalli. Kui nad tänapäeval saavad toorrauda kaubavahetuse teel, siis algul valmistasid nad seda Tibestis ise. Tollal oli raud muidugi haruldane ja kallis. Osalt kasutasid nad raua saamiseks meteoriidileide. Kuid lõuna pool N'Kaola vadit kaevandasid nad ka maaki sisaldavat kivimit, mida nad primitiivsetes sulatusahjudes töötlesid.

Azzad olid varem tibbu aadlikele midagi sõltuva töölisklassi taolist. Vastavalt sellele allus azzade suguharu aadlike suguharule ja oli kohustatud sellele tribuuti maksma. Azzadel on suurel arvul islamieelseid kombeid ja tabusid — teistsuguseid kui tibbudel. See tekitas jällegi arvamuse, et nad ei olevat mitte tibbud, vaid ühe teise rahva liikmed, kes olevat juba enne karjusrahvaste sisserändamist Tibestis elanud ja kelle tavades olevat säilinud esialgse Sahara-kultuuri jäänused.

Azzad on — nagu muudki tibbud — vähemalt nime poolest muhameedlased. Igatahes arvatakse, et nad läksid islami usku üle alles kaks või kolm sajandit tagasi. Nad annavad vannet koraani nimel, kuid usuvad ka — vastupidiselt koraani õpetusele —, et koraani nimel antud valevanne toovat aasta jooksul tingimata kaasa surma. Mõned üksikud tibbud on Mekas palverännakul käinud, lõikus-

ajal aga harrastatakse ikka veel muistseid animistlikke viljakusriitusi.

Tibbude naised kasutavad eesõigusi, mida koraan ei tunne. Nende seisund tugineb islamlike ja islamieelsete arusaamade kummalisele segule. Nii näiteks ei ole tütarlastel oma tulevase abikaasa valikul sõnaõigust. Veretöö lepitustasu, mida tapmise korral maksta tuleb, moodustab naise puhul poole sellest, mis mehe puhul tuleb maksta. Aga samal ajal peetakse naistest lugu ja neil on arvukaid eesõigusi. Endastmõistetavalt käsutab majapidamist eranditult naine, ta otsustab kõiki perekonna siseasju. Kui mees on näiteks ära Fezzanis, siis on naise autoriteet täielik. Siis võib ta äritehinguid sõlmida ja rännuteid kindlaks määrata.

Tibestis toimub praegu protsess, mis on arengule Loode-Saharas otse vastupidine. Sellal kui seal nomaadlus väheneb, teeb ta Tibestis edusamme. Kui paikne või poolpaikne tibbu on oma majapidamisest küllaldaselt tulu saanud, et endale kaameleid osta, siis jätab ta oma maatüki maha. Selle põhjuseks ei tarvitse üksnes progresseeruv kuivenemine olla, vaid ka tibbude püüd oma vabadust säilitada, ametivõimude kontrolli eest kõrvale hoiduda.

RAHVAD ILMA AJALOOTA

Mauridest, šaambadest ja tuareegidest oleme tänapäeval päris hästi informeeritud. Teadmised tibbudest on veel vähesed. Eelkõige on nende ajaloos veel palju lahtisi probleeme, nii nagu ka mõnede väiksemate rahvagruppide eksisteerimine Saharas tänapäevani rohkesti mõistatusi lahendamiseks annab.

Nii ei teata veel midagi daudade, mõnesajast inimesest koosneva grupi, päritolust, kes Edeien Ubari serval kolme väikese soolajärve kallastel elavad. Nad on organiseeritud klannidesse, teistsugust sotsiaalset jaotust ei esine. Nende meile tuntud kombed erinevad märgatavalt nende naabrite tavadest. Nii näiteks on nendel eelistatud abieluvormiks abielu vendade laste vahel. Daudad on paiksed; nad harivad väikest palmikultuuri, kasvatavad karja, oma peamise ülalpidamise aga saavad nad väikestest vähkidest, mida naised soolajärvedest püüavad. Arva-

takse, et daudad on kunagised orjad, kes siia elama asusid ja kohalikele oludele vastavalt oma eluvormid välja arendasid.

Nemaade, rahvast, kes elab Sahara edelapiiril, on üldse umbes kakssada viiskümmend inimest. Nad elatuvad üksnes küttimisest, peamiselt jälitavad nad addaksantiloope. Koerad ajavad loomi taga, kuni need on väsinud, siis tuleb kütt ja tapab looma.

Mõned teadlased arvavad, et nemaadid on berberi päritoluga, teised peavad neid Sahara ürgelanike järeltulijateks. Igatahes on nad äärmiselt madalal arenguastmel. Nad elavad kolmest kuni viiest perekonnast koosnevates rühmades, kelle eesotsas on pealik, kes valitakse dünastia oletatava rajaja otseste järeltulijate ringkonnast. Ometi on pealiku autoriteet väike. Nemaadidel ei ole maju, sageli isegi mitte telke. Mehed kannavad töö juures ainult põlle, naised mähivad end sinisest riidest rõivastesse. Kogu varandus koosneb ainult mõnest primitiivsest majapidamisesemest ja koertest, keda iga nemaadi kütt peab kaks või kolm. Kutsikad ostetakse mauridelt, kellega üldse on välja kujunenud majanduslik koostöö. Koerad on teatud määral nemaadi «jõukuse» ainus mõõdupuu. Ka mõrsja eest tasutakse sageli koertega.

See rahvas tunnistab formaalselt islamit, kuid on säilitanud rohkeid animistlikke arusaamu ja kombeid. Selle juurde kuuluvad rituaalsed tantsud öösel enne jahileminekut, millega taotletakse jahiõnne.

Lõpuks tuleb väikeste Sahara rahvaste hulgas nimetada veel üht rühma — rändkalureid. See mõiste kõlab Saharas võõrastavalt. Ometi on nad tõelised kõrbenomaadid, kes elavad Mauretaania rannikul Atlandi ääres ning sooritavad oma väikeste paatidega pikki sõite ookeanile. Ka nende päritolust ja ajaloost ei teata niisama hästi kui mitte midagi. Oletused küünivad teesini, et nad võiksid olla «etiooplaste» järeltulijad ja peaksid olema suguluses tuareegi seppadega. Neil rändkalureil, berberi keeles imraagidel, ei ole ühtki omaenda kaevu, oma veetarvidust katavad nad vihmaveelompidest.

Meremees Robert Adams, kelle laev oktoobris 1810 Kap Blanco lähedal randus, võis imestunud Euroopale teatada inimestest, kes teda kinni võtsid: «Nad olid siledajuukselised, kuid täiesti mustanahalised, nende riietus koosnes vaevalt rohkemast kui tükist nahast puusade ümber,

ülakeha ja jalad allapoole põlvi olid täiesti paljad. Meestel polnud kingi ega kübaraid, kuid juuksed olid neil väga pikad... Nad elasid riidest telkides, aga mõnedel neist ei olnud isegi telki... Kalu kasutasid nad päikese käes kuivatatult; nad lõikasid kalad tükkideks ja praadisid neid kuumas liivas...»

KAS KÕRBES ON VÕIMALIK ÕITSENG?

«Jätsime auto maha, meie vesi on lõppemas, oleme väga kriitilises olukorras, päike on õudne...» Need olid viimased sõnad päevikus, mille leidis üks Egiptuse ratsaväeüksus Liibüa kõrbes. See lebas kolme laiba kõrval...

Viiekesi olid nad Kairost teele asunud; kahe autoga tahtsid neli meest ja üks naine külastada Siva oaasi. Nad olid sõitnud Aleksandriasse Vahemere äärde, olid seejärel rannikut mööda El-Alameiní jõudnud. Siit kavatsesid nad põiki läbi kõrbe Ammoni oaasi sõita. Neid oli hoiatatud, neil lasti allkiri anda, et nad võtavad selle reisi ette omal riisikol.

Kaheksa liitrit vett ja viis toosi mangomahla autos, ilma korraliku varustuseta, olid nad asunud teele kõrbe südamesse. Nad eksisid ära. Autod läksid lahku, said uuesti juhuslikult kokku. Siis jäi üks auto maha. Edasise kaheteistkümne kilomeetri järel oli ka teisel autol bensiin otsas. Kaks meest jäid maha. Ülejäänud kaks ja naine läksid põletavas kuumuses jalgsi vaevaliselt veel seitsekümmend viis kilomeetrit läbi liivamere edasi. Siis varisesid nad kokku. Lõid küüned agoonias liivasse. Viis päeva oli kestnud nende seiklus...

See juhtus 1965. aastal. Ka meie päevil on kõrb ikka veel ohtlik. Ta on surmatoov kogenematuile, kergemeelseile. Ta on vaevarikas maadeuurijale — hoolimata kogu moodsast tehnilisest varustusest. 1958. aastal suri inglise arabist Refkowski janusse viiskümmend kilomeetrit enne Vau en-Namust.

Mida on tänapäeval veel kõrbes avastada? Maapõuevarasid kindlasti. Aga valged laigud maakaardil?

Sestsaadik kui lennuk hinge kinnipaneva kiirusega üle kontinentide kihutab ja kogu selle kiiruse juures võib veel ülelennatud maast täpseid fotosid kaasa tuua, on vaevalt veel täielikult uurimata alasid — ka Saharas. Mõne aastakümne eest oli see veel teisiti.

Nii näiteks säilisid Egiptuses aastasadu visalt jutustused «jäljetult kadunud oaasist» keset Liibüa kõrbet. See muistend leidus muide ka kuulsas muinasjuttude kogus «Tuhat üks ööd». Pealkirja all «Messinglinn» jutustatakse seal, et üks kaliif olevat kunagi Damaskuses kuulnud messingpudelitest, mis olevat peidus «Läänemaal» — seega Liibüa kõrbes — ühe mäe jalamil järve ääres, ning need varjavat mingit nõidust. Ta tegi oma asevalitsejale Musa Ibn Nusairile ülesandeks pudelid üles otsida. Pärast pikaajalisi ettevalmistusi ja rohkearvulisi seiklusi jõudis Musa viimaks messinglinna, kus ta leidis kõik elanikud surnult, kuid avastas ühtlasi rikkalikke aardeid. Lõpuks läks Musa edasi Karkari järve äärde, kus elas mustanahaline rahvas, kelle kuningaga Musa sõpruse sõlmis. Viimaks pöördus asevalitseja Damaskusesse tagasi ja teatas kaliifile oma haruldastest avastustest.

Egiptuse maadeuurijal Hassanin-beil õnnestus 1923. aastal see muinasjutuline «messinglinn», jäljetult kadunud oaas, üles leida, ja nimelt ida pool Tibesti mägismaad, seal, kus Egiptuse, Sudaani ja Liibüa piirid kokku puutuvad. Džebel Unvenatis avastas ta kunagise asula jäljed. 1934 meetri kõrguses mäestikus, mis asub keset sünget kruusakõrbet, on veel praegugi mõned veerikkad allikad.

Muinasjutu andmete võrdlemisel kohapealsete oludega selgusid jahmatama panevad ühtivused. Nii näiteks nimetavad tibbud orgusid Džebel Unvenatis «karkuriteks». Mõnes nendest orgudest on kahtlemata kunagi varem järv olnud — muinasjutt aga räägib «Karkari järvest». Muinasjutt teatab, et messinglinna olevat ümbritsenud kõrge ringmüür — Unvenati mäemassiiv on päris ümmargune, tema nõlvad tõusevad kõrbest püstloodis ülespoole. Muinasjutt räägib mustanahalistest, kes elavad koobastes. Hassanin-bei leidis siin eest tibbud, ja ta nägi ka koopaid, kus nad elasid. Lõpuks väidab muinasjutt, et Musa olevat messinglinna poole tulles eemalt kaht tuld märganud. Tegelikult on Unvenati massiiv vulkaanilise päritoluga, ning mõned vulkaanid võisid kindlasti veel uuemalgi ajal tegutsenud olla.

Uuemasse aega langeb ka Vau en-Namuse avastamine põhja pool Tibesti mägismaad, Haurudži lõunaosas. 1862. aastal kuulis sellest kohast esimesena saksa maadeuurija Moritz von Beurmann ning kogus kokku kõik, mis ta

El-Golea oaas.

Vaade Rhufile Aurèsi mäestikus.

Ebalahke lõhestatud Aurèsi mäestik oli vanasti kindel pelgupaik oma vabaduse eest võitlevatele alžeerlastele.

Berberi neiu.

Järsuna kõrgub Ahaggari mägismaa keset Saharat.

Palmisalu Tuggurtis. On olemas umbes 200 erinevat datlisorti.

Harga oaas Liibüa kõrbe Egiptuse-osas on lõunapoolseim kolmest oaasist Uues Orus.

Tõrjuvalt tõstab tänavakaupleja Dželfas käe; ta ei taha, et teda fotografeeritakse.

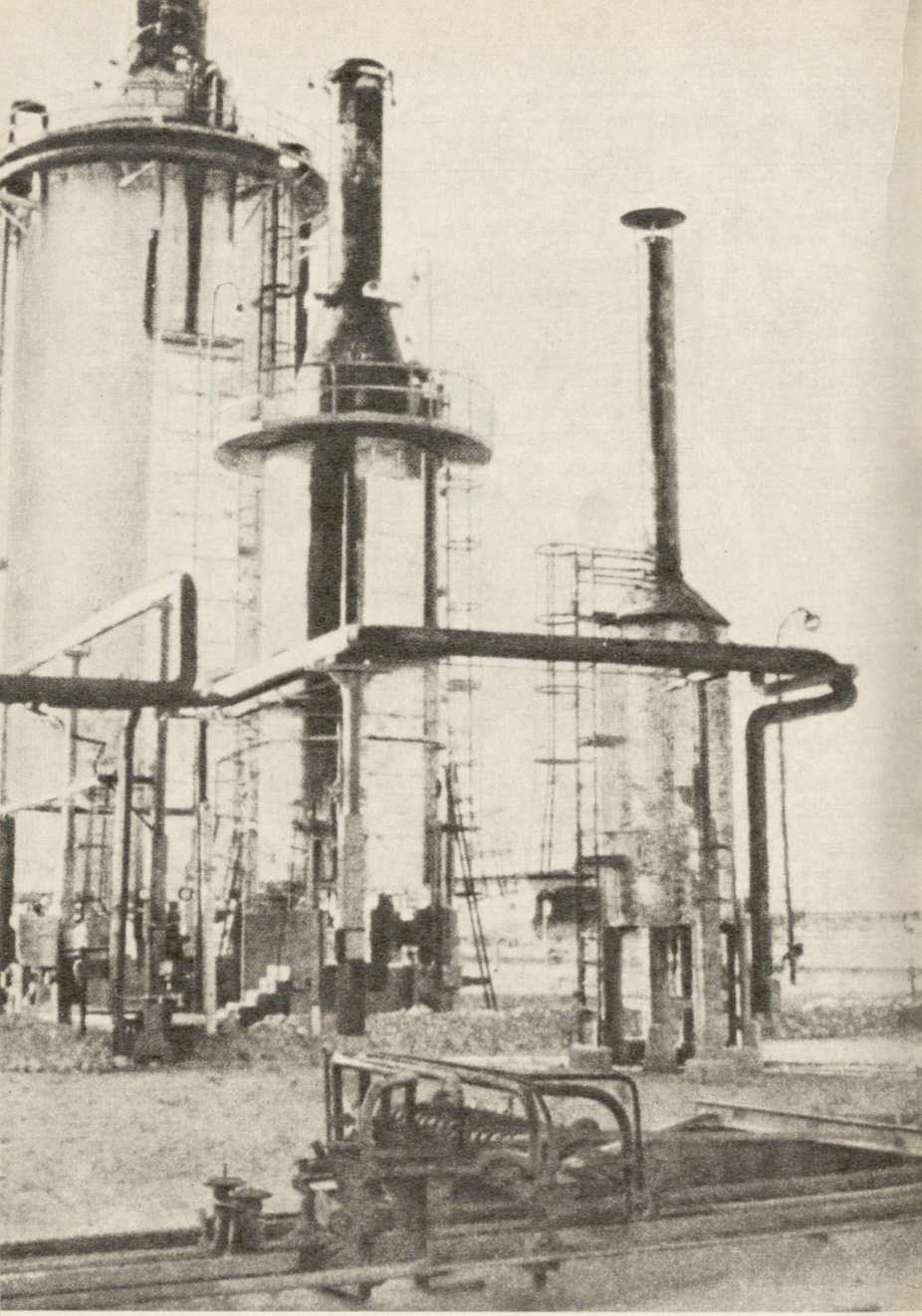

Beni Isguenis, Msaabi «pühas» linnas, ei tohi ükski mittemuhameedlane öösel viibida.

Turq Ghardaias.
Kaameli kõrval on eesel siin kandeloom.

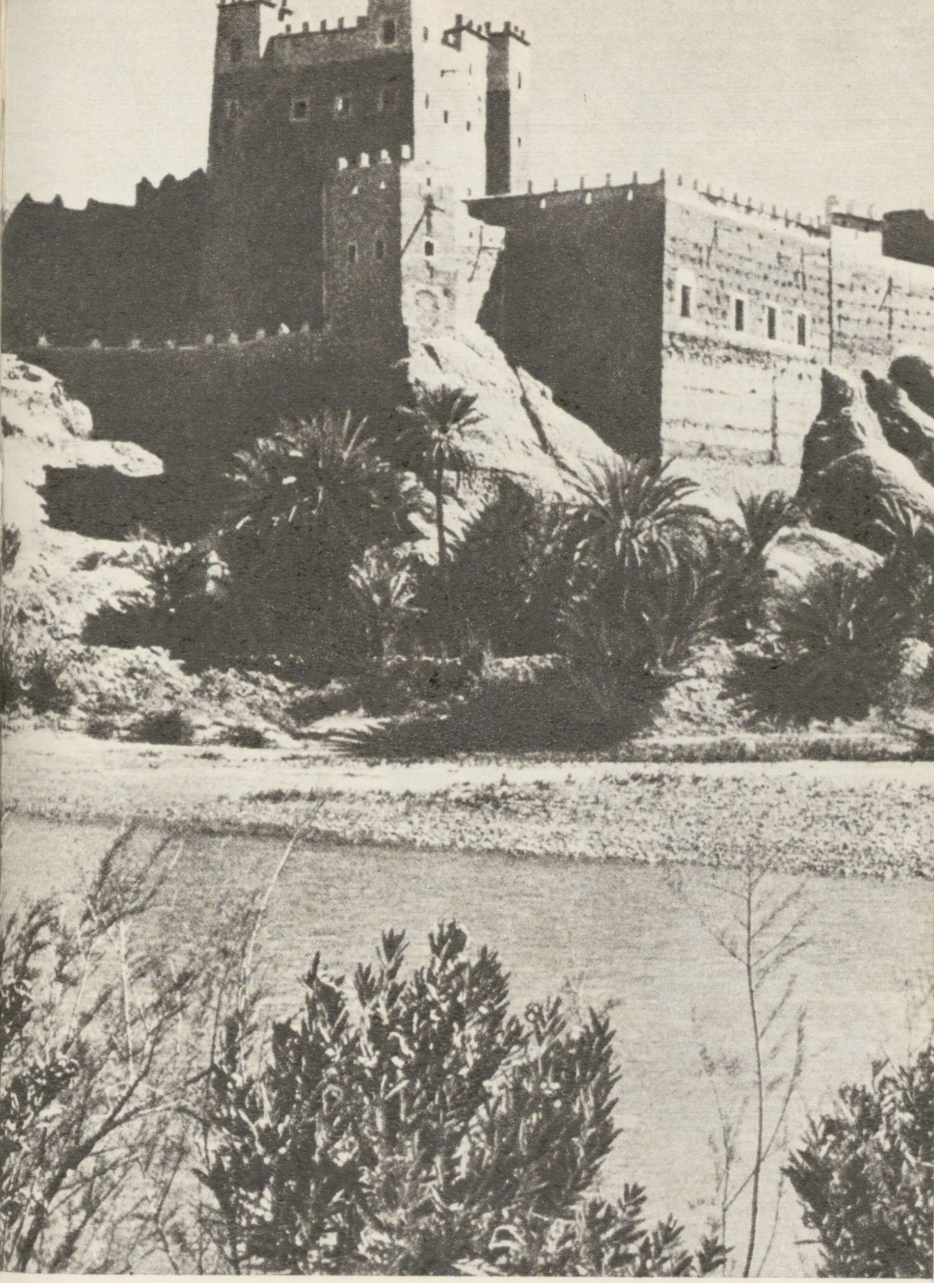

Hassi Messaud on aastatoodangu poolest Alžeeria Sahara 24 naftavälja eesotsas.

Võimsad rändluited ähvardavad oaasi.
Berberi kasba kõrbe serval.

Teejoomine on püha tseremoonia. Sellega on külaline pererahva kaitse alla võetud.

Ksar, kindlustatud kõrbeküla, Draa orus Lõuna-Marokos.

Tantsivad ait-atta-naised pulmas. Paremal kaks «kurja silma» eest loori-tatud pruuti.

Siin kootakse villaseid katteid kheima, poolnomoodlike ait-attade mustavärvilise telgi jaoks.

Õhu käes kuivatatud savitellistest, adobenidest, ehitatakse oaasides majad.

Lambakari on berberite pangakontoks.

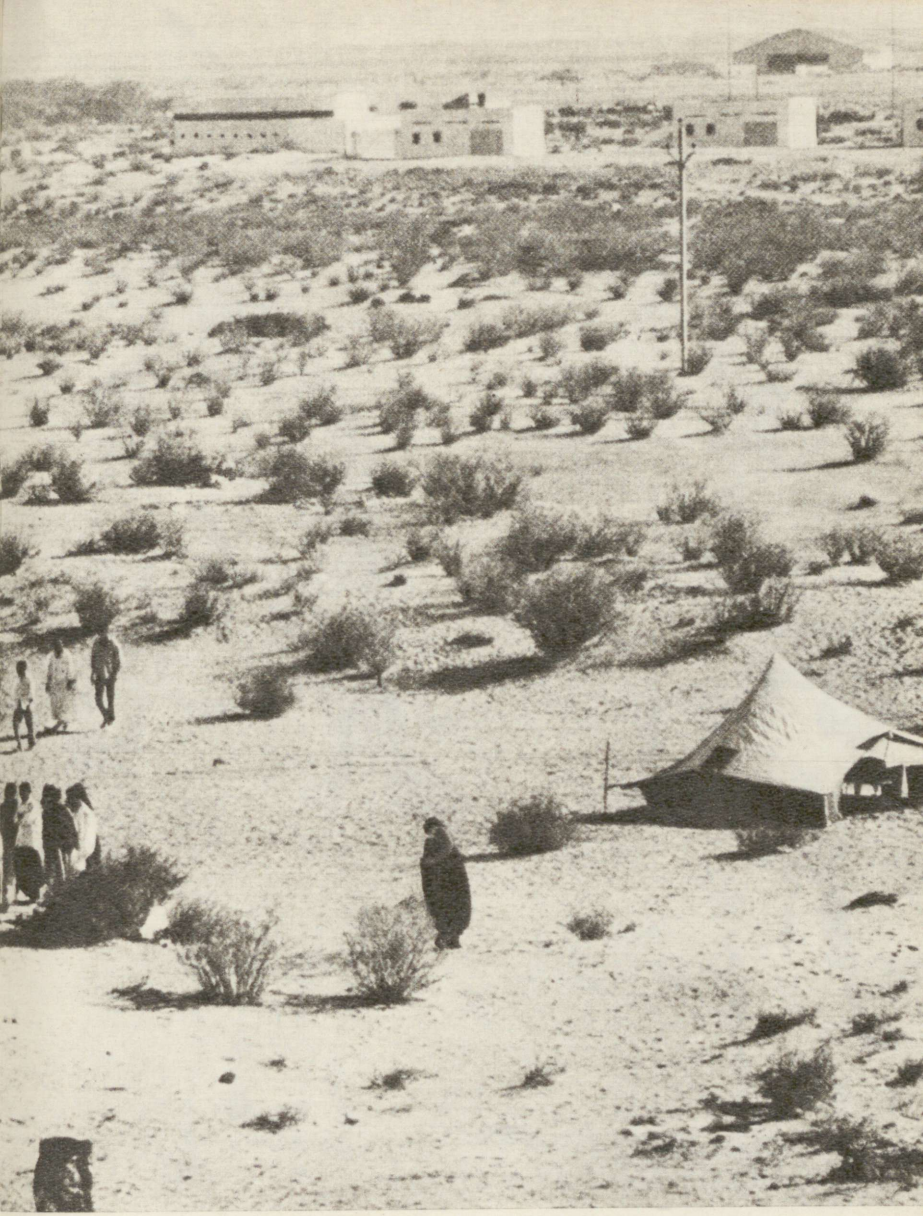

Sahara pottsepad haratinid moodustavad omaette kasti.

Muggar Tindufis — see on lõpuks ka laulu- ja tantsupidu.

Kõrbe ilme muutub.

Tormilised on ratsamängud, «fantaasiad».

Uue kooli õues Mauretaania pealinnas Nuakšotis.

Tuareegid on kunagi olnud Sahara kõige võimsam rahvas ning nad on veel praegugi kuulsad oma kaamelikasvatuse poolest. Ainult mehed kannavad näoloori, mis kuklal kunstipäraselt kiivritaolizeks moodustiseks keeratakse.

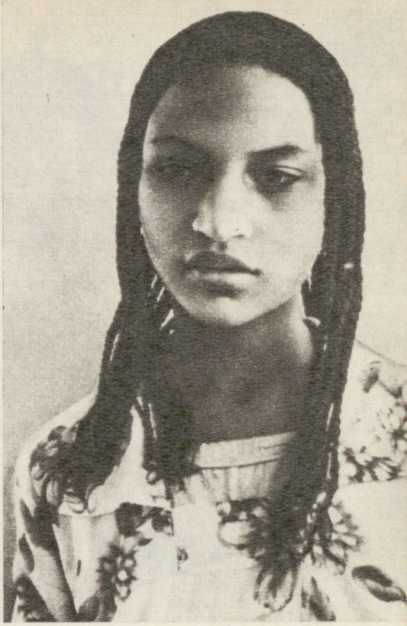

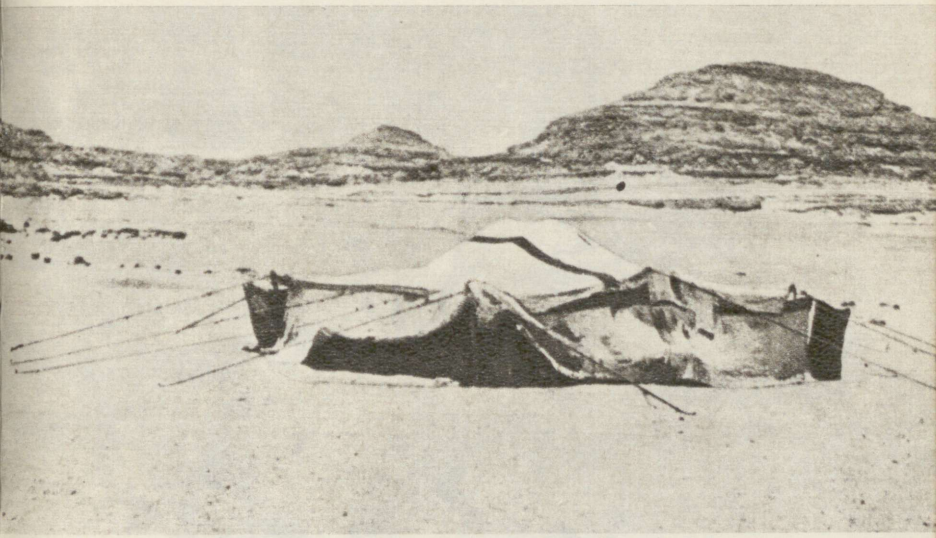
Telklaager beduiinide pidustusel Ferianas.
Tozeuri oaas Tuneesias.

Moodsale autoteele vaatamata läbivad veel nüüdki kaamelid Džebel Nefusat nagu kuulsate Aafrika-uurijate aegadel.

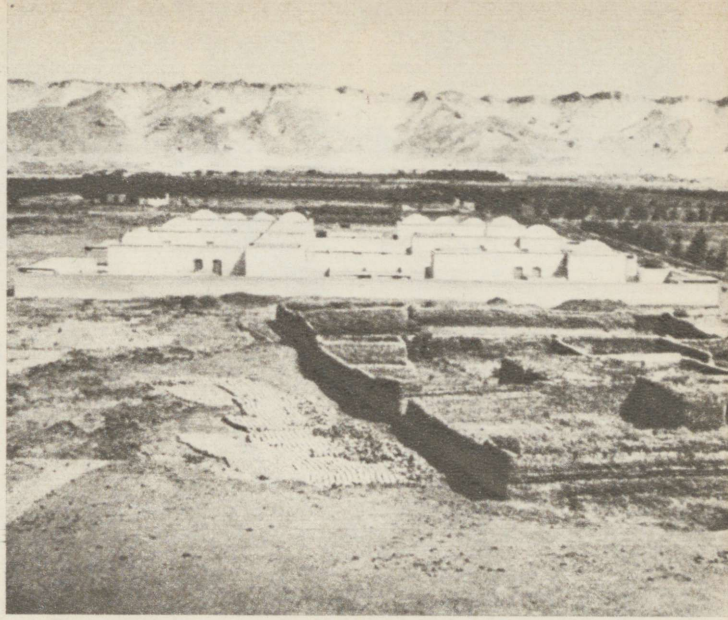
Nomaadid Siva oaasist ja nende suvetelk.

Parempoolsel pildil oleva berberi neiu juuksed on palmitud paljudeks väikesteks patsideks.

Laiaulatuslike niisutustööde ja uute kaevude puurimisega saadakse Uues Orus (EAV) viljakandvat põllu- ja karjamaad. Juba on siia tekkinud seitse uut küla, ning oaasitalupojad, samuti nomaadid ja sisserändajad Niiluse orust said maad, mida nad kooperatiividesse ühinenult harivad.

Kunstipäraste mustritega kaunistab see väike korvipunuja Dakhla oaasist oma korve.

selle kohta teada saada suutis. Ta kirjutas: «See, mida ma teiste Uau oaaside suhtes kindlaks teha suutsin, on järgmine: kolme päevateekonna kaugusel asub Vau Skvair ehk, nagu teda üldiselt nimetatakse, Vau Namus, mida nimetatakse selliselt äraarvamatu hulga sääskede ja moskiitode järgi, mis seal on... Teed Vau el-Kebirist siiski enam ei teata, sest ainus, kes seda teadis, suri kahe aasta eest kõrges eas. On tehtud mitmeid katseid selle leidmiseks, kuid tänaseni tulemusteta...»

Alles 1876. aastal õnnestus ühel araabia ekspeditsioonil Vau en-Namusesse jõuda. Esimene eurooplane, kes siia sattus, oli prantsuse marssal Lapierre, kes oli 1916. aastal araablaste kätte vangi langenud ja kes 1918. aastal viidi Kufrasse, kusjuures karavan läks läbi Vau en-Namuse. Esimene selle oaasi täpne kaardile kandmine toimus pärast seda, kui itaallased olid 1930. aastal Liibüa vallutamise lõpule viinud.

Astronoom N. B. Richter kirjutas ühest Vau en-Namuse külastamisest: «Kujutatagu endale ette: asume keset palavat, kuiva, veeta Saharat. Läbisime kaugelt üle 100 kilomeetri surnud, kuiva kivi- ja kruusakõrbet. Teel ei olnud ühtki puud, ühtki põõsast, ühtki rohukõrt, ühtki looma, ühtki putukat. Kõik oli surnud, liikumatu, palav, kuivanud, pimestavalt hele ja ere. Ja nüüd seisame hiiglaslikul, laugel kraatriserval. See on pigimust, sile nagu võidusõidutee, ümmargune, üle 10-kilomeetrise ümbermõõduga rõngas... Väljastpoolt, kust me olime üles sõitnud, tõusis ta nii pikkamööda, et me seda peaaegu ei märganudki. Sissepoole aga on kallak tunduvalt järsem, palju lühem ja sügavam. Aga ikkagi samuti täiesti sile... Kõik on kaetud musta, teralise tuhaga. Selle koletu suure sünge katla keskel aga kõrgub päris vulkaanikoonus. Võimas pruunikaspunane laavakübar... Selle ja välise, tuhast väljatreitud koonuse serva vahel, sellel kitsal vahemaal, tohutu musta kausi põhjas asub sügavikus suur ime, muinasjutt... Seal all naeravad meile vastu suurepärased miniatuursed ultramariinsinised järved, igaüks lumivalges liivast või soolast raamis. Seal all näeme, kuidas lopsakad, mahlakad pilliroovälјad järvede ümber kiiguvad. Nende vahel on nagu mänglevad värvilaigud punakaspruunid liivatasandikud. Kraatri kõige uskumatuma omapärana aga avastasin ma keset rohelist nõiduslikku

maastikku veel kaks väikest järve punase, läbipaistva veinpunaselt helkiva veega, palistatud valge liivaäärisega ja ümbritsetud rohelisest pilliroost...»

ÕNNISTUS JA MURED

Tänapäeval on vaevalt veel šansse Saharas selliseid seniteadmata kohti avastada. Uuringute objektiks peab siin olema maa ise, tuleb otsida maapõuevarasid, neid mineraale ja neid energiaallikaid, mis Saharale tema teel tulevikku suurt abi hakkavad andma.

Kõige rohkem kära enda ümber tekitavaks varaks kruusa- ja liivaväljade all on küll nafta. Alžeeria ei jäänud ainsaks maaks, mille maapinna alt vedelat kulda leiti. Veelgi rikkalikumad on ilmselt leiukohad Liibüas. Juba 1914. aastal satuti siin kaevupuurimisel maagaasiallikale. Kuid alles 1954. aastal otsustas üks naftaühing alustada tõsisemat otsimist. 1955. aasta novembris andis Liibüa valitsus neljateistkümnele välismaisele kompaniile kontsessioonid — üldse anti sel viisil otsimiseks ja ekspluateerimiseks vabaks 55 protsenti Liibüa territooriumist. Ent alles 1958. aasta jaanuaris leiti esimest korda naftat. 1959. aasta juunis leiti produktiivne allikas, mille ekspluateerimine end tasus. See oli Kürenaikas. Äärmiselt lühikese ajaga ehitati Marsa Brega vaikne sadam välja naftasadamaks, kaheteistkümne kuu pärast lookles 177 kilomeetri pikkune naftajuhe läbi Liibüa kõrbe. 17. augustil 1961 võeti Marsa Bregas pidulikult vastu esimene Bir Zelteni nafta. Vahepeal on Liibüas teised väljad ekspluatatsiooni võetud. Neli juhet transpordivad nüüd väärtuslikku toorainet rannikule. 1967. aasta oktoobris avastati uus leiukoht, võib-olla kõige rikkalikum maailmas. Liibüa on tõusnud maailma kümne suurima naftatootja hulka.

Maa-alused naftamered ei lõpe riigipiiridel. Nii avastati naftat ka Egiptuse Araabia Vabariigile kuuluvates Liibüa kõrbe osades. 1966. aasta detsembris leiti El-Alameini juures esimene nafta; 1968. aasta märtsis sattusid nõukogude otsimissalgad, kes töötavad EAV valitsuse ülesandel, Siva oaasi lähedal hiiglaslikule naftaleiukohale.

Vedel kuld ei too üksnes õnnistust, vaid ka muresid. Eelkõige on rahva otsusel, millist teed peab tema majanduslik ja poliitiline areng kulgema, leiukohtade kasutamise efektiivsuse suhtes otsustav tähtsus. Maad nagu

Alžeeria või Egiptuse Araabia Vabariik on otsustanud minna mittekapitalistlikku teed. Neile on tulud naftakaubandusest maa igakülgse edasiarendamise vahend. Naftatulud lähevad investeeringuteks teistesse tööstusharudesse, põllumajanduse väljaarendamiseks, niisutusprojektide ellurakendamiseks. Raha kasutatakse selleks, et moderniseerida traditsiooniline eluviis kõrbes.

Liibüas on olukord keerukam. Tegemist on kuningriigiga. Majandus ja ühiskond alluvad kapitalismi seadustele. Kui EAV ekspluateerib oma naftaallikaid ise, kui Alžeerias võtab riiklik tööstus üha suurema osa naftatootmisest enda kätte ja riik kindlustab oma mõju naftat tootvate erakompaniide üle, tegutsevad Liibüas eranditult välismaised, enamasti Ameerika Ühendriikide ja Lääne-Saksamaa kontsernid. Kullavihma, mis dividendidest sellele maale maha sajab, ei suunata plaanikindlatele röövbastele. Liibüa on näiteks kasutanud märkimisväärse osa sellest rahast rahvahariduse arendamisele. Ent ei ole veel selgeks saanud probleem, mida haritud inimestega edaspidi peale hakata. Põllumajandus on mahajäänud, nagu see on alati olnud. Mis puudub, seda veetakse sisse. Linnades palgad tõusevad, elatusmaksumus veelgi rohkem. Oaasidest on mehi suurel arvul ära rännanud. Esmajoones on nad elatusvõimalusi leidnud abitöölistena ehitustöödel rannikuäärsetes linnades. Sest seal, kus õitseb kapitalistlik majandus, kerkivad äriettevõtted. Aga mis juhtub siis, kui ehituspalavik lõpeb?

Kahekümne kilomeetri kaugusel Ghadamesest otsib üks naftakompanii naftat. Ehitatakse teid, paigaldatakse elektrijuhtmestikku. Siin saavad Ghadamese inimesed teenistust. Mis saab aga siis, kui puurtornid on valmis, kui nafta iseenesest maa seest välja tuleb ja juhtme kaudu rannikule voolab? Kas Ghadames sureb siis välja?

Sellised küsimused on praegu päevakorral kõikjal Saharas, ka seal, kus naftat pole leitud. Sest kõrbe põues on veel teisedki varad, varad, mille kasutamine nii kiiresti ei edene. Ent ka seal muutub kord elu.

Kui Kesk- ja Ida-Sahara on vedela kulla piirkond, siis suure kõrbe lääneosa on täis kõrgeväärtuslikku maaki. Lisaks ümmarguselt kahele miljardile tonnile Gara Džebileti viiekümneprotsendilisele rauamaagile leiti Mauretaania Fort Gouraud' lähedal sada nelikümmend viis miljonit tonni kuuekümne kolme protsendilist rauamaaki;

Mauretaanias Akžutis avastati ulatuslik vaseleiukoht, Airi ja Tibesti mägismaal leiti tina.

Eriti rikas peaks olema Ahaggari mägismaa. Tibeghini juures sattusid prantsuse geoloogid 1958. aastal kahele kõrge plaatinasisaldusega pindmiste kivimite piirkonnale. Taalra massiivis, noores mäestikus, mille ulatus on sada kilomeetrit, ja kus on kuussada noort vulkaani, leiti märke teemantide olemasolust. Airis, põhja pool Agadest avastati uraanilade, mida 1970. aastast alates hakkab ekspluateerima üks prantsuse kompanii.

Selliste maapõuevarade kaevandamine asetab noored, alles mõne aasta eest iseseisvaks saanud maad raskete probleemide ette. Maa nagu Alžeeria, kus on oma tootvate naftaallikate näol olemas rahanduslik kate investeeringutele, on selles suhtes võrdlemisi õnnelikus olukorras. Ent maal nagu Mauretaania — ilma teedevõrguta, seega ilma kaasaegse infrastruktuurita, ilma finantsideta — on olukord raskem. Neid raskusi on täiel määral ära kasutanud rahvusvahelised kontsernid koloniaalvõimu formaalsele lõpule järgneval ajal.

KOLMEKS JAOTATUD KÕRBELINN

Aastal 1909 külastas prantsuse kindral Gouraud reisil läbi vastallutatud Mauretaania-alade ka Idžili Kudiatti, kolmnurkset, tasandikust järsult umbes neljasaja meetrini kõrguvat mäge, ning pärast seda rajati sinna Fort Gouraud. Euroopaliku võhikluse tõttu jäeti pikka aega tähele panemata araabia geograafi al-Bekri vihje aastast 1067, et siin tuleks hakata ekspluateerima rauamaardlat. Kui postilennukid oma teel Marokost Dakarisse selles piirkonnas magnetnõela tugevaid kõrvalekaldumisi registreerisid, muututi tähelepanelikuks. Kuid alles pärast Teist maailmasõda võeti ette süstemaatilised otsingud ja leiti rikkalikud lademed.

Viiekümne protsendi prantsuse, kahekümne protsendi inglise ja kolmekümne protsendi läänesaksa kapitaliga asutati ühing «Miferma». Pärast seda kui Port Etienne'i oli maagisadam rajatud ja kui oli ehitatud kuuesaja viiekümne kilomeetri pikkune raudtee, võis kaevandamine alata. Maaki saadakse karjäärist. Viiskümmend protsenti ühingu kasumist langeb Mauretaania riigile. Tööstuse

rajamist maagi edasiseks töötlemiseks on aga «Miferma» senini takistada püüdnud. Nii lähevad Mauretaania kätte küll teatavad rahalised vahendid, kuid oma tõelist panust maa arengusse ei saa Mauretaania maak anda.

Fort Gouraud' juures asuva rauamaagimaardla ekspluateerimise tulemusel muutuvad elutingimused ka Sahara selles osas kiiresti. Mauri nomaadid õppisid Zouérate'is esimest korda kaasaegset linna tundma. Sest siin oli «Miferma» keset elule vaenulikku kõrbet maagikaevanduse personali jaoks moodsa asula maa seest välja nõidunud. Ent viis tuhat Zouérate'i elanikku ei ela lihtsalt moodsas Sahara linnas, vaid pigem moodsas koloniaallinnas. Rangelt üksteisest lahus on siin viiskümmend *villas cadres* — villad juhtivatele ametnikele, sada kuuskümmend *logements maitrise* — elamud kvalifitseeritud personalile, ning kaheksasada seitsekümmend *logements subalternes* töötajaskonna kõige madalamale astmele. Millises kategoorias keegi 606 eurooplasest ja 2438 aafriklasest, kellele «Miferma» Mauretaanias tööd annab, Zouérate'is või teises elamutelinnas Cansados elab, ei ole raske ära arvata. Siin langeb klassibarjäär rassibarjääriga ühte. Ja niiviisi tekitab «Miferma» tegevus rahutust mitte ainult rändsuguharude hulgas, kelle poegi tõmbab tööstuskeskustesse, kus nad hakkavad tööle peamiselt abitöölistena, vaid ka selles kiires tempos väljakujunevas mauri proletariaadis. Juba mõtlevad Mauretaania ametiühingud sellele, et aafriklasi spetsialistideks välja õpetada ja tööle rakendada; üha enam tugevneb nõudmine, et «Miferma» allutataks rangele riiklikule kontrollile.

Maak ja nafta on Sahara tulevik. On nad Sahara ainus tulevik? Kas suur kõrb ei ole tulevikus midagi rohkemat kui kõrgeväärtuslike toorainetega varustaja? Kas kõrb saab üldse midagi enamat olla? Kas sellest on võimalik jagu saada, selle vastu võidelda, seda kõrvaldada? Kas saab talle iidse, enne antiikaega olnud kuju tagasi anda?

Nägemus tuleviku Saharast on viimase saja aasta jooksul ikka ja jälle fantaasiat tiivustanud.

Üheks sääraseks utoopiaks, mis eriti laialdast vastukaja leidis, oli sakslase Herrmann Sörgeli idee, kes tegi ettepaneku Gibraltari väin paistammiga sulgeda, Vahemere pinda alandada, tekkivat veetasemete vahet kasutada energia tootmiseks, selle energia abil võimsad merevee magestamise seadmed käima panna ja hakata sel teel

Saharat niisutama. Kuid see plaan näis olevat täpselt niisama realiseerimatu kui ühe prantslase oma, kes tahtis kanalite abil ühendada Vahemere Lõuna-Alžeeria šottidega ja muuta sel teel Sahara kliimat.

Prantsuse poliitik Eirik Labonne oli igatahes Sörgeli ideest võlutud. Ta nägi muidugi Sörgeli tehniliste ettepanekute läbiviidamatust, arvas aga teisi lahendusi leida suutvat. Niiviisi tekkis Labonne'i plaan.

Euroopa abiga — toetudes vanale «Euraafrika» koloniaalideele — pidi Saharas loodama «tööstustsoonid» — «Zones d'Organisation Industrielle et Stratégique en Afrique» (ZOIA). Juba sellest nimetusest nähtus selle projekti kahesugune funktsioon, poliitiline ja majanduslik. Need üksused pidid olema arengu lähtepunktiks. Lisaks tuldi välja ideega ühendada Sahara omaette riigiks Prantsuse protektoraadi all, ideega, mis tekkis ka Aafrikas areneva rahvusliku vabastusvõitluse mõjul, kuid pidi aitama lõhestada kolonialismivastast võitlusrinnet.

ZOIA I-ks kuulutati Bešari piirkond, otsustati ehitada soojuselektrijaam, ferromangaanitehas, mineraalväetisevabrik ja peale selle juhitavate rakettide katsepolügoon. Hiljem sellest kavast loobuti. Mis plaanist järele jäi, oli raketikatseväli Bešaris.

Ka Sahara riigi poliitiline idee ei lasknud ennast ettenähtud kujul realiseerida. Nii piirdus Prantsuse valitsus sellega, et allutas 1957. aastal kõik Sahara territooriumid ühise halduse alla ning moodustas neile omaette valitsuse. Tekkis «Sahara-alade Ühine Organisatsioon» (OCRS). OCRS eksisteeris täpselt viis aastat. Vastupidiselt Prantsusmaa soovidele ei ühinenud sellega Mauretaania. Niigeri Vabariik oli kõigi praktiliste otsuste vastu, ning kui Alžeeria sõltumatuks sai, suri ebaõnnestunud laps. Sellega koos vaibus Euroopa utopistide huvi kõrbe arengu vastu. Pöörduti tagasi vanadele kolonialistlikele positsioonidele, mida läänesaksa Sahara-uurija Franz Kollmannsperger sõnastas järgmiselt:

«Kas suudab pärismaine haldus ilma euroopaliku vitaalsuse ja Euroopa spetsialistide teadmisteta rahvastiku viletsust, maapinna viljakandmatust, nomaadlust... ja paljusid teisi Põhja-Aafrika piirkonna hädasid kõrvaldada ning kogu maailmale näidata, et ta teab väljapääsuteed neist raskustest ja oskab eurooplastest paremini majandust juhtida? Ma kahtlen selles ja ma ei ole Aafrikas veel

ühtki Euroopa spetsialisti kohanud, kes selles samuti ei kahtleks.»

Kindlasti ei ole Saharas Euroopa koloniaalvõimude lahkumisest saadik mingeid imesid toimunud. Pole juhtunud mingeid kärarikkaid sündmusi, pole aset leidnud mingeid sensatsioone. Aga paljudes kohtades Saharas võib näha asju, mis Kollmannspergerile vastu räägivad. Kui ta 1954. aastal In Salahi külastas, tühjenes oaas elanikest. Nüüd on sinna rajatud uued foggarad ja kõikjal toimub vabastatud Sahara-elanike igapäevane visa võitlus halastamatu kõrbega.

LOOTUSTE PROVINTS

Olime Kairo seljataha jätnud, olime mööda sõitnud Giza püramiidide vägevatest koldpruunidest tüügastest, olime seljataha jätnud põõsad ja puud ning lõpuks ka viimase roheluse. Ühetasaselt vurises auto mööda laitmatut asfaltlinti, mis kulgeb Kairost Aleksandriani peaaegu nöörsirgelt läbi Liibüa kõrbe äärealade. Sõit oli kestnud juba terve tunni, kui silm leidis esimest korda jälle tuge sellel lõpmatult tasasel, lõpmatult kollasel maastikul. Pilk libises üle tsementtorude, mis esialgu korrapäratult siinseal tee ääres vedelesid, siis aga pikaks torustikuks ühinesid. Kuid vett selles veel ei voolanud.

Siis aga kattus paljas kollane maapind roheliste udemetega. Väikesed madalad hekid ümbritsesid põlde, mis olid siia rajatud. Järgnevate kilomeetrite jooksul muutusid hekid kõrgemaks, rohelus intensiivsemaks. Puud seisid nüüd tee ääres, rivistudes pikaks reaks. Ja lõpuks oli tunne, nagu sõidaksime läbi väikese metsa.

Fantaasiast ei piisanud, et kujutleda, kuidas see siin oli alanud, kuigi ka aruannetest võis selle kohta järele vaadata. Maikuus 1953. aastal, vähem kui aasta pärast revolutsiooni, mis oli Egiptuse monarhia minema kihutanud, olid mõned insenerid ja töölised kõrbesse tulnud, olid siin oma telgid üles löönud. Nii nagu uus valitsus oli teatanud, pidi siia tekkima uus maa: vabastusprovints. Niiluse kõige läänepoolsema haru ääres töötasid bagerid, kaevasid kanalit, mis pidi vett tulevastele põldudele juhtima.

Töölised ja insenerid puurisid kaevusid, et varustada

kavandatud külasid joogiveega. 1953. aasta detsembris hakati kõrbet, millest pidi saama õitsev maa, puhastama kividest ja planeerima. Sada kakskümmend kilomeetrit pikk ja kolm- kuni nelikümmend kilomeetrit lai oli see ala, mida tollal veel Saharaks loeti ning mis vahepeal on hakanud rikkalikke saake andma.

Läksin läbi Omar Šabini, küla, mida kaheteistkümne aasta eest veel ei olnud. Lihtsatesse, väikestesse majadesse olid elama asunud talupojad ülerahvastatud Niiluse deltast. Nad töötasid siin pioneeridena, kes kooperatiivi ühinenult apelsine ja teisi puuvilju koristasid.

Väike mošee ja kokkutulekumaja moodustasid Omar Šabini keskpunkti. Kuhu iganes silm siit vaatas, ikka sattus ta rohelistele latvadele.

Sestsaadik kui Egiptus hakkas kõrbelt uut viljakandvat maad ära võtma, vabastusprovintsi rajama, on kasutusele võetud 300 000 hektarit maad. Veel ei ole provints saavutanud oma kavandatud ulatust. Lõunas laiub roheline vaip, seal kus asub Omar Šabin, samuti põhjas, Mariuti juures. Pikkamööda, kuid järjekindlalt kasvavad need elu saared teineteisega kokku.

Tahriri provintsis oli sel päeval palju vaadata. Uhkusega näidati maa vilju, lasteaed tuli üle vaadata. Ühte majja olin külla kutsutud. Nad on uhked oma uuele maale, fellahid, kelle isad pidid veel Niiluse orus feodaali heaks rängalt töötama.

Vabastusprovints on üks nendest kulukatest projektidest, mida on ette võtnud *General Desert Development Organisation*, organisatsioon, mis tegeleb kõrbe kasutuselevõtmisega.

Sest 96,5 protsenti Egiptuse Araabia Vabariigi territooriumist on kõrb. Sellele maale on eluküsimuseks teha kõrb viljakandvaks, — ja kui sõnastada seda nii, nagu see tõepoolest on — võitlus elu ja surma peale.

EAV peab seda võitlust ka Natruni vadi, kümnest väikesest järvest koosneva grupi ääres, mis asuvad viiskümmend kilomeetrit lääne pool Niiluse deltat. Need järved eritavad soola, mistõttu neilt võeti «lõikust» juba varasel antiikajal. 4. sajandil tekkisid vadis ristiusukloostrid. Kopti mungad tõmbusid siia tagasi, et üksilduses palvetada. Üheks nende kloostrite rajajaks oli kirikuisa Makarios, kelle elu ümber põimub tihe legendidepärg. Ta oli erakute koguduse pea Natruni vadis; pärimus rää-

gib ilmutustest, mis olevat talle osaks saanud, ning võitlustest, mida ta kurjade vaimudega olevat pidanud.

Kui piiskop Palladios 4. sajandi lõpul Natruni vadi külastas, leidis ta siin eest viis tuhat munka, kes muidugi tollal veel enamasti üksinda kui erakud elasid ning alles hiljem üldiselt kloostritesse läksid. Kui 640. aastal araabia väepealik Amr Niiluse oru vallutas ja Natruni vadi poole edasi tungis, võeti ta vaimustusega vastu, sest teiste kirikute kristlikud vennad ei olnud kopti munkadega just õrnalt ümber käinud. Seepärast läksid — nii jutustab pärimus — seitsekümmend tuhat munka, palmioksad käes, araabia sõjaväele vastu ning palusid Amrilt kaitset. Araabia väepealik andis neile välja ka vastava dokumendi, mis andis neile ühtlasi õiguse maksude tõstmiseks Alam-Egiptuses.

Kõigest hoolimata sulas mungaordu järgnevatel sajanditel kokku, sest puudus järelkasv. Möödunud sajandi lõpul elasid Makariose kloostris ainult veel kakskümmend munka ja majandasid oma aeda.

Viiskümmend kilomeetrit pikk Natruni vadi, mille madalaim punkt asub kakskümmend meetrit allpool merepinda, äratas 1897. aastal ühe Šveitsi ühingu huvi, kes rajas siia soola tootmiseks vabriku. Orul on ilmselt maa-alune ühendus Niilusega, sest järvede veetase tõuseb ja langeb Niilusega ühesuguses rütmis, ning allikatest voolab välja mage vesi. See asjaolu ei huvitanud šveitslasi ega ka Inglise ühingut, kes 1918. aastast tootmise üle võttis.

1947. aastal lõpetas vabrik oma tegevuse. Umbes kuus tuhat siin elavat inimest kaotasid sellega viimase eksisteerimisvõimaluse. Kuid kohe pärast 1952. aasta revolutsiooni Egiptuses sai keemik kolonel Salah Hedajet uuelt valitsuselt ülesande äratada Natruni vadi taas ellu.

1953. aastal algas teaduslik uurimistöö. Kolonel laskis kaevusid puurida; vadi põhjaserval hakati kolmel kilomeetrilaiusel ribal maad jälle üles harima ja niisutama. Maapinda tuli orgaaniliste ainetega rikastada. Alles siis, kui see oli viljakandev, võis sellele talupoegi asundada. Vahepeal on siia tulnud esimesed talupojad. Kaks tuhat nomaadi muutusid paikseteks, vadi elanike arv suurenes üheksa tuhandeni. Juba annab uudismaa põllusaaki ja oliive.

Klimaatilistest iseärasustest tingitult nõuab põllumajan-

dus Natruni vadis hooajatööd. Seepärast tuli ka teistsuguseid töökohti luua. Sooda- ja naatronivabrik rakendati uuesti käiku. Tööd alustas seebivabrik, mis osa soodast koos sisseveetud rasvadega ümber töötab. Ehitati automatiseeritud klaasivabrik, ja osa selle toodangust — konservipurgid — võidi kohe kasutada vastehitatud konservitehases, kus vekitakse tomateid, sibulaid, kurke ja oliive — uute talupoegade saaki.

Natruni vadi viljakandev maa kasvab. Kümne aasta pärast on põhja pool järvi üldse seitse tuhat viissada hektarit haritavat maad, mis on toiduainete baasiks kahekümne ühele tuhandele inimesele. Jälle on kõrbelt tükk maad võidetud...

UUS ORG

Ent suurimaks projektiks võitluses kõrbega on küll Uus Org. Sada viiskümmend kuni nelisada kilomeetrit lääne pool Niilust kulgeb laias kaares keset Liibüa kõrbet nõgu, kus on muistsest ajast peale mõned oaasid: Harga lõunas, siis Dakhla, Farafra ja Baharija. Ka Siva asub veel nõo piirkonnas, mis viimaks lõpeb Kattara alamikuga. Ent oaaside vahel oli see nõgu kõikjal viljakandmatu kõrbemaa ja ühtlasi väljasurev maa. Liiv tungis peale, uhas maju igast küljest, ning tänapäeval on Hargas hooneid, mille kunagine kõige alumine korrus asub keldrina maa all — liiva eest põgenemisel tuli korrus peale ehitada.

1958. aastal kuulutas president Nasser välja Uue Oru rajamise plaani. See oli eelkõige ajalugu, mis julgustas sellist projekti koostama. Vaaraode ajal oli Uus Org olnud midagi Egiptuse viljaaida taolist ja veel roomlaste ajal elas siin rohkearvuline rahvastik, keda mõned ajaloolased hindasid mitmele miljonile inimesele. Kui Gerhard Rohlfs 1874. aastal Hargasse tuli, oli oaasis üldse veel ainult 8400 elanikku ja hariti veel ainult üheksateist ruutkilomeetrit maad.

Aastal 1961 hakati UNESCO abiga suurejooneliselt ette valmistama pealetungi kõrbele. Valmistati kogu Uuest Orust aerofotod ja maamagnetismi kaardid, puuriti katselised kaevud. Uut Orgu tahetakse üksnes arteesia kaevude abil niisutada. 1970. aastal alustatakse tööd 90 000 ruutkilomeetril. Maa-aluse vee varu Uues Orus hinna-

takse 2300 miljardile kuupmeetrile ja sellega võiks niisutada 210 000 hektarit seitsmesaja aasta jooksul.

Aga juba praegu on Uude Orgu siginenud seitse uut küla, oaasielanikud ja ka nomaadid said maad, mida nad — nagu El-Tahririski — kooperatiivi abiga harivad. Siia on ka vabrikud planeeritud. On avastatud maapõuevarasid, nagu boksiit, fosfaat ja rauamaak.

Selle projekti krooniks peab aga saama peaaegu utoopilisena tunduv Kattara nõo kasutuselevõtmine. Siva oaasist ida pool, kolmsada viiskümmend kilomeetrit lääne pool Kairot, laiub kolmsada kilomeetrit pikk ja sada nelikümmend viis kilomeetrit lai nõgu, mis asub umbes sada kolmkümmend kolm meetrit Vahemere pinnast allpool. Kõige lühem vahemaa nõo ja mere vahel on viiskümmend neli kilomeetrit. Fantastilisena näiv projekt näeb nüüd ette kanalite või tunneli kaevamise rannikult kuni nõoni, mille abil alamik kuni kuuekümne meetri kõrguseni allpool merepinda lastakse vett täis voolata. Tekkiva järve pindala oleks üheksakümmend tuhat ruutkilomeetrit ja arvatakse, et aastas auraks vähemalt kaheksateist miljardit kuupmeetrit vett. Täpipealt see veehulk voolaks iga aasta Vahemerest juurde, ümberarvutatult seega viissada seitsekümmend kuupmeetrit sekundis. Selle juurdevoolava veega võiks töötada kahesaja viiekümne tuhande kilovatine jõujaam. Loomulikult tekiks merevee aurumise tõttu nõos vähehaaval soolakiht. Kuid alles saja kahekümne viie aasta pärast oleks siinsel veel Vahemere kümnekordne soolasisaldus; selle ajani võiks veega täituvat nõgu kasutada kalakasvatuseks. Ja alles tuhande aasta pärast oleks nõgu täielikult soolaga täidetud.

Sellel projektil on toime ka veel teises suunas. Kliima selles kõrbeosas paraneks, sest auruks muutuv vesi langeb ju kaste või vihmana laialdasele maa-alale ümbruskonnas jälle maha. Paljude sadade kilomeetrite ulatuses tõuseks põhjaveetase umbes kakskümmend meetrit ja rohkem, esmajoones Uues Orus.

Projekt sai põhilises osas valmis. Viisteist tuhat töölist pidid siin esialgu tööd ja leiba saama. Ehitustööde alguseks oli määratud 1967. aasta. Siis tuli Iisraeli agressioon naabruses asuvate araabia riikide vastu ning nõudis kogu nende jõu. Egiptuse Araabia Vabariik sai selle agressiooni käigus suurt rahalist ja majanduslikku kahju — Kattara projekt tuli esialgu kõrvale jätta.

Võitlus kõrbe vastu ei kulge alati nii kärarikkalt kui nende projektide juures või Assuani gigantse kõrgtammi puhul (mille hiiglaslik paisjärv hakkab mõju avaldama ka põhjavee seisule Liibüa kõrbes, ulatub ju Uus Org tulevase Assuani paisjärve lähedale). See on väike igapäevane visa sõda, mida tuleb pidada mitte üksnes kuumuse ja liiva vastu, vaid ka inimeste pärast. Tuleb lahendada rahvahariduse probleeme. Tuleb luua ulatuslik tervishoiusüsteem, sest kõrbe kliima ei ole päris tervislik. Oaasides on laialt levinud malaaria — sebkades, soolsavitasandikel, seisva vee tõttu. Kuiv kliima ei ole küll bakterite levikuks soodus, aga vesi ja külm tekitavad teisi haigusi. Kopsupõletik ja reuma on Sahara elanike hulgas sagedased. Tülikad kärbsed kannavad edasi trahhoomi, seda hirmsat silmahaigust, mis teeb pimedaks. Puudulik hügieen, haigestumiste sagedane põhjus, tuleneb vaesusest. Sahara arendamine ei tähenda mitte ainult suurte ehitiste rajamist, vaid samuti elatustaseme tõstmist. Egiptuse Araabia Vabariigis ja Alžeerias toimubki sel põhjusel põllumajandustöötajate edukas ühinemine kooperatiividesse. See tundub tagasipöördumisena vana põhimõtte juurde tänapäeva tingimustes, sest algselt võimaldasid üldse alles solidaarsus ja koostöö elamist kõrbes.

TRANSSAHARA

1966. aasta novembris pidas Alžeeria Ministrite Nõukogu Uargla oaasis istungit, et uurida Sahara probleeme kohapeal ja teha vastavad otsused. Ta võttis vastu arenguprogrammi, milles oli ette nähtud niisutussüsteemi ja liiklusteede väljaehitamine, käsitööstuse toetamine, tervishoiu- ja rahvaharidussüsteemi arendamine ning lõpuks välisturismi kui tähtsa valuutaallika edendamine. Kolmkümmend miljonit Alžeeria dinaari assigneeriti investeeringuteks. 1600-le Sahara perekonnale ehitati järgneva aasta jooksul uued elamud, Rhiri vadi sai saja kahekümne kilomeetri pikkuses uusi kanaleid. El-Goleasse ja Tuggurtisse tekkisid keskkoolid ja Uargla sai õpetajate instituudi. 1968. aastal hakati ehitama vabrikuid datlite ümbertöötamiseks. Paljud oaasid lülitati elektrivõrku. Džanet sai uue joogiveevarustuse, Adrarisse ehitati karastusjookide tehas.

Kõrbe serval alustati metsastamisega. Vabatahtlikud abistajad istutasid Dželfa oaasis 1967. aasta detsembris kakskümmend tuhat uut puud. Kaalutakse, kuidas saaks üht Liibüas leiutatud uut meetodit metsastamisel tulusalt rakendada. Selle meetodi juures on abiks Sahara produkt nafta. Naftat pritsitakse luidetele, kus ta tekitab kõva kile, mis hoiab liivaterakesi kinni. Selline naftakile peab vastu umbes kaks aastat. Selle ajaga aga on samaaegselt istutatud puud suureks kasvanud.

Alžeeria kõige kulukamaks projektiks on Abadlast viiekümne kilomeetri kaugusele Džorf Torba paistammi ehitamine. Atlase mäestikust voolab lõunasse Guir, kuid mitte alaliselt. Paistamm peab vett kinni hoidma ja Abadla tasandiku korrapärast niisutamist tagama. Tulemuseks on tasandiku viieteistkümne tuhande elaniku elutingimuste tunduv paranemine. Ühtlasi hakatakse Džorf Torba paistammi juures elektrienergiat tootma. Tamm pidi 1968. aasta lõpuks valmis saama. Ent siis tuli öö vastu 18. novembrit 1967. Mägedes olid olnud ägedad vihmavalingud. Võimas tulvalaine sööstis Guiri vadi mööda alla Saharasse. See laastas ehitusplatsi ja jättis ümbruskonnas viissada inimest ilma peavarjuta. Sellest hoolimata oli Džorf Torba paistamm 1969. aasta märtsi lõpuks kasutusel. 950 meetrit pikk ja 36 meetrit kõrge tamm võtab vastu 860 miljonit kuupmeetrit vett.

Lõpuks võiks ühel teisel üritusel Sahara ilmele kaugeleulatuvad tagajärjed olla — ühel väga vanal projektil. Transsahara teel. Põiki läbi kõrbe hea, kasutamiskõlbliku liiklemistee loomise idee ei ole uus. Juba Flattersi ekspeditsioon oli korraldatud sel eesmärgil. 1928. aastal andis Prantsuse valitsus välja seaduse Transsahara raudtee ehitamise kohta, juba 1929. aastal olid valmis projektid, mis kinnitasid, et peale Guiri vadi ületamise ei esinevat mitte mingeid nimetamisväärseid raskusi.

Võimaliku raudteeliini kõrval etendas muidugi oma osa ka autotee idee. 1923. aastal võeti ette esmakordne katse läbida Sahara autoga. Valiti kettülekandega veoauto. Seitse autot startisid Tuggurtis, vahepeal olid Timbuktusse juba rajatud laod tagavaraosade ja tagavarasõidukitega. «Isegi kaksikkummid ... kaevuvad sügavalt liivasse ega saa seejuures siiski mitte mingit tuge,» öeldi hiljem ekspeditsiooni aruandes. «Roomikud aga pressivad liiva kõigepealt korralikult kokku ning paiskavad selle siis

täiesti metoodiliselt ja ilma nõksatuseta enda taha. Nad libisevad üle maa pealispinna, ja võib küll öelda, et nad valmistavad endale teed ette, kui nad seda mööda sõidavad . . .» On tähendusrikas, et samas aruandes leidusid ka järgmised sõnad: «Heameele ja rahuldusega meenutame aukartust, millega rahvas praegu alles meie kuulipildujaid vaatas. Ei ole paha, kui Sahara elanikud saavad õige ettekujutuse sellest, et Prantsuse relvastatud jõud suudavad, nii nagu antud juhul, edaspidi ükskõik millisel maapinnal läbida sadu kilomeetreid . . .»

In Salahi ja Tamanrasseti kaudu jõudis ekspeditsioon oma roomiksõidukitega ohutult Timbuktusse. Samal 1923. aastal asutati *Compagnie Générale Transsaharienne*. Lennukite kaasabil uuriti autoteele sobivaimat marsruuti. Erilise konstruktsiooniga kuuerattalised autod katsid viie päevaga vahemaa Colomb-Béchar—Niiger. Iga kilomeetri järel seati üles plekktünn täpse teatega kauguse kohta. 1927. aastal alustati, piirdudes talvekuudega, regulaarset autoliiklust trassil Colomb-Béchar—Reggane—Gao. Autod olid varustatud raadioga.

1941. aastal otsustas Vichy valitsus, kes Prantsusmaad Hitleri-Saksamaa ülesandel valitses, hakata ehitama Transsahara raudteed. Kuid ehitusest ei saanud asja. Unistusest, et Mustast Aafrikast võiks tuua saksa fašismile sõja jaoks toorainet ja sunnitöölisi, tuli varsti loobuda.

Alles 1964. aastal oli Transsahara plaan uuesti päevakorral. Seekord vaidlesid selle plaani üle Aafrika sõltumatud riigid. Ei mõeldud enam raudteele, pigem taheti maanteed ehitada. Saharas on liiklus maanteedel viimastel aastakümnetel järsult suurenenud. Statistika andmeil veeti 1951. aastal El-Golea ja In Salahi vahel kaupu 3500 tonni, 1955. aastal aga juba 25 000 tonni. Ja pärast seda võib täheldada edasist kasvu. See liiklus toimub sissesõidetud teedel, mööda jälgi keset teedeta maastikku. See näeb praktikas välja nii, nagu sellest üks rändur 1954. aastal jutustab:

«Ghardaias lõpeb ehitatud tee. Edasi on kõrbes ainult veel looduslik tee, sagedase kasutamisega sissesõidetud tee. Sellele ilma igasuguse aluspõhjata lihtsalt maastikule rajatud teele on, välja arvatud puht liivased ja kaljused teeosad, tekkinud põikvaod nagu rihvelplekil, mis igat sõidukit kujutlematul kombel raputavad ja rütmiliste tõugetega vappuma panevad. Kogu autoliiklus läbi kõrbe

kasutab neid teid ja suurendab päev-päevalt lainelisust. Laineharjade vahekaugus on kuuskümmend kuni kaheksakümmend sentimeetrit ja on kogu aeg ühesugune. Esialgu näib, nagu oleks raskete autode vibratsioon tekitanud maapinnale lainetuse. Kuid nii see ei ole. Laineharjad on kõvad ja koosnevad väikestest erineva suurusega ränikividest, mis on nagu sillutis kõvasti kokku liitunud. Laineorgudes on liiv ja väiksed kivid... Kui maapind vähegi kõvem on, püütakse sõita tee kõrvalt, et pääseda närvesööva ja iga autot lühikese ajaga rusudeks muutva põrutuse käest. Niiviisi tekivad tõelise kindla sõidutee kõrvale uued sõiduteed, mõnikord neli kuni kuus üksteisega kõrvuti, mis aga mõne kilomeetri järel ikka jälle peateele suubuvad. Peatee on küll kõige rohkem rikutud ja kõige ebameeldivam, kuid ikkagi kõige kõvem ja kindlam. Puht sõiduteid on Saharas suhteliselt harva. Väiksemaid liivahangi, kuhu vaid harva kinni jäädakse ja kust ruttu jälle vabanetakse, kohtab muidugi peaaegu kõikjal... Nendel looduslikel teedel võib sõita ainult see, kes suudab ise igat riket kõrvaldada... Keegi ei küsi inimeste heaolust. Tervis on vajalik eeldus. Kogu hoolitsus kuulub üksnes sõidukile ja mootorile...»

Kõik see teeb autoliikluse Saharas mitte ainult ebamugavaks, vaid ka õige kalliks. Sest enne tee väljaehitamist Alžiirist Edžele naftaväljani kulutas kahekümnetonnine veoauto sõidul Edželesse ja tagasi läbi täiskomplekti kumme.

Tehti täpsed majanduslikud arvestused selle kohta, millist kasu annaks Transsahara magistraal. Piirkonnad Sahara lõunaserval Mali Vabariigis, Niigeri Vabariigis ja Tšaadis on praegu liikluse osas lõunasse orienteeritud. Liiklusvoolu suunamine põhja oleks tulus; ühe tonni kaupade vedu Alžiirist Gaosse odavneks 1540 frangilt 675 frangini, kui veoauto sõidaks tagasi tühjalt. Kui ta ka tagasiteel kaupa veaks, alaneksid kulud veel umbes nelikümmend protsenti.

Ajavahemikul 1964—1968 peeti projekti üle läbirääkimisi. Alžeeria, Mali, Niiger ja Tuneesia diskuteerisid koos Ühinenud Rahvaste Arengu- ja Tööstusorganisatsiooniga ning lepiti kokku ühele marsruudile. Põhjas peab tulevane Transsahara magistraal algama El-Goleast, kus tal on ühendus Alžeeria teedevõrguga. Tuhat ükssada kilomeetrit Tamanrassetist lõuna pool maantee hargneb. Üks

haru viib läände tuhande seitsmekümne kilomeetri kaugusel asuvasse Gaosse (Malis), teine üheksasaja viiekümne kilomeetri kaugusel asuvasse Tahuasse (Niigeri Vabariigis). Hiljem ehitatakse haruteed Tšaadi ja võibolla ka Ülem-Volta suunas. Ehituskulud on selle projekti puhul tohutud. Arvestatakse saja miljoni dollariga. Ja ka kulutused maantee korrashoiule oleksid kõrged — aastas tuhat ükssada dollarit kilomeetri kohta.

Ühtlasi tahetakse laiendada olemasolevaid teid, vana Trik el-Beidani Bešarist Tindufi kaudu Mauretaania pealinna Nuakšotti, Bešar—Gao maanteed ja In Salah—Tamanrasset—Agadese maanteed. Alžeeria alustas juba 1967. aastal oma Sahara teedevõrgu täiendamist Ida-Lääne teedega. Maantee Bešarist Tinduffi on moderniseeritud, samuti maantee Bešarist Adrarisse.

Transsahara magistraali suure projekti jaoks on alles eeltööd lõpetatud, ehituse algus pole veel kindlaks määratud. Kuid juba praegu võib öelda, et see ehitus muudab Sahara ilmet eriti tugevasti. Selle magistraaliga algab paljude Sahara riikide intensiivne koostöö. Ja sellega on tehtud otsustav samm tulevikku. Sest ainult Sahara vabastatud rahvaste ühine tegevus suudab kõrbe ilmet muuta.

LISA

Kronoloogiline tabel

5. kuni 2. aastatuhat e. m. a.
Noorema kiviaja kütid ja korilased asustavad Põhja-Aafrika kuni kaugele Saharasse. Niiluse oru asustamise algus

4. aastatuhat e. m. a.
Tõenäoliselt esimestè kaljumaalingute tekkimine Saharas. Veisekarjuste rändamise algus Kesk-Sahara mäemassiivi

3. aastatuhat e. m. a.
Vanimad Egiptuse raidkirjad jutustavad Liibüast

2500 e. m. a.
Algab veisekarjuste ümberasumine Sudaani

U. 1600 e. m. a.
Esimene teade hobustest Saharas

U. 1220 e. m. a.
Liibüa suguharude sissetung Egiptusesse

950 e. m. a.
Liibüa palgasõdurid võtavad Egiptuses võimu enda kätte ja panevad aluse uuele vaaraode dünastiale

8. sajand e. m. a.
Esimene juutide sisserändamine Põhja-Aafrikasse

7. sajand e. m. a.
Kreeklased asuvad elama Põhja-Aafrikasse ja rajavad Küreene linna

544. e. m. a.
Liibüa suguharud saavad Küreenes kreeklaste üle võidu

500 e. m. a.
Pärsia valitseja Kambyses, kes on alistanud Egiptuse, võtab ette sõjakäigu läbi Liibüa kõrbe Siva oaasi. Tema sõjavägi hukkub liivatormis

332 e. m. a.
Aleksander Suur marsib pärast Egiptuse vallutamist Siva oaasi poole

241—238 e. m. a.
Liibüa suguharude ülestõus Kartaago vastu

19 e. m. a.
Rooma väejuht Cornelius Balbus alistab Fezzani ja üritab seejärel sõjakäiku Saharasse

17
Garamandid võtavad osa ülestõusust Rooma ülemvõimu vastu

42
Üks Rooma väeosa jõuab Atlase mäestikuni

Pärast 46
Kaameli esilekerkimine Saharas

70
Rooma väejuhi Septimus Flaccuse edasitung Saharasse

86
Rooma väejuht Julius Maternus tungib Sahara kaudu edasi lõunasse

1. sajandi lõpp
Tibbud hõivavad Liibüa kõrbe ja tungivad edasi Fezzani poole

115
Ülestõus Kürenaikas. Juudid põgenevad pärast ülestõusu mahasurumist Tuatisse ja asustavad Tamentiti oaasi

2. sajandi lõpp
Keiser Septimus Severuse valitsuse ajal hõivavad roomlased Garama (Džerma), garamantide pealinna

Pärast 300
Kopti kloostrite asutamine Natruni vadis

4. sajand
Vana Gaana riigi rajamine berberite poolt

678
Algab Põhja-Aafrika vallutamine araablaste poolt

734
Esimest korda mainitakse karavani läbi Sahara Gaanasse

757
Medinet el-Hamra (Sijilmassa) linna asutamine Tafileltis

787
Ibadiitide sekti liikmed rajavad Taherti (Tiareti)

8. sajandi lõpp
Beni khattabi suguharu sisserändamine Fezzanisse

800
Beri-beri suguharu vallutab Bilma oaasi

850
Araablaste poolt välja tõrjutud tibbud tungivad edasi Kanemisse ja panevad Tšaadi järve ääres aluse kuningate dünastiale

890
Esimest korda nimetatakse Gaod Songai riigi pealinnana

911
Ibadiitide põgenemine Tahertist, Sedrata asutamine Uargla lähedal

1011
Esimese Msaabi linnana asutatakse El-Ateuf

1042
Almoraviidide sekt Ibn Jaçini juhtimisel alustab oma vallutusretke Maroko vastu

1077
Almoraviidid vallutavad vana Gaana

1086
Kanemi valitsejad lähevad üle islami usku

11. sajandi lõpp
Beni hillalite sissetung Põhja-Aafrikasse. Lemtumade edasitungimine Mauretaaniasse. Valata linna asutamine

U. 1100
Al-Idrisi reisib Marokost Sudaani

13. sajand
Timbuktu rajamine tuareegide poolt

U. 1220
Makili-araablased tungivad sisse Mauretaaniasse

1258
Kanemi valitsejad alustavad sissetungi Fezzanisse

14. sajand
Šaambade sisserändamine Süüriast. Murzuki asutamine Maroko dünastia poolt, kellest saab Fezzani valitsemisel Kanemi kuningate järglane

U. 1300
Ibn Battuta võtab ette reisi Saharasse

1307—1332
Kuningas Mana Musa valitsemisaeg. Mali riigi suurim laienemine. Kuningas sooritab palverännaku läbi Sahara

Pärast 1402
Prantslane d'Isalguiers jõuab Niigeri jõe käänakuni Timbuktu juures

1433
Tuareegid vallutavad Timbuktu ja Valata

1445
Hispaanlased kinnitavad kanna Ifnis

1447
Itaalia kaupmees Malfante külastab ühe Genua kaubamaja ülesandel Tuati oaase

1448
Portugal alustab Aafrika läänerannikul koloniseerimist

1460
Agadese asutamine

1463
Songai suguharud tungivad sisse Malisse

1468
Songai kuningas Sonni Ali saavutab võidu tuareegide üle ja vallutab Timbuktu

1469
Firenze kaupmees Benedetto Dei külastab Timbuktut

1483
Portugali missioon külastab Timbuktut

1492
Pogromm Tamentitis, juutide osaline ümberasumine Msaabi

1495—1497
Songai kuninga Muhammed I palverännak Mekasse

1510
Leo Africanus reisib läbi Sahara Niigeri piirkonda

1515
Songai väed tungivad Airi ja vallutavad Agadese

1524
Maurid hävitavad hispaanlaste koloonia Ifnis

1581
Algab Maroko kallaletung Sudaanile. 1591. aastal saavad Songai väed Tondibi juures lüüa

1571—1603
Kuningas Idris III ajal saavutab Bornu riik suurima ulatuse

16. sajandi lõpp
Tibbud ajavad tuareegid Džanetist välja

17. sajand
Hassani suguharu 30-aastane sõda marabuti suguharude vastu Mauretaanias

1612
Maroko loobub oma ülemvõimust Sudaanis ja loovutab selle piirkonna palgasõdurite väele

1680
Tuareegid vallutavad Songai pealinna Gao

18. sajandi algus
Zujad tungivad Tibesti mägismaale

1760
Võitlused tibbude ja tuareegide vahel Bilma pärast

1769
Tuareegide lüüasaamine tibbude käest

1788
Tripoli paša sõjakäik tibbude vastu. — «Sise-Aafrika Avastamise Edendamise Seltsi» asutamine Londonis

1790
Inglise major Houghton satub mauride vangina Mauretaania sisemaale

1795—1797
Mungo Park tungib Gambiast edasi kuni Niigeri keskjooksuni

1797—1800
Sakslane Hornemann reisib teel Niigeri äärde põiki läbi Sahara, alustades Egiptusest. Ta sureb enne sihtkohta jõudmist

1808
Türklased vallutavad Kufra oaasi

1818
Ait attad hävitavad Sijilmassa. — Inglane G. F. Lyon reisib läbi Fezzani

1819
Prantslane Cailliaud saabub Siva oaasi

1822—1824
Briti ekspeditsioon (Clapperton, Oudney ja Denham) jõuab 1822. aastal Tšaadi järve äärde ja hiljem Sokotosse

1826
Inglane Gordon Laing tungib edasi kuni Ghadamese, In Salahi ja Timbuktuni

1828
Prantslane René Caillié jõuab Timbuktusse

1830
Prantsuse sõjavägi vallutab Alžiiri

1835
Türgi ekspeditsioonikorpus tungib Fezzanisse ja määrab seal ametisse vali

1837
Senussiitide ordu asutamine

1842
El-Baghla lahingus saavad liibüa suguharud türklastelt lüüa; Türgi ülemvõimu kindlustumine Fezzanis

1847
Esmakordne kaljujooniste avastamine Lääne-Sahara serval

1849
Inglase Richardsoni ekspeditsioon Saharasse

1850—1855
Heinrich Barth läbib Sahara, uurib piirkonda Tšaadi järve ümber ja jõuab Timbuktusse

1852
Prantslased vallutavad Laghuati

1853
Msaab läheb Prantsusmaa «protektoraadi» alla

1854
Prantslased vallutavad Tuggurti

1856
Eduard Vogel tungib pärast Sahara läbimist Tšaadi järve juurest edasi Vadaisse ja sureb seal

1859
Henri Düveyrier alustab Lääne-Sahara uurimist

1860
Tadžakanti suguharu rajab Tindufi

1862
Ghadamese leping prantslaste ja asdžeri tuareegide vahel, milles tuareegid deklareerivad, et nad lubavad Prantsuse maadeuurijaid läbi minna

1863
Moritz von Beurmann saab reisil Vadaisse surma

1864
Uled sidi šeikide ülestõus

1865—1867
Gerhard Rohlfs läbib Tripolist alustades Sahara

1869
Rohlfs uurib Liibüa kõrbet ja jõuab Sivasse

1870
Prantsuse kindrali Colomb'i ekspeditsioonikorpus vallutab Figuigi ja Abadla

1871—1873
Ülestõusud Saharas

1869—1874
Gustav Nachtigal reisib läbi Sahara, jõuab Tibesti mägismaale, Tšaadi piirkonda ja Vadai sultanaati

1873
Prantslased vallutavad Uargla

1874
Gerhard Rohlfs jõuab Kufra oaasi

1876
Erwin von Bary uurib Tassilit

1878
Prantsuse valitsuskomisjoni määramine Transsahara raudtee projekti uurimiseks

1879—1880
Oskar Lenz läbib Lääne-Sahara Tangerist Timbuktuni

1880—1881
«Flattersi missioon» püüab tungida Ahaggari, seda ründavad tuareegid ja tõrjuvad selle tagasi

1881
Prantsuse väed tungivad Tuneesiasse

1882
Prantsuse väed hõivavad Msaabi

1883
Prantsuse väed tungivad läänest Niigerini ja hõivavad Bamako. — Hispaania alustab Rio de Oro vallutamist

1888
Prantslased lähevad üle Senegali jõe põhja poole ja alustavad Mauretaania vallutamist. — Tuareegide sõjakäik tibbude vastu Kuaris

1893
Prantsuse väed hõivavad Timbuktu. — Hermann Burchardt külastab Kufra oaasi

1895
Prantsuse Lääne-Aafrika kindralkubermangu asutamine. — Senussiitide ordu residentsi üleviimine Kufrasse

1899
Senussiitide ordu viib oma residentsi Kufrast Gurasse Tibesti mägismaa serval. — Sõlmitakse Briti-Prantsuse leping koloniaalvalduste piiride kohta Aafrikas. — Prantsuse väed vallutavad In Salahi. — Põhja poolt tungib Foureau-Lamy kolonn edasi Airi suunas

1900
Prantsusmaa ja Hispaania sõlmivad lepingu Rio de Oro piiride kohta. — Pärast võitu Kusseri lahingus vallutavad prantslased Bornu. — Türklased tungivad Tibesti mägismaale ja määravad Bardais ametisse kuberneri

1902
Prantsuse kaamelikorpuse asutamine Saharas. — Prantsuse väed löövad Titi lahingus hävitavalt Ahaggari tuareege

1903
Figiidide ülestõus Prantsuse ülemvõimu vastu. — Prantsuse sõjaväeposti asutamine Agadesesse. — Lõuna-Mauretaaniast saab Prantsusmaa «protektoraat»

1905
Prantsuse väed vallutavad Bilma

1906
Oran—Colomb-Béchari raudtee avamine. — Prantsuse väed tungivad edasi Taudeni poole. — Prantsuse komandant Tilho alustab Tibesti mägismaa kaardistamist

1907—1909
Prantslased alustavad Põhja-Mauretaania vallutamist

1908
Esimene katse läbida Sahara mootorrattaga

1909
Niamey konventsiooni sõlmimine Prantsuse Sahara piiride kohta

1910
Türklased alustavad sõda senussiitide vastu

1911
Itaalia väed maabuvad Liibüa rannikul

1912
Itaalia-Türgi sõda. Lausanne'i rahulepingus loovutab Türgi kogu Liibüa Itaaliale. — Prantslased vallutavad Valata. — Madriidi konventsioonis määratakse kindlaks piir Prantsuse ja Hispaania koloniaalvalduste vahel Põhja-Aafrikas. — Maroko sultan nõustub Prantsusmaa protektoraadiga.

1913
Prantslased hõivavad Unianga Tibestis ja Borku. Nad tungivad edasi Seguit el-Hamrasse

1914
Itaalia väed peavad äsja vallutatud Fezzanist senussiitide vastupanu tõttu uuesti loobuma

1916
Esimene mootorsõiduk jõuab In Salahi. — Prantsuse-Itaalia piirikokkulepe Fezzani kohta

1917
Võitluste lõpetamine senussiitide ja itaallaste vahel, Itaalia garantiid senussiitidele. — Airi tuareegide ülestõus

1920
Mauretaaniast saab Prantsuse asumaa. — Esimesed lennukid lendavad üle Sahara. Esmakordselt jõuavad mootorsõidukid Tamanrassetisse

1921
Rosita Forbes külastab Kufrat

1922
Itaalia alustab sõda Liibüa suguharude vastu. — Constantine—Biskra raudteeliini avamine

1922—1923
Haardt-Dubreuili ekspeditsioon läbib roomiksõidukitega kogu Sahara põhjast lõunasse

1923
Prantsuse vägede võitlused Seguit el-Hamras. — *Compagnie Générale Transsaharienne*'i asutamine

1924
Egiptlase Hassanin-bei ekspeditsioon avastab Uveinati «kadunud oaasi» ja uurib Ennedi mägismaad

1926
Prantslane Conrad Kilian reisib läbi Fezzani. Ta esitab teesi, et Edžele piirkonnas peaks leiduma naftat

1927
Algab regulaarne autoliiklus läbi Sahara Colomb-Béchar—Gao trassil

1928
Ühtekokku 50 kokkupõrget Prantsuse vägede ja Sahara suguharude vahel

1931
Itaallased hukkavad liibüa vabadusvõitleja Omar Mukhtari, vallutavad Kufra ja ehitavad piki Liibüa—Egiptuse piiri traattõkke

1932
Prantsuse väed vallutavad Tafilelti. — Itaallased viivad lõpule Liibüa vallutamise

1933
Esimeste kaljumaalingute avastamine Tassilis

1934
Prantsuse väed vallutavad Tindufi. — Hispaania väed kinnitavad kanna Ifnis. — Autobussiliini Laghuat—Zinder avamine

1935
Prantsuse-Itaalia leping piiride reguleerimise kohta Tibesti mägismaal

1940
Senussiitide juht emiir Idris asutab Egiptuses Liibüa vabastusarmee, mis Teises maailmasõjas võitleb Hitleri-vastase koalitsiooni poolel

1941
Transsahara raudtee ehitustööde algus. — Prantsuse väed läbivad Tšaadi järve juurest lähtudes Tibesti mägismaa, vallutavad Kufra ja võitlevad Liibüas koos Briti armeega Saksa-Itaalia fašistlike vägede vastu

1943
Fašistlikud väed tõrjutakse Liibüast lõplikult välja

1948
Süstemaatiliste naftaotsingute algus Alžeeria Saharas

24. detsember 1951
Liibüa saab sõltumatuks

1952
Regulaarse lennuliikluse sisseseadmine Saharas

1954
Naftaotsingute alustamine Liibüa kõrbes

1. november 1954
Alžeeria vabastusvõitluse algus

1. jaanuar 1956
Sudaani Vabariik saab sõltumatuks

2. märts 1956
Maroko saab sõltumatuks

20. märts 1956
Tuneesia saab sõltumatuks

1956. a. lõpp
Esimese maagaasileiukoha avastamine Hassi Rmelis. Algavad tööd Natruni vadis

Jaanuar 1957
OCRS-i asutamine

November 1957
Ülestõus Ifnis Hispaania koloniaalülemvõimu vastu

Jaanuar 1958
Esimene naftaleid Liibüas

Veebruar 1958
Prantsuse ja Hispaania väed suruvad üheskoos maha vabastusliikumise Ifnis

20. juuni 1960
Mali saab sõltumatuks

3. august 1960
Niigeri Vabariik saab sõltumatuks

11. august 1960
Tšaad saab sõltumatuks

28. november 1960
Mauretaania saab sõltumatuks

3. juuni 1962
Alžeeria saab sõltumatuks

1969
Ifni ühinemine Marokoga

Sahara riigid

Alžeeria Demokraatlik Rahvavabariik
Pindala: 2 381 741 km² (sellest 1 995 000 km² Sahara); elanikke: 12 102 000 (1968); riigipea: Houari Boumédienne; pealinn: Alžiir; ametlik keel: araabia; tähtsamad Sahara territooriumide tooted: nafta (1967. a. 38 miljonit t), datlid; tähtsamad Sahara linnad: Tuggurt, Ued, Uargla, Laghuat, Ghardaia, Bešar, Beni Abbes, Timimun, Golea, Adrar, In Salah, Tamanrasset.

Egiptuse Araabia Vabariik
Pindala: 990 869 km²; elanikke: 33 954 000 (1970); riigipea: president Anvar Sadat; ametlik keel: araabia; pealinn: Kairo; Saharas on leitud naftat, on hakatud arendama põllumajandust; tähtsad oaasid: Harga, Dakhla, Siva, Natrun.

Hispaania Sahara
Pindala 266 000 km²; elanikke: 48 000 (1967); Hispaania asumaa; ametlik keel: hispaania; keskus: Aiun (10 000 elanikku); väljaveokaubad: kalatooted ja loomakasvatussaadused.

Liibüa Araabia Vabariik
Pindala: 1 759 540 km²; elanikke: 1 800 000 (1968); pealinn: Beida; ametlik keel: araabia; Sahara piirkonna tähtsaim toode: nafta (1965. a. 41 miljonit t); tähtsamad Sahara linnad: Ghadames, Ghat, Murzuk, Sebha, Brak, Džalo (Audžila), Tazerbo, Kufra.

Mali Vabariik
Pindala: 1 204 021 km²; elanikke: 4 929 000 (1969); pealinn: Bamako; ametlik keel: prantsuse; Sahara territooriumid ei oma erilist majanduslikku tähtsust ega nimetamisväärseid oaase.

Maroko Kuningriik
Pindala: 451 500 km²; elanikke: 15 000 000 (1970); riigipea: kuningas Hassan II; pealinn: Rabat; ametlik keel: araabia; Sahara aladel puudub eriline majanduslik tähtsus; tähtsam oaasilinn: Figuig.

Mauretaania Islami Vabariik
Pindala: 1 085 805 km²; elanikke u. 1 500 000 (1968); riigipea: president Moktar Ould Daddah; pealinn: Nuakšott; ametlik keel: prantsuse ja araabia; tähtsad väljaveokaubad: rauamaak (1965. a. 4,4 miljonit t), loomakasvatussaadused, kala; märkimisväärsed oaasilinnad puuduvad.

Niigeri Vabariik
Pindala: 1 267 000 km²; elanikke: 4 016 000 (1970; neist 25 protsenti tuareegid); riigipea: Hamani Diori, ametlik keel: prantsuse; pealinn: Niamey; Sahara aladel puudub seni veel majanduslik tähtsus; tähtsad oaasid: Bilma, Faši, Džado, Agades.

Sudaani Demokraatlik Vabariik
Pindala: 2 505 825 km²; elanikke: 15 500 000 (1970); ametlik keel: araabia; pealinn: Hartum; Sahara aladel puudub majanduslik tähtsus; tähtsaid oaase ei ole.

Tšaadi Vabariik
Pindala: 1 284 000 km²; rahvastik: 4 000 000 (1969); riigipea: François Tombalbaye; ametlik keel: prantsuse; pealinn: Fort Lamy; Sahara aladel puudub majanduslik tähtsus; tähtsad osaasid: Bardai, Zouar, Ounianga, Faya, Fada.

Tuneesia Vabariik

Pindala: 164 150 km²; elanikke: 4 560 000 (1967); riigipea: president Habib Bourguiba; ametlik keel: araabia; pealinn: Tunis; vähese ulatusega Sahara aladel puudub majanduslik tähtsus; tähtsaid oaase ei ole.

SISUKORD

MD 1 RAUDLILLED 5
«Õnnelik kaev» 7
Külaskäik jõulupuu juurde 10
Tulutoov juhus 13
Surve all olev nafta 15
Uhtelahus eriretsepti järgi 19

KÕRB LINNULENNULT 22
Hõõgav kõrb 23
Liivatormis : 25
Liivaroosid ja kõrbelakk 28
Uppunud — Saharas 30
Sõbralikud maod 34
Ebakindlad piirid 37

GARAMANTIDE TEE 39
Mineviku jõed 42
Kivi ja revolutsioon 46
Tamriti maalikunstnikud 52
Kõrbesse tuleb hobune 55
Tunnistaja ülekuulamine 57
Ebajumalakujud Džermas 61

KÕRBE ALISTAJAD 65
Aleksander Sivas 68
Leegionide kogunemine 73
«Kaunitar» 76
Kumbit otsimas 78
«Kloostriinimesed» 83
Karavanikaubanduse kuldsed aastad 85
Sõda soola pärast 90

EUROOPA SUUR AVANTÜÜR 95
Mungo Park otsib Timbuktut 97
Kõrbemenüü 100
Järv Sahara serval 102
Janu vaimude mäel 104
Tuareegide revolutsioon 108
Veresaun Laghuatis 111
Nõuanded 116
Keiser Wilhelmi portreega kõrbesse 118

TORMIJOOKS «VALGETELE LAIKUDELE» 123
Flattersi missiooni lõpp 125
Kahevõitlus luidetes 127
Senussiitide esilekerkimine 131
Ühe paatri surm 134
Kõrb saab vabaks 139
RÄNDAJA LIIVA JA KALJUDE KESKEL 143
Õudne maa 146
Sõjamehed ja orjad 149
Kui palju kaameleid vajab üks inimene? 151
Nad tulid Süüriast 155
Uled nailide tants 158
ALLAHI AIAD 163
Kuidas mära vett leidis 165
Pea tules — jalad vees 167
Lehtrite maa 170
Rändav oaas 173
TIN-HINANI POJAD 180
Minnesingerid kõrbes 184
«Inimesed, kes palju söövad» 187
Õnne sümbol Solingenist 190
Ohustatud maa 193
Suur taralum 195
Etiooplaste lapselapsed 197
Kraatrite maa 200
Rahvad ilma ajaloota 204
KAS KÕRBES ON VÕIMALIK ÕITSENG? 207
Õnnistus ja mured 210
Kolmeks jaotatud kõrbelinn 212
Lootuste provints 215
Uus Org 218
Transsahara 220
Lisa 225

Клаус Полкэн. ПОД ЧАРАМИ САХАРЫ. На эстонском языке. Издательство «Ээсти раамат», Таллин, Пярнуское шоссе, 10. Toimetaja R. Mägi. Kunstiline toimetaja S. Liiva. Tehniline toimetaja H. Kruustee. Korrektorid E. Bachwerk ja A. Parts. Laduda antud 29. XII 1971. Trükkida antud 18. V 1972. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 15,0 + 16 kleebist. Tingtrükipoognaid 14,28. Arvestuspoognaid 15,82. Trükiarv 40 000. Tellimise nr. 2891. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 54/58. Hind 84 kop.

TÜ RAAMATUKOGU
10300015739594